श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम्

सम्पादकः
श्रीगुरुप्रसादशास्त्री



प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

t is a reproduction of earlier edition of Vyākarana Mahābhāṣya first
published in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम्
तस्यायं-

अष्टमोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य पण्डित
श्री शिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा
व्याकरणाद्याचार्येण महता परिश्रमेण संशोधितं,
टिप्पण्या संयोजितञ्च



प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

The publication has been brought out with financial asistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi

प्रथम संस्करण - 1938

पुनर्मुद्रण - 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (सैट)

मूल्य : रू. 375/- (9 भाग)
(रुपये तीन सौ पचहत्तर प्रति सैट (नौ भाग)

प्रकाशक
प्रतिभा प्रकाशन
(प्राच्य-विद्या-प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता)
29/5, शक्ति नगर, दिल्ली - 110007
दूरभाष : 7451485

मुद्रक :
तरुण आफसैट प्रैस, दिल्ली

eproduction of earlier edition of Vyākaraṇa Mahābhāṣya first
ished in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

PATAÑJALI'S
ĀKARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH

KAIYAṬA'S *PRADĪPA*

AND

NĀGOJIBHAṬṬA'S *UDDYOTA*

With the Notes

By

Pt. Guruprasad Shastri

(VIIIth Adhyāya)



Pratibha Prakashan
Delhi

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P. to the publisher for exchange free of cost and / or postage.

The publication has been brought out with the financial asistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi

Ist Edition in 1938

Reprinted in 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (for set)

Rs. 375/- Set For 9 vols.
(Rs. Three hundred seventy five only for nine vols.)

Published by :

Pratibha Prakashan
(Oriental Publishers & Booksellers)
29/5, Shakti Nagar
Delhi-110007
Phone : 7451485

Printed at :

Tarun Offset Printers, Delhi

* श्रीगणेशाय नमः *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

व्याकरणमहाभाष्यम्

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

तस्यायम्—

अष्टमोऽध्यायः

* तस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् *

सर्वस्य द्वे ॥८।१।१॥

सर्ववचनं किमर्थम् ॥*॥ सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ **सर्वग्रहणं क्रियते** ॥ [**किं प्रयोजनम् ?**] ॥ **'अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्'** । **'अलोऽन्त्यस्य**

[प्रदीपः] सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः । द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा—'सर्वस्वं ददाती'ति । प्रकारकार्त्स्न्ये यथा-'सर्वान्नं भक्षयती'ति। सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते। अवयवकार्त्स्न्ये यथा—'सर्वः पटो दग्ध' इति । इह तु पर्यादीनां विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्याऽसंभवादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्याद्द्विःप्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा । तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रक्लृप्तिं च सिद्धां मत्वा, स्थाने द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति—**सर्ववचनमिति** । **अलोन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति** । ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराऽभावः। स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहार इत्युक्तत्वात् । कथं चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति यावता अनेकाल्त्वात्सर्वादेशेन तेन भवितव्यम् ।

[उद्द्योतः] सर्वस्य द्वे । ननु 'सर्व'शब्दस्याऽलोन्त्यनिवृत्त्यर्थत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—**सर्वशब्द इति** । **उपादानादिति** । यत्रापि 'नित्यवीप्सयो'रित्यादौ न कश्चिद्विशेष उपादीयते, तत्रापि विशेषाऽनुपादानादेव सर्वेषां शब्दानां सिद्धमिति द्रव्यप्रकारार्थाऽसम्भव इति भावः । **स्थानषष्ठ्यभावादिति** । 'नित्यवीप्सयो'रित्यादाविति

विधयो भवन्ती'त्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति ॥ क्व पुनरलोन्त्यनिवृत्त्यर्थेनाऽर्थः सर्वग्रहणेन ? ॥ 'नित्यवीप्सयो'रिति ॥ 'नित्यवीप्सयो'रित्युच्यते, न चाऽन्त्यस्य द्विर्वचनेन[1] नित्यता वीप्सा वा गम्यते ॥ इह तर्हि–'परेर्वर्जने' इत्यन्त्यस्याऽपि[2] द्विर्वचनेन[1] वर्ज्यमानता गम्येत । ॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थश्च[3] ॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यं । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥*॥ अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाऽप्रसिद्धिः[3] ॥ * ॥ अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् ॥ कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥ क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशाऽर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते[4]–'परेर्वर्जने' 'प्रसमुपोदः

प्र.] उच्यते। 'परेर्वर्जने'इत्यादौ तावत् षष्ठी विद्यत एव। 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्रापि सामर्थ्यलभ्या[5] षष्ठी । यच्चोक्तम'नेकाल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यती'ति, हलन्तेष्वेव तत्स्यात्। अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति । ननु द्वाविकारौ सर्वस्य स्यातां, यथा डा-आ-डा इति प्रश्लेषनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति। उच्यते–द्वाविकारौ कृतैकादेशावादेशत्वं प्रतिपद्येते इत्येकाल्त्वादादेशोऽलोन्त्यस्य प्राप्नोति । डास्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्विगृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्य सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते । **क्व पुनरिति** । नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्यत इति भावः । **अन्त्यस्यापीति** । यथाऽन्तरेण द्विर्वचनं परिर्वर्जनार्थः प्रयुज्यते–'परि त्रिगर्तेभ्य' इति। अत एवोच्यते–'परेर्वर्जने वावचन'मिति। एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचने परेर्वर्जनं प्रतीयेत। **षष्ठीनिर्देशार्थं चेति**। इष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः । **कस्येति**। 'नित्यवीप्सयोर्यः शब्दस्तस्य द्वे' इति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो लभ्यत इति भावः। इतरः शब्दमन्तरेणाऽऽनन्तर्यादिरपि संबन्धः सामर्थ्याद्विज्ञायेतेति मत्वाह–**स्थानेयोगत्वस्येति । क्व पुनरिति ।**

उ.] भावः।'परे'रित्यादौ स्थानषष्ठीसत्त्वादाह–**कथं वाऽन्त्यस्येति। सामर्थ्यलभ्येति।** नित्यवीप्सयोर्वर्तमानस्य पदस्य द्वित्वविधानादित्यर्थः । **हलन्तेष्विति** । तत्र हि–अन्त्यद्विर्वचनेऽपि आदेशस्याऽनेकाल्त्वेनाऽपवादविषयसत्त्वादलोऽन्त्याऽप्रवृत्तौ सर्वस्यैव भविष्यतीति भावः। यथा–'डा–आ' इति 'लुटः प्रथमस्ये'त्यत्र, यथा च 'युष्मदस्मद्भ्यां ङस' इत्यत्र शित्त्वप्रत्याख्यानाय 'अ–अ' इति प्रश्लेषेण सर्वाऽऽदेशत्वमुक्तं । **'द्वाविकारा'**वित्यादि पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमात्रम् , षष्ठीनिर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्या सुलभत्वादाह–**इष्टस्येति । आनन्तर्यादिरपीति ।** वस्तुतो 'द्वे उच्चारणे'इति उच्चारणक्रियानिरूपितं

१ 'द्विर्वचने' पा० 'इत्यत्रान्त्यस्यापि' पा०। २ इदं वार्त्तिकं प्रायोलुप्तम्। हिः क्वाचित्कः। ४ 'त्रै'वाऽत्र षष्ठी' पा०। ५ 'सामर्थ्याल्ल' पा०।

पादपूरणे' 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति ॥

इह न का चित् षष्ठी-'नित्यवीप्सयो'रिति? ॥ ननु चैषैव षष्ठी ॥ नैषा षष्ठी ॥ किं तर्हि? ॥ अर्थनिर्देश एषः-'नित्ये चाऽर्थे वीप्सायां चे'ति ॥

अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन । इदं तावदयं प्रष्टव्यः— 'नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत' इत्युच्यते, द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति-यदयं 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं चे'त्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्? ॥ द्विशब्दोऽयमेकाच्, तस्यैकाच्त्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्येतन्नास्ति । पश्यति त्वाचार्यो— 'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति, ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह ॥

प्र.] षष्ठी सर्वत्र विद्यत इति भावः । **ननु चैषैवेति** । नित्यार्थवचनः शब्दो नित्यो, वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयत इति भावः । **अर्थनिर्देश इति** । प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा, यथा आबाधो, नत्वभिधेयधर्मः । यद्वक्ष्यते 'वीप्सुश्चेत्कर्त्ता भवती'ति । वीप्सायाश्चाऽर्थत्वे नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव ग्राह्यो, द्वन्द्वनिर्देशाद्भिन्नविभक्तिकत्वाऽयोगात् । **अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति** । ननु च नित्यवीप्सयोरित्यत्रार्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिर्निवारितस्तत्किमर्थं 'नित्यवीप्सयो'रित्युपादीयते, परेर्वर्जन इत्यादि ह्युपादेयं । प्रकरणोपलक्षणार्थत्वात्सर्वेषु वा सूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाददोषः । कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः संभाव्यते यावता 'ग्रामो ग्राम' इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्त्तते । पराभिप्रायेणैतदुच्यते, यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रसद्भावमात्रेणालोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति शास्त्रप्रामाण्याद्द्विशब्दःप्राप्नोति। न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवदलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति। **आचार्यप्रवृत्तिरिति**। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनम्। नहि द्विशब्द आदेशो-ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्रवर्तते । 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा'

उ.] कर्मत्वमेव प्रतीयेतेति बोध्यम् । ननु नित्यादिशब्दयोरर्थपरत्वादेषैव **षष्ठीत्यनुपपन्नमत** आह-**नित्यार्थेति । भिन्नविभक्तिकत्वेति** । वीप्सांशे विषयसप्तमी, नित्यांशे षष्ठीत्येवमित्यर्थः। **ननु चेति** । 'नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे भवत' इत्यर्थे स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्याऽप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति-**प्रकरणेति । परिहारस्येति**। वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः। **इत्यस्मिन्नर्थे इति** । एवंरूपैः शब्दैर्हि वीप्साप्रत्ययो न तु 'द्वि' शब्देनेति भावः । **सामर्थ्यादिन्यायेति** । आदिना ज्ञापकसङ्ग्रहः । 'सर्वस्ये'त्यस्य सर्वशब्दस्येत्यर्थवारणाय

---

१ देहलीदीपकन्यायेनेदमेषैवेत्यत्राप्यन्वेति । २ 'वीप्सः' 'वीप्सन्' पा० ।

यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति के तर्हीदानीं द्वे भवतः ? ॥ द्विशब्देन यदुच्यते ॥ किं पुनस्तत् ?॥ द्विशब्दोऽयं सङ्ख्यापदं, सङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येयमर्थः । सङ्ख्येये[1] द्वे भविष्यतः ॥ के पुनस्ते ? ॥ पदे वाक्ये मात्रे (वा) ॥

तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः[2] सिद्धः । यदा[3] तावन्मात्रे अपि तदा'ऽनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति[4] ॥

यदा तर्ह्यर्द्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति ॥ नैष दोषः । [तदापि सिद्धः[5]] । न चार्द्धमात्रे द्विरुच्येते ॥ किं कारणम् ?॥ इह व्याकरणे यत्सर्वाऽल्पीयान्[6] स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति । नाऽर्द्धमात्रया व्यवहारोऽस्ति, तेनाऽर्द्धमात्रे न भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्–'पदे द्वे भविष्यत'इति, न पुनर्वाक्ये स्यातां मात्रे वा ? ॥ 'नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत' इत्युच्यते न च वाक्यद्विर्वचनेन[7] मात्राद्विर्वचनेन[7] वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते ॥

प्र.] 'नित्यमाम्रेडिते डाची'त्येतदपि लिङ्गं द्रष्टव्यम्। **यदि तर्हीति** पृष्टे **द्विशब्देन यदुच्यतइत्युत्तरे** उक्तेऽपि सामान्याभिधानाद्विशेषो दुर्ज्ञान इति पृच्छति–**किं पुनस्तदिति । सङ्ख्येयमर्थ इति ।** अभिधेयमित्यर्थः । यदुच्यते–'आदशभ्यः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्त्तन्ते तत उत्तरं सङ्ख्याने सङ्ख्येये चे'ति। **पदे इति ।** शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दप्रकारोपन्यासः । **यदा तावन्मात्रे इति ।** यदुक्तं–'द्वाविकारौ कृतैकादेशावेकालादेशोऽन्त्यस्य प्राप्नोती'ति, तदयुक्तं,न ह्यप्रवृत्तयोरेकादेशशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति, प्रवृत्तिकाले चाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमिति नास्त्यलोऽन्त्यविधिः । **यदा तर्हीति ।** परिशब्देकारस्य द्वे अर्धमात्रे अल्ग्रहणेनाऽर्द्धमात्राया अग्रहादनेकाल्त्वाऽभावात्प्राप्नुतः । **इहेति ।** विशिष्टमर्द्धमात्राद्वयमुच्चारणाऽयोगादशक्य आदेशः कर्त्तुम् । 'तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्व'मित्यनेन तु ह्रस्वादिवर्णस्थाया अर्द्धमात्राया गुणाख्यानं क्रियते। **न च वाक्यद्विर्वचने इति।**

उ.] ज्ञापकान्तरमाह-**नाम्रेडितस्यान्त्यस्येति**। भाष्ये-**सङ्ख्यापदं**–सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तकं पदम् । **सङ्ख्यायाश्चेति ।** तत्प्रवृत्तिनिमित्तकपदस्येत्यर्थः। **अत उत्तरं**–दशभ्यः उत्तरं । विंशत्यादय इत्यर्थः । ननु सङ्ख्येयस्याऽनन्तत्वात्पदादीनामेवोपन्यासोऽयुक्तोऽत आह–**शब्दानुशासनेति । प्रकारो**–भेदः । भाष्ये–**अपि तदेति**। तदापीत्यर्थः । अत्र 'मात्रा'-शब्दो वर्णोपलक्षणम् । **प्राप्नुत इति ।** 'अन्तस्ये'तिशेषः । भाष्ये–**व्याकरणे यत्सर्वेति ।** 'य'दिति सामान्ये नपुंसकम् । 'य' इति वा पाठः । **गुणाऽऽख्यानं क्रियत इति ।** न तु

१ 'सङ्ख्येयौ द्वौ' पा० । २ 'सर्वस्यादेशः' पा० । ३ 'यदा मात्रे' पा० । ४ 'भवति' पा० । ५ अयं पाठः क्वचिन्न । ६ 'सर्वोऽल्पीयान्' पा० । ७ द्विर्वचने' पा० ।

षष्ठीनिर्देशार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

॥*॥ न वा पदाधिकारात् ॥*॥ **न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदाधिकारात्' । पदस्ये'ति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि** ॥*॥ तच्च समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ **तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ [किं कारणं ?॥ 'समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम्'[1]] । समासनिवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थञ्च ॥ समासनिवृत्त्यर्थं तावत्–सप्तपर्णः । अष्टापदम्[2] । तद्धितनिवृत्त्यर्थं–द्विपदिका त्रिपदिका । माषशः कार्षापणशः । वाक्यनिवृत्त्यर्थं–ग्रामे ग्रामे पानीयम् । माषं माषं देहि [इति[1]] ॥**

अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे 'समासनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिदं

प्र.]नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थःशब्दःप्रयुज्यते,'स्थानेऽन्तरतम' इत्युपस्थानाच्च शब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवतः। 'परेर्वर्जने' इत्यादौ तु पर्यादिशब्द[3]संनिधानाद्द्विशब्दः पर्यादीनेव सङ्ख्येयानाचष्ट इति वाक्ये मात्रे पदे अपि ये के चिन्न प्रवर्तेते । **न वेति** । शब्दान्तरं षष्ठ्यन्तमुपादेयम् , को विशेष इति चेदाह–**तच्चेति । सप्तपर्ण इति** । सप्तसङ्ख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान् वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्याऽनन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विवचनं प्राप्नोति–सप्तपर्णसप्तपर्ण इति । पदाधिकारात्तु न भवति। **द्विपदिकेति ।** द्वित्वसङ्ख्यायुक्तः पादार्थो वीप्स्यते इति वीप्सायां स्त्रीत्वैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक्तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाऽभावाद्द्विर्वचनाऽभावः । **ग्रामे ग्रामे पानीयमिति** । वाक्यस्याऽपदत्वाद्द्विर्वचनाऽभावः । **अथेति** । 'सप्त-

उ.](सा)पृथगुच्चा[4]रणविषयेति भावः। ननु यत्किञ्चित्पदद्वयमेवाऽऽदेशः स्यादत आह–**अन्तरतमे एव द्वे पदे इति** । द्विपदे एव, न तु वाक्ये । तादृशार्थबोधनाऽसामर्थ्येनानन्तरतमत्वादिति भावः । नित्यवीप्सयोर्यः शब्दस्तस्येति षष्ठीं स्थानषष्ठीं मन्यते। **पर्यादीनेवेति** । प्रत्यासत्त्येति भावः । **ये केचिदिति** । 'पदे अपी'त्यनेन सम्बध्यते । **को विशेष इति** । षष्ठ्यन्तशब्दान्तरोपादाने किमेतद्द्वेषेणेत्यर्थः । **एकत्वस्यानन्तर्भावादिति ।** वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमये वृक्षगतैकत्वस्याऽननुभवाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव द्वित्वमित्यर्थः । **पृथगेव विभक्तेरिति** । विभक्तेः पृथग्भूतस्य । विभक्तिरहितस्येत्यर्थः । 'प्रागेव विभक्ते'रिति तु युक्तः पाठः । पदाऽधिकारे तु 'सप्तपर्ण' इति पदवाच्यस्य वीप्सायोगाऽभावान्न दोषः । **पादार्थ इति** । पादशब्दार्थ इत्यर्थः । **पदत्वाभावादिति** । अत्यन्तस्वार्थिकत्वात्तुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाऽयं तद्धित इति भावः । भाष्ये–'द्विपदिका' 'त्रिपदिके'त्युत्तरं–'माषशः कार्षापणशः' इत्यपाठः। पदग्रहणेनाऽपि तत्र तन्निवृत्तेरशक्यत्वात्, शसन्तस्यापि पदत्वात् ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'अष्टापदः' पा० । ३ 'पर्यायशब्द' पा० । ४ 'रणाऽवि' पा० ।

विज्ञायते—समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमाहो स्वित्समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति ?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्धं—सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति। सप्तपर्णाभ्यां सप्तर्णेभ्य इत्यत्र प्राप्नोति। अथ विज्ञायते—समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति,—सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा—'तद्धितनिवृत्त्यर्थ'मिति,—कथमिदं विज्ञायते—तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, आहो स्वित्तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति ?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्धं द्विपदिका[1] त्रिपदिका [इति[2]], द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्यां माषशः

प्र.] पर्ण'इत्यत्र किं सङ्ख्याया वीप्सा, अथ पर्णानाम्, अथ सङ्ख्याविशिष्टानां पर्णानाम् ?।तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते। अथ त्ववयवार्थवीप्सा तदाऽवयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनमिति समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते। एवं वाक्यतद्धितयोर्योज्यम्।

यदि विज्ञायते इति। यदा 'समुदायो वीप्सायुक्त' इति पक्षः। **सिद्धं सप्तपर्ण इति**। विभक्तौ परतः समासस्याऽपदत्वात्। **सप्तपर्णाभ्यामिति**। स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद्विर्वचनप्रसङ्गः। **अथेति**। यदाऽवयवार्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनाऽवयवस्य पदत्वाद्विर्वचनप्रसङ्गः। उत्तरपदस्य तूत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाऽभावः। **सिद्धं द्विपदिकेति**। हल्ङ्यादिलोपे तद्धितान्तस्य पदत्वा'द्विपदिका'इति बहुवचनान्तं पठितव्यम्। **द्विपदिकाभ्यामिति**। एकादेशस्याऽन्तवद्भावात्तद्धितान्तं, 'स्वादिष्वि'ति पदं च।

उ.]तत्पूर्वभागस्यापि सुबन्ताच्छस उत्पत्त्या पदत्वात्। **वाक्यस्येति**। अन्यथा'ग्रामे पानीयं ग्रामे पानीय'मिति स्यादिति भावः। 'किं सङ्ख्याया वीप्सा अथ पर्णाना' मित्यन्तेनावयवार्थवीप्सापक्षो दर्शितः। समुदायवीप्सापक्षमाह—**अथवेति**। तत्रान्त्ये षष्ठीसमासोत्थितिरित्याह—**तत्र यदीति**। आद्ययोः सप्तमीसमास इत्याह—अथ **त्विति**। **समासे निवृत्त्यर्थमिति**। समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। **तद्धितयोरिति**। तद्धितपदं तद्धितान्तपरं बोध्यम्। **प्रत्ययलक्षणेनेति**। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन सर्वतः पूर्वं सुब्लुक्प्रवृत्तेरिति भावः। **अवयवस्य पदत्वादिति**। पूर्वपदस्येत्यर्थः। **पदत्वाभाव इति**। परे तु—'अपदादिविधा'वित्यस्य तद्भिन्नपदान्तविधावित्यर्थादत्र न तत्प्राप्तिः। अन्यथा वर्णवीप्सापक्षे दोषानुद्भावनेन भाष्यस्य न्यूनता स्यादित्याहुः। भाष्ये—**त्रिपदिका इत्य-**

---

१ 'द्विपदिकाः' इति सविसर्गः पाठः क्वचित्। २ अयं पाठः क्वचिन्न।

कार्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते–तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, द्विपदिका(ः)त्रिपदिका इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा 'वाक्यनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिदं विज्ञायते-वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । आहो स्विद्वाक्ये निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति ? ॥

किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते–वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति,–यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं; भवितव्यमेव द्विर्वचनेन । अथाऽप्यवयवः,–भवत्येव । तदेतत्क्रियमाणेऽपि पदग्रहणे आलूनविशीर्णं[1] भवति, किं चित्सङ्गृहीतं किं चिदङ्गृहीतं [च][2] । ॥*॥ सगतिग्रहणं[3] च ॥*॥ सगतिग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् । प्रपचति–प्रपचति, प्रकरोति–प्रकरोतीति[4] ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ न हि सगतिकं पदं भवति ॥

समासनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः पदग्रहणेन । समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया, द्विर्वचनं न भविष्यति ॥ किं च भोः 'समासो वीप्साया'मित्युच्यते ? ॥

प्र.] माषश इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं, तद्धितान्तं च । वाक्यं वीप्सायुक्तमिति । वाक्यार्थस्य वीप्सायोगा(ऽभावा)द्वीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं, तेन 'प्रपचति-प्रपचती'ति नित्यतायां वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव । अथेति । यदा ग्रामार्थस्य वीप्सा तदा 'ग्रामे ग्रामे पानीय'मिति भवति । यदा पानीयस्य तदा 'ग्रामे पानीयं पानीयं स्वा'द्विति भवति । तदेतदिति । अतिव्याप्तिर्न कथंचित्परिहर्तुं शक्यते । सगतिग्रहणं चेति । पदाधिकारे क्रियमाणे सगतिग्रहणमधिकं कर्तव्यम् । भाष्यकारः पदाधिकारेण विनापि समासादिनिवृत्तिप्रतिपादनायाह–समासेनेति । 'सप्तपर्ण'इति रूढिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्षविशेषे वर्तत इत्यर्थः । किं च भो इति । ननु न वचनादर्थं शब्दः प्रत्याययति

उ.] त्रापीति । अपिना 'द्विपदिकाभ्यां' 'माषशः' इत्यादौ च दोषः । वीप्साऽयोगादिति । वीप्सयाऽयोगादित्यर्थः । वाक्यस्य–पदसमुदायस्य । वीप्सायुक्तमिति भाष्यस्य वीप्सापदघटितसूत्रोपात्तार्थयुक्तमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये–अथाऽप्यवयव इत्यादिसप्तमीसमासदूषणम् । एतत्प्रयोजनवचनम्–आलूनविशीर्णं । तद्व्याचष्टे–किञ्चिदिति । किञ्चिदसङ्गृहीतमिति । किञ्चिद्व्यावर्त्यं न व्यावर्तितमित्यर्थस्तदाह–अतिव्याप्तिर्न कथंचिदिति । वाक्यविषये चाऽव्याप्तिवारणाय वचनान्तरमावश्यकमित्याह भाष्ये–सगतीति । तद्व्याचष्टे–पदाधिकारे इति । परिगृहीतावयवार्थेति । अनेन योगरूढोऽयमिति ध्वनि-

---

१ 'त्वालून' पा.। २ चः क्वचिन्न । ३ इदं वार्त्तिकं प्रायो लुप्तम् । ४ इतिः क्वचिन्न ।

न खलु वीप्सायामित्युच्यते गम्यते तु सोऽर्थः ॥ ततः किम्[1] ? ॥ उक्तः[2] समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च[3] समासेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—एकैकविचिताः अन्योन्यसहाया इति ।

अथ वा यदत्र वीप्सायुक्तं नाऽदः प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य, पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदान्यस्येति ॥

तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन । तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । तद्धितः खल्वपि 'वीप्साया'मित्युच्यते । यत्र च तद्धितेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—एकैकशो ददातीति ॥

प्र.] किन्तर्हि, स्वसामर्थ्यात् । एवं मन्यते-वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते—'सप्त सप्त पर्णान्यस्ये'ति, एवं समासेऽपि वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गात् प्रतिषेधो विधेयो—'नित्यवीप्सयोरसमासे' इति । यथा वक्ष्यते—'परेरसमासे' इति । **न खल्विति ।** रूढिशब्दत्वादस्याक्षिप्तवीप्सोऽवयवार्थः । यथा 'त्रिदशा'इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थः । अन्ये हि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्माः । **ततः समासेनोक्तत्वादि**त्यस्यायमर्थः—समासेनाभिव्यक्तत्वादिति । **यत्र चेति।** यो न रूढिशब्दः । **एकैकविचिता इति ।** एकैकेन विचिताः । **अन्योन्यसहाया इति ।** अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः । अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः । **अथ वेति ।** न चाऽप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसंभवः, गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याऽप्रयोगो, रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम् । **तद्धितेनेति ।** तद्धितस्य स्वार्थिकत्वादभिव्यक्तिरेवोक्तिरवसेया । **एकैकश इति ।** केचिदाहुः—अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विवचने कृते 'बह्वल्पार्था'-

---

उ.] तम् । **ननु चेति ।** तथा हि सति समर्थसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यर्थः । **प्रतिषेधो विधेय इति ।** सप्तपदस्य पदत्वसत्त्वात्पदस्येत्यनेन वारणमिति भावः । **रूढीति ।** अनेनाऽवयवानां वीप्साविशिष्टस्वार्थबोधकत्वे निमित्तं दर्शितम् । नन्वेवं वाक्येऽपि द्विर्वचनं न स्यादत आह—**अन्ये हीति ।** वृत्तिविषयाणामेवाऽयं स्वभाव इति भावः । नन्वेवमवयवेनोक्तावपि समासेनोक्तत्वादित्यसङ्गतमत आह—**अभिव्यक्तत्वादिति ।** अवयवद्वारेत्यर्थः । '**वीप्सोक्ते**'त्यस्य व्यापकत्वमुक्तमित्यर्थः । **कर्मव्यतिहार इति ।** भाष्यस्थवीप्सापदमुपलक्षणमिति भावः । ननु यदि पर्वाद्यर्थो वीप्सापन्नोऽवगम्यते तर्हि तत्प्रयोगोऽपि स्यादत आह—**गतार्थत्वाच्चेति ।** पर्वपर्वाधिकरणकसप्तपर्णसम्बन्धिनि विशिष्टे शक्त्यङ्गीकारादिति भावस्तदाह—**रूढिशब्दत्वाच्चेति ।** भाष्ये—**तद्धितेनोक्तत्वादिति ।** न च 'नित्यवीप्सयो'रित्यस्य 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन शसा बाधात्कथमत्र द्विर्वचनप्राप्तिरिति वाच्यं, शसन्तस्य प्राप्तेः । शस्प्र-

---

१ अयं क्वचिन्न । २ 'तत्रोक्तः समासेन' पा. । ३ 'यत्र च' 'यत्र तु' पा. ।

वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च पदद्विर्वचनेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा–प्रपचति–प्रपचति, प्रकरोति–प्रकरोतीति ॥

[॥*॥ उत्तरार्थन्तु ॥*॥] उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं चे'ति वक्ष्यति[3]। तत्[4]पदद्विर्वचने यथा स्या-

प्र.] दिति शस्प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः–एकैकमेकैस्मै ददातीति कर्मसंप्रदानवीप्साद्वय-प्रतिपादनाय शस्द्विर्वचने भवत इति, तदयुक्तम्, एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याऽभिधानाऽसंभवात्। **पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति।** आधारवीप्सयाऽऽधेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाऽभावः। **यत्र चेति।** अडादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः पृथक्कल्पनेति। परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यता-

उ.] कृतिप्राप्तद्विर्वचनाऽपवादत्वेऽपि शसन्ते तदपवादत्वाऽभावात्। **केचिदाहुः–अल्पार्थोऽर्पाति।** अत्राऽरुचिबीजन्तु तस्याऽल्पार्थत्वे न मानं। 'ष्णान्ता षट्' 'बहुषु' 'एकादाकिनिजि'त्यादि सूत्रेषु सङ्ख्याऽसहायान्यार्थस्यैवैकशब्दस्य भाष्य उक्तेः। 'एको गोत्र' इति सूत्रशेषे च भाष्ये लक्षणया प्रथमार्थकोऽप्युक्तः। एवञ्च प्रधानसमानसाधारणाऽल्पार्थत्वे न मानं, समानसाधारणार्थौ सङ्ख्यापदैकशब्दप्रयोगेणैव फलितौ भवतः। किञ्चाऽल्पार्थकतत्सत्त्वेऽपि तदर्थत्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्ध्यभावा'द्बह्वल्पार्था'दिति सूत्रे न तद्ग्रहणं। किञ्च सङ्ख्याशब्दातिरिक्तशब्दार्थानां परिगृहीतैकत्वानामेव वीप्सासत्त्वेन ततो द्वित्वाऽपवादः शसेव प्राप्नोति। किञ्चाऽल्पत्वस्य परिमाणविशेषताया 'अल्पे' इति सूत्रभाष्यकैयटयोरुक्तत्वेन प्रस्थाद्यर्थानामिव परिगृहीतैकत्वस्यैव वीप्सेति भाष्याऽसङ्गतिः। न चैकं बहुव्रीहिवदिति तत्र द्वित्वम्, न च तस्य शसपवादो नाऽप्राप्त्यभावादिति वाच्यम्, एकपदेन शास्त्रे प्रसिद्धतरतया सङ्ख्यावाचकस्यैव ग्रहणेनाऽत्र तदप्राप्तेः। स्पष्टञ्चेदमाकिनिज्विधायके भाष्ये। किञ्च तेन वीप्सायां कृतद्वित्वैकशब्दाऽनुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्यैव विधिः। अत एवैकश इत्यस्य सिद्धिः। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः–'सङ्ख्यैकवचनाच्चे'त्यत्र चस्य 'वीप्साया'मित्यनेन सम्बन्धाद्वीप्सायां स्वार्थे च शसित्यर्थः। तत्र स्वार्थिकोऽभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दात्कृतद्विर्वचनैकैकशब्दाच्च। तेन नातिप्रसङ्गः। एवञ्चैकशब्दप्रकृतिकशसः स्वार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन न ततो नियमेन वीप्सोक्तिरिति, तत्र वीप्साशसभावपक्षे द्विर्वचने कृते ततः स्वार्थिकः शसिति। अत्र चेदं भाष्यमेव मानम्। एकश इत्येतत्स्वार्थिकशसन्तं, वीप्सार्थकशसन्तं वेत्यत्र शास्त्रे व्याख्यानं लोके प्रकरणादिकं नियामकं बोध्यम्। **तद्धितः खल्वपीत्यनेन** समासतो वैषम्यमुक्तं। **युगपदिति।** 'विप्रतिषेधविषयविभक्ति विने'त्यादिः। **आधारवीप्सयेति।** 'ग्रामे ग्रामे पानीय'मित्यादौ। अनेनैव न्यायेन यत्तच्छब्दयोः प्रयोगे उभयत्र वीप्सां नेच्छन्ति।

१ इतिः क्वचिन्न। २ अयंपाठः क्वचिदपि न दृश्यते। ३ 'वक्ष्यते'। ४ 'एतत्'। ५ शब्देऽति पा०।

द्वाक्यद्विर्वचने माभूत्–मह्यं ग्रहीष्यति–मह्यंग्रहीष्यति, मामभिव्याहरिष्यति–मामभिव्याहरिष्य[ती]ति ॥

कथं चाऽत्र द्विर्वचनम् ? ॥ छान्दसत्वात् ॥

स्वरोऽपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यं,'पदस्य पदा'दिति वक्ष्यति,तत्पदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति॥

सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादा'विति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ उभयं क्रियते तत्रैव ॥

इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्यं, षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने

प्र.] प्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विर्वचनमित्यर्थः। वीप्सयाऽत्र नित्यत्वं लक्ष्यते ।

मह्यमिति । 'आबाधे चे'ति द्विर्वचनमित्याहुः । **कथमिति** । आबाधस्याऽसंप्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याऽभावाद्द्विर्वचनाऽप्रसङ्गः। **स्वरोपीति** । अनुदात्तत्वाऽभावे प्रकृतिस्वरो भवति । **उत्तरार्थमिति** । 'सर्वस्ये'त्यपनीय 'पदस्ये'ति क्रियमाणे मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते । **इहार्थमेवेति** । ननु सामीप्यादिसंबन्धप्रतीतिनिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजनं कस्मान्न भवति ? । उच्यते । 'नित्यवीप्सयो'रित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्याक्षेपात्–'नित्यवीप्सयोर्यो वर्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत'इति प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवनाद्विशिष्टषष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसंबन्धप्रतीत्यभावः सिद्धः । पक्षद्वयसंभवे तु

उ.] नन्वाभीक्ष्ण्यरूपनित्यत्वस्य क्रियाधर्मत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात्कथं स'प्र'शब्दस्य द्वित्वमत आह–**अडादीति** । तिङ्क्षु वीप्साया अभावादाह–**वीप्सयेति** । एवञ्च पदग्रहणाऽभावे सगतिकग्रहणं सुतरां व्यर्थमिति तात्पर्यम् । **उल्लङ्घ्येति** । अत्र फलाऽभावेनाऽसम्बन्धादित्यर्थः । न च नित्ये द्वित्वं धातुमात्रस्य मा भूदिति पदस्येत्यावश्यकं, किञ्च सुपः प्राग्वर्तिनोऽपि द्वित्वं वारयितुं तत्, किञ्चाऽऽबाधादिविषये वाक्यद्वित्वव्यावृत्त्यर्थमिति वाच्यं, धातुद्वित्वेन नित्याद्यर्थानवगतेः। किञ्च सुबादिभिः स्वार्थे परिपूर्णस्यैव लोकव्युत्पत्त्या शब्दादुपस्थितस्य बहिर्भूतवीप्सादियोग इति न तद्द्विर्वचनप्रसक्तिः । आबाधाविषयवाक्याऽभावाच्च । अत एव भाष्ये छान्दसत्वेन वाक्ये द्वित्वमुक्तम् । न च पदस्येत्यस्याऽभावे गत्यर्थेभ्यः कौटिल्यमात्रे सावकाशो यङ् कौटिल्यपौनःपुन्योभयविवक्षायां परेण द्वित्वेन बाध्येत, एवं भृशार्थपौनःपुन्योभयविवक्षायामपि । तत्सत्त्वे तु बहिरङ्गत्वाद्द्विर्वचनस्य यङेव । अत एव 'स्वरितो वे'तिसूत्रे लत्वढत्वादीनां द्वित्वस्य च समत्वं वक्ष्यति भाष्यकार इति वाच्यम्, एवं (विधे) विषये उभयविवक्षैव नाऽनभिधानादित्याशयात् ।

ननु सामीप्यादीति । अस्याः शङ्काया क्वोक्तिसंभव इति चिन्त्यम् । **विशिष्ट**-

द्विर्वचनं यथा स्याद्द्विःप्रयोगो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ?॥ 'आम्पचसि पचसि देवदत्ता३'। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इत्येकान्तरता

प्र.] षष्ठीनिर्देशेन 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषोपस्थानाद्द्विःप्रयोगो निवर्तते। 'द्वे'इत्येतावत्युच्यमाने सङ्ख्येयमुच्चारणं यद्यपेक्षते–'शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत' इति,–तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावाऽयोगाद्द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। यदा तु-शब्दरूपं सङ्ख्येयं तदा 'द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत' इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायते। अथैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत्र षष्ठीनिर्देशात्स्थाने द्विर्वचनं कस्मान्न भवतीति। 'अभ्यासाच्चे'त्यनेनाऽभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाल्लिङ्गात्। न हि स्थाने द्विर्वचनेऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः संभवति, शब्दान्तरत्वादादेशस्य। स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्यते न तु तदवयवः। **एकान्तरतेति।** आवृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसङ्ख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्तनात्। तथा चोक्तम्–"एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसङ्ख्यानादिति, ऋषिसहस्रमेकां कपिलां दत्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नास्तत एकदक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणात्वान्न त आनीयन्ते"। तत्र आम्शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। एकस्य 'पचसि'शब्दस्य 'तिङ्ङतिङ'इति निघातो, द्वितीयस्याऽ'नुदात्तं चे'त्यामन्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते, प्रतिषिद्धे, 'आमन्त्रितस्य चे'त्याद्युदात्तत्वम्। प्लुतस्याऽप्युदात्तत्वम्। अथ स्थाने द्विर्वचने कथमेकान्तरता, यावतैकस्य स्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेते ?। उच्यते–

उ.] षष्ठ्यर्थेति। स्थानरूपः कर्मत्वरूपो वेत्यर्थः। कथं पुनरन्यतरोपादानेन द्विःप्रयोगनिवृत्तिरत आह–**पक्षद्वयसंभवे त्विति।** तदभावे पक्षद्वयसंभवमुपपादयति–**द्वे इति। शब्दस्येत्यु**च्चारणक्रियापेक्षया कर्मषष्ठीति भावः। **यदा त्विति।** परं तु कारकषष्ठीसंभवे इतरस्या अन्याय्यत्वेन द्विःप्रयोग एव स्यात्, तदर्थं 'सर्वस्ये'त्याद्युक्तिः। तदुक्तौ तु तत्सामर्थ्यात्स्थानषष्ठीति भावः।

ननु 'पचसि'शब्द एक एव, उच्चारणमेव तु भिद्यत इति द्विःप्रयोगेप्येकान्तरता सिद्धेत्यत आह–**आवृत्तीति। उक्तमिति।** 'अ इ उ'णित्यत्र। 'न ते आनीयन्ते' इत्यन्तरतत्रत्यो ग्रन्थः। **प्रतिषिद्धे इति।** 'आम एकान्तर'मित्यनेनेत्यर्थः। **आमन्त्रितस्य चेति।** षाष्ठिकेत्यर्थः। **प्लुतस्याप्युदात्तत्वमिति** त्रिपाद्यामनुदात्तं पदमित्यस्याऽप्रवृत्त्या तत्प्रयुक्तशेषनिघातस्याऽभावादिति भावः। ननु पुनःशब्दस्याऽसत्त्ववाचित्वेन कथं भावसम्बन्धयोगोऽत

१ 'षष्ठीनिर्देशेने'ति क्वचिन्न।

न स्यात्। इह च 'पौनःपुन्यं' 'पौनःपुनिक' इति,—अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात् ॥

यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनं—राजा-राजा वाग्वाक्,—पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति ॥ इदमिह संप्रधार्यं—द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति, किमत्र कर्त्तव्यम् ?॥ परत्वान्नलोपादीनि॥ पूर्वत्राऽसिद्धे नलोपादीनि । सिद्धाऽसिद्ध-

प्र.]एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेकपदत्वम् । **पौनःपुन्यमिति ।** पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात् 'पुनः पुनः'शब्दाद्भावे प्रत्ययो, यथा नानात्वमिति नानाभूतवृत्तेर्नानाशब्दात् । **पौनःपुनिक इति ।** 'पुनः पुनर्भव' इति 'कालाट्ठञ्' । तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीप्स्यमानार्थवाचित्वादर्थवत्त्वेऽप्यर्थवतः समुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम् । स्यादेतत्—अनुत्पन्न एव सुपि पुनःशब्दस्य नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्याऽव्ययस्य द्विःप्रयोगो विधास्यते, ततो सुबन्तसमुदायत्वादव्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं, यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य । तच्च न । द्विर्वचनस्य नित्यत्वाद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात्प्रातिदिकत्वम् । ननु स्थान्येव सुबन्तत्वान्न प्रातिपदिकम् । नैतदस्ति । सुब्लुकि सत्यप्रत्ययान्तत्वात् । न च प्रत्यलक्षणेनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो, 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गात् । अन्यथा प्रातिपदिकत्वाऽभावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावान्निषेधो न कर्त्तव्यः स्यात् । **राजाराजेति ।** पदस्य स्थाने समुदाय आदेशत्वात्पदं न तदवयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः । अन्तरङ्गबहिरङ्गान-

उ.]आह—**पुनः पुनर्भवितरीति ।** वृत्तिविषये इति भावः । **पुनःशब्दस्येति ।** आकृतिगणत्वाद्विसर्गान्तस्यापि स्वरादिपठितस्येत्यर्थः । **नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्येति ।** तादृशक्रियाकारकवृत्तेरित्यर्थः । अतएव ततः ष्यञादिसिद्धिः । **यथैकशेषेति । सरूप-**प्रातिपदिकसमुदायादेकस्यां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे इदम् । **अन्तरङ्गत्वादिति ।** एतच्च सुबन्तत्वा'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पद'मिति नियमात्प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिरिति भावः । तत्रत्यपदशब्दस्याऽर्थवत्परत्वेऽपि न क्षतिः, लोके तदानुपूर्वीकादपि प्रयुज्यमानादर्थप्रत्ययेनाऽऽद्यस्याऽप्यर्थवत्त्वात् । बोधावृत्तिस्तु 'द्वा'वित्यादिवद्वारणीया । **सुब्लुकीति ।** ननु प्रातिपदिकत्वेपि तत्प्रकृतिकसुबन्तत्वं दुर्लभं, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि सिद्धान्त इति चेन्न, तत्त्वस्याप्यतिदेशेन लाभात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां 'यस्मा'दित्यस्य सत्त्वेन प्रकृतेरुपादानात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वस्याऽपि शास्त्रीयत्वात् । **इति पूर्वस्येति ।** उत्तरस्य

१ 'पौनःपुनिकमिति' पा० ।

योश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ एवं तर्हि–'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विर्वचन' इति [वक्ष्यामि[1] । तच्चावश्यं–] वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ विभाषिताः प्रयोजयन्ति–द्रोग्धा-द्रोग्धा । द्रोढा-द्रोढेति ॥ इह तर्हि–बिसंबिसं मुसलं-मुसलम्,–'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति ॥ 'आदेशो यः सकारः' 'प्रत्ययो यः सकार' इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ इह तर्हि–नृभिर्नृभिः,–'रषाभ्यां नो णः समानपद' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ 'समानपद' इत्युच्यते, समानपद-[2]

प्र.] गेक्षे च चोद्यसमाधाने। नलोपादीनि हि पदत्वमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गाणि, द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गम् । एवं विभाषिता अपि विधयोऽन्तरङ्गाः ।

विभाषिता इति। ननु 'न ह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग' इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति । एवं मन्यते—धात्वाकृतिः प्रत्ययाकृतिश्चैकैव। प्रक्रान्तार्थभेदाशङ्कापि नास्ति यथा–'गवां स्वाम्यश्वेषु चे'ति। नित्यत्वविरोधिनी च विभाषा। शक्या चाऽत्र युगपदेकत्र प्रयोगे सा विधातुमिति तस्याः प्रसङ्गः। एतन्न्यायाऽनपेक्षया चैतदुच्यते। **आदेश इति।** सकारस्यादेशस्य षत्वं न त्वादेशावयवस्य । **प्रत्ययो यः सकार इति ।** आदेशानुरोधेनैतदुक्तं । प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य षत्वं व्यवस्थापयिष्यते । **नृभिर्नृभिरिति ।** स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वाण्णत्वप्रसङ्गः । **समानमेवेति ।** यत्र निमित्त-निमित्तिनोरवियोगस्तत्र णत्वम् । इह तु वीप्साऽभावे द्विर्वचनाऽभावान्नृभिरिति

उ.] तु समुदायपदत्वेनापि सिद्ध्यतीति भावः। **अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षे इति।** वक्ष्यमाणे भाष्यगतचोद्यसमाधाने इत्यर्थः। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तेः। अर्थाऽपेक्षस्य बहिरङ्गत्वाऽभावाच्चेति भावः। **विभाषिता अपीति।** अतएव 'स्त्रियं–स्त्रियं पश्ये'त्यादौ खण्डद्वयेऽपि विभाषितेयङ्सिद्धिः । **एकस्या आकृतेरिति ।** द्रोग्धा–द्रोढेति स्थितिर्बोध्या । **लाघवादिति ।** प्रतिपत्तिलाघवादित्यर्थः । एतन्न्यायबीजादि 'कृष्वे'त्यत्र निरूपितम् । **धात्वाकृतिरिति ।** धातुप्रत्ययाकृतिभेदाभावादेकैवाऽऽकृतिरित्यर्थः । स्वरूपभेदादाकृतिभेदः स्यादेवेत्यरुचेराह–**प्रक्रान्तार्थभेदशङ्कापि नास्तीति।** यथा–'गवां स्वाम्यश्वेषु चे'त्यत्राश्वेषु तिष्ठतीत्यर्थान्तरप्रतीतिर्नैवमत्रेत्यर्थः । तद्भेदशङ्कैव तन्न्यायबीजमिति भावः । **नित्यत्वविरोधिनी चेति ।** एकत्र प्रयोगे तदनुष्ठानानुपपत्त्या ह्यकरणम्, नचाऽत्र साऽस्तीति भावः। **अनपेक्षयेति ।** अनित्यत्वादिति भावः । 'प्रत्ययो यः सकार' इत्येष न सिद्धान्त इत्याह–**आदेशानुरोधेनेति ।** ननु पदद्वयस्याऽऽदेशत्वात्समानपदस्थत्वाऽभावेन निमित्तनिमित्तिनोः कथं णत्वप्रसङ्ग इत्यत आह–**स्थानिवत्त्वादिति । यत्रेति ।** पदे 'आस्तीर्ण'मित्यादौ

१ अयं पाटः क्वचिन्न । २ 'समानमेव यन्नित्यं' पा० ।

मेव यन्नित्यं, न चैतन्नित्यं समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्समानं चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

अथ वा पुनरस्तु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ ननु चोक्तम्–"आम्पचसि-पचसि देवदत्ता ३ ।–आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता न प्राप्नोती"ति ॥ नैष दोषः–सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । 'सुप्तिङन्तं पदं'। यस्मात्सुप्तिङ्भिस्तदादि सुप्तिङन्तं च [पदम्][1] ॥ ननु चैकैकस्मादेवात्र

प्र.] रेफं पूर्वमन्तरेणाऽपि नकारस्य प्रयोगात्सर्वदा समानपदस्थत्वाऽभावः । अथवा स्थानिवद्भावादेकपदत्वं,तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मक आदेशः । **समानग्रहण-मिति**: 'रषाभ्यां नो णः पदे' इत्येव वक्तव्यं, तत्राऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर-संभवाद्गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाच्चैकपदस्थत्वे सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थ-माश्रीयत इत्यत्र णत्वं न भवति । **यस्मात्सुप्तिङ्भिरिति** । अर्थरूपसामान्यात्स एव पचशब्दः स एव च तिङिति यः पूर्वस्माद्विहितः सः परस्मादपि, यः परस्मात्स पूर्वस्मादपि । तदादिग्रहणं चानुवर्त्तते । तेन 'पचसि-पचसी'ति समुदायःपचछब्दादिःपदसंज्ञ इति सिद्धमेकान्तरत्वम् । **ननु चेति** । ततो नैकं पदम् ।

उ.] **अथवेति**। पूर्वं प्रयोगान्तराश्रयेण समानपदस्थत्वं नेत्युक्तम् । इदानीमस्मिन्नेव प्रयोगे इति विशेषः । **गुणे सङ्ख्याया इति** । उद्देश्यगतसङ्ख्यायाः सर्वथाऽविवक्षितत्वात्प्रयो-गान्तरेऽनापत्तेश्च चिन्त्यमिदं । तस्मात्पदत्वपर्याप्त्यधिकरणे इत्यर्थः। न च पदसमुदायस्तथेति बोध्यम् । **नियमार्थमिति**। नियमश्चाऽखण्डपदत्वाश्रयणरूपः। अखण्डत्वञ्च–निमित्तानधिक-रणनिमित्तिमत्पदाऽघटित्वम् । तेन 'मातृभोगीण' इत्यादौ णत्वं । पदं चाऽत्रार्थबोधकं, तेन 'रामनाम' 'गन्धर्वगान'मित्यादौ न णत्वम् । नन्वेवम'प्यपचन्नपच'निति ङमुट्, 'अग्रेऽग्रे' इति पूर्वरूपं,'रामान् रामा'निति णत्वनिषेधादिकं च न स्यादिति चेन्न,'द्वे' इति द्विर्वचनबले-नानस्तमिताऽवयवभेदसमुदायस्यैवादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि पदत्वसिद्धेः । तदुक्तं कैयटेन–'पदद्वयाऽऽत्मक आदेश' इतीत्याहुः । भाष्ये–**सुप्तिङ्भ्यामिति** । 'यस्मा'दिति परिभाषासंस्कृताभ्यामाभ्यां **पदं**-पदसंज्ञां विशेषविषयां करिष्याम इत्यर्थः। ननु यस्माद्यस्तिङ्-विहितस्तदादि तदन्तस्यैव पदत्वं युक्तम् । 'पचसि-पचसी'त्यत्र य आदिः 'पच्' शब्दो न तस्मादन्त्यस्तिङिति कथं समुदायस्य पदत्वमत आह–**अर्थरूपेति** । यः पूर्वस्मात्तिङ्-विहितः स परस्मादपीत्यस्य प्रकृते उपयोगश्चिन्त्यः । न च द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्ततया 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः, लक्ष्यभेदात् । **तदादिग्रहणञ्चेति** । 'प्रत्ययग्रहण'इति

१ अयं पाठः क्वचिन्न ।

सुप्तिङ्विधिः ॥ समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा ॥ कुत एतत्? ॥ ॥*॥ शास्त्रा[1]ऽहानेः ॥*॥ एवं हि[2] शास्त्रमहीनं भवति ॥ यदप्युच्यते— इह पौनःपुन्यं पौनःपुनिकमिति,—अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति [इति]। मा भूदेवं 'समर्था'दित्येवं भविष्यति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्ति-

प्र.] समुदाय इति। यथा समुदायस्याऽवयवानां चैकाच्त्वे तुल्ये समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नाऽवयवानां, पपाचेति, तथेहापि पदसंज्ञा। **एवं हि शास्त्रमिति।** प्रत्यवयवं तु पदसंज्ञायां पदसमुदायस्य त्यागात्तद्विषयं शास्त्रं हीनं स्यात्। तदादिग्रहणाऽनुवृत्तिश्चाऽनर्थिका स्यात्। **मा भूदेवं समर्थादिति।** तद्धितोत्पत्तौ द्वैतं, विभक्त्यन्ताद्वोत्पत्तिः, तदवयवात्प्रातिपदिकाद्वेति। तत्र विभक्त्यन्ता-दुत्पत्तिरिति पक्ष आश्रीयते। समुदायश्च पूर्वोक्तेन न्यायेन विभक्त्यन्त इति ततस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा। **अथ वेति।** यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्ति-

उ.] परिभाषयैव सिद्धे 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यनुवृत्तेरीदृशार्थलाभ इति भावः। **ननु चैकैकस्मा'दिति।** द्विःप्रयोगत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगोऽपि शास्त्रप्रक्रियानिष्पन्न इति भावः।

यथा समुदायस्येति। समुदायस्य संज्ञाप्रवृत्तिमात्रेऽयं दृष्टान्त,: नतु तद-दवयवानां पदत्वाऽभावः। समुदायपदत्वेनाऽवयवमात्रनिष्ठपदकार्याननुग्रहेण तन्न्याय-विषयाऽभावात्। अत एव—'अग्नेऽग्ने' इत्यादौ पूर्वखण्डान्त्येन पदान्तत्वनिबन्धनपूर्वरूपादि-सिद्धिः। 'निवर्त्तकमिदं प्रकरण'मिति 'नित्यवीप्सयो'रिति सूत्रस्थभाष्येण तथैव बोधनात्। **समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञे'ति** भाष्यस्य तयापि पदसंज्ञेत्यर्थ इति न विरोधः। अत एव शास्त्राऽहानिरुपपन्ना। अन्यथाऽवयवविषयशास्त्रहानेस्तदवस्थत्वमेव स्यादिति बोध्यम्। एतच्चै**काचो द्वे** इति सूत्रे विस्तरेण निरूपितं। न चैवमनेकपदान्तरत्वस्यापि सत्त्वेन कथमेकान्तरतेति वाच्यम्, अनेकपदान्तरे न भवतीत्यर्थस्य विधिस्पृष्टत्वाऽभावेन विशिष्टस्यापि पदत्वेनैकान्तरे भवतीति विधिस्पृष्टार्थस्य सत्त्वेनाऽदोषात्। **प्रत्यवयवं त्विति।** प्रत्यवयव-मात्रं त्वित्यर्थः। ननु पौनःपुन्यादेरपि पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धत्वात्पुनः प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह— **तद्धितोत्पत्ताविति।** भाष्ये—**समर्थादित्येवमिति।** प्रातिपदिकात्समर्थादित्यन्वयः। प्रातिपदिकस्य पदस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणेत्यर्थके सुबन्तादव्यवहितपरत्वम्, प्रातिपदिकात्तु व्यवहितमिति न क्षतिः। अङ्गत्वन्तु व्यापकत्वात्समुदायस्यैव, प्राधान्याच्च। 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे (च) भाष्ये स्फुटमेतत्। तत्र प्रातिपदिकात्तादृशपरत्वस्याप्यसंभवादाह—भाष्ये—**अथ-वेति।** एवं द्विःप्रयोगपक्षोऽपि भाष्ये स्थापितः। अस्माज्ज्ञापकात्स्थानेद्विर्वचनपक्षाश्रयणमेव युक्तमित्याहुः। न चैवं द्विःप्रयोगत्वे 'घटोऽयं घट'इति वाक्यस्यापि पदत्वापत्तिः, एकस्यैव घटस्य बोधनार्थं मन्दं प्रति लौकिको द्विःप्रयोगोऽयमिति नाऽर्थभेदोऽत्र। तथा च—'आम्

१ केचित्तु भाष्यमेवेदं न वार्त्तिकमिति मन्यन्ते। २ 'हिः' क्वचिन्न। ३ इतिः क्वाचित्कः।

ज्ञापयति–'भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्ति'रिति, यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति ॥ [सर्वस्य द्वे] ॥

नित्यवीप्सयोः ।८।१।४।

इह कस्मान्न भवति–हिमवान्, वाडवः[1], पारियात्रः[2], समुद्र इति। 'नित्ये द्वे भवत'इति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः–अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्व-

---

प्र.] स्तथाप्यप्रातिपदिकादपि द्विरुक्ताज्ज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिः। कुत कुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययलक्षणत्यबभावे अण्प्रत्ययः। [सर्वस्य।]

नित्यवीप्स। इहेति। यदा नाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यतेऽङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदाऽत्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषाङ्गीकरणेऽप्याभीक्ष्यमङ्गीकृतं न कूटस्थत्वमिति विशेषे प्रमाणाऽभाव इति मत्वा प्रश्नः। अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः, शब्दान्तरसंनिध्यनपेक्षणात्, आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थः, अविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनेन भाव्यम्। येषां च प्रयोक्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्याः। तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' 'ध्रुवमपाये' इत्यादिनिपातनाच्छक्यो द्विर्वचनाऽभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति–हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं। कूटस्थे-

---

उ.] घटोऽयं घटः अग्निदत्ता ३' इत्यत्राप्येकान्तरता स्यात्। अतः स्थाने द्विर्वचनत्वमेव न्याय्यमिति वाच्यम्, ईदृशप्रयोगस्यानभिधानेनाऽदोषात् ॥ [सर्वस्य द्वे] ॥

नित्यवी। नन्वाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दस्य ग्रहणादाभीक्ष्ण्यस्य च क्रियाविषयत्वात्कथमतिप्रसङ्गोऽत आह–यदानाश्रितेति। अत्र पक्षे नित्यशब्दप्रतिपाद्येऽर्थे इत्यर्थः। अङ्गीकृतसामान्येति। तच्च नित्यशब्दरूपमिति भावः। विशेषे प्रमाणाभावइति। तथा च सकलविशेषाणां ग्रहणमिति भावः। अथवेति। योऽर्थः शब्दादुच्चारितमात्रादन्यनिरपेक्षः प्रतीयते स मुख्यः, यस्तु शब्दान्तरसंनिधानादिना प्रतीयते स गौण इति विभागः। क्रियापदेति। 'नित्यप्रहसित' इत्यादौ। मुख्यार्थसादृश्यसंबन्धेन प्रतीयमानस्य गौणत्वात्तं दर्शयति–अविच्छेदोपलब्धीति। कूटस्थस्य यथाऽविच्छेदेनोपलब्धिस्तथा प्रसहनादेरपीति भावः। सामान्यम्–सादृश्यं। कूटस्थत्वं नाम किं तदाह–येषाञ्चेति। न तु सर्वथोत्पादविनाशराहित्यं, तस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वेन 'नित्या पृथिवी'त्यादेरुच्छेदापत्तेः। अत्र पक्षेऽनिष्ट एव द्वित्वं प्राप्नोति न त्विष्ट इति भाष्यार्थः। तत्र नित्यशब्दतत्पर्यायाणां

---

१ 'खाण्डवः' पा०। 'माल्यवान्'इति 'विन्ध्य' इति वा गौडाः पठन्ति। २ 'पारिपात्रः' पा०।

विचालिषु भावेषु वर्त्तते । तद्यथा–नित्या[1] द्यौः नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति । अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्तते । तद्यथा–नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥

प्र.] ष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत, यस्माद्व्ययो न क्रियते। तथा चोच्यते 'तथा कूटस्थं राशिं कुरु, नाऽस्माद्व्ययः कर्तव्य' इति । एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । उभयोपादाने तु 'येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या' इत्युक्तं भवति। **नित्या पृथिवीति**। अवयवानां विचालित्वेऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते।**तदिति**। आभीक्ष्ण्यवचन एवाऽत्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः। कूटस्थवचने हि तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वचनं स्यात्। न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति,प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं।'हिमवान्–हिमवा'नितिह्युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः। सुबन्तानामेव च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधानेन तिङन्तानि नाऽनुगृहीतानि स्युः। आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां, वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति । गौणोपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते, यथा 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' 'पार्श्वेनान्विच्छती'त्यादौ । यद्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किमर्थं वार्तिककारः–'क्रियासमभिहारे द्वे भवत[2] इति वक्तव्यम्' 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत[2] इति वक्तव्य'मिति वक्ष्यति? । क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति–'लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाती'ति, तथा पापच्यत इत्यादौ यङन्तस्य कस्मान्न

उ.] त्यागे बीजमाह—**तत्र नित्यशब्दस्येति** । पौनरुक्त्यपरिहारायाह–**उभयेति । नित्यार्थेति** । नित्यशब्दप्रसिद्धार्थेत्यर्थः। उभयोपादाने तु तत्सामर्थ्यादभिमतार्थलाभ इत्याह–**येऽर्था उत्पादेति** । प्रयोक्तृपलभ्यमानेत्यादिः। ननु पृथ्वीविकाराणां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात्कथं नित्यत्वमत आह–**अवयवानामिति** । भाष्ये–'तस्येद'मित्यत्र तस्यैवेदमित्यवधारणमित्याह–**आभीक्ष्ण्यवचन एवेति**। अत्रोपपत्तिमाह-**कूटस्थग्रहणे हीति**। 'नित्यपदेने'तिशेषः। बहनुग्रहाय च आभीक्ष्ण्यवाचिग्रहणमेव न्याय्यमित्याह–**सुबन्तानामेवेति । आभीक्ष्ण्यं**–पौनःपुन्यम्। **गौणेऽपिचेति**। पदान्तरसमभिव्याहारगम्यत्वाचाऽस्य गौणत्वमुक्तम्। शीतोष्णपार्श्वशब्दाश्च मन्दकारिशीघ्रकार्यनृजूपायलाक्षणिका इति बोध्यम्। **यद्याभीक्ष्ण्ये इति**।- आभीक्ष्ण्यमेव च क्रियासमभिहार इत्यभिमानः। एवमाभीक्ष्ण्ये द्वेवाच्य इत्यस्यापि वैयर्थ्यं। शङ्कान्तरं करोति–**क्रियासमभिहारे इति**।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'भवत'इत्येतत्पर्यन्तमेव वार्त्तिकमित्यन्ये ।

प्र.] भवति ?। उच्यते–क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्ये विषये विहिताविति ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वादप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वा तद्विधानम् । प्रत्ययद्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यामाभीक्ष्ण्यं द्योत्यत इति वा वार्तिककारः प्रदर्शयति । क्रियासमभिहारश्च द्विविधो भृशार्थः पौनःपुन्यं च । तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याऽप्रसङ्ग एव । आभीक्ष्ण्यमपि लोटाऽभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नोतीति विधीयते। तत्र यङः क्रियासमभिहारव्यभिचाराऽभावाद्यङैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य न भवति । यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषायां द्विर्वचनं भवत्येव–पापच्यते–पापच्यते इति । लोडपि भवति,–पापच्यस्व–पापच्यस्वेति । लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानाद्व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति द्विर्वचनसहित एव तं द्योतयतीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः । अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति ?, धातुर्हि क्रियावाची, क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम् । नैतदस्ति । परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनीति तिङन्तस्यैव भवति । न च धातुमात्रद्विवर्चनेन नित्यत्वं द्योत्यते इति धातु-

उ.] भृशार्थः–पौनःपुन्यं च–क्रियासमभिहारः । **अप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वेति** । समानकर्तृकयोरित्यादिनाऽर्थान्तरेऽपि तद्विधानात्केवलयोस्तद्द्योतने सामर्थ्याऽभावान्मत्वेत्युक्तं, तदाह–**प्रत्ययेत्यादि** । एवञ्च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेव तदिति भावः । एवमाभीक्ष्ण्ये इत्यस्य सार्थक्यमुक्त्वा 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्य तदाह–**क्रियासमभिहारश्चेति** । एवञ्च भृशार्थेऽप्राप्तविध्यर्थमेतदिति भावः । नन्वेवं 'भृशार्थे' इत्येव वक्तव्ये 'क्रियासमभिहार' ग्रहणं व्यर्थमत आह–**आभीक्ष्ण्यमपीति । विधीयतइति**। लोटो विध्यादौ समुच्चये च विधानादाभीक्ष्ण्याभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याऽभावाद्विर्वचनमावश्यकमिति प्रतिपादयितुं विधीयत इति तात्पर्यम्। यङन्ते द्वित्वं निवारयति–**तत्रेति । द्विर्वचनं भवत्येवेति**। 'नित्यवीप्सयो'रित्यनेनेत्यर्थः । सकलाऽवयवविशिष्टक्रियां संपादयन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थः । नच पौनःपुन्ये यङि ततो भृशार्थविवक्षायामपि द्वित्वापत्तिः, सूत्राऽप्राप्तेः । वार्तिकं तु लोडन्तमात्रविषयमित्यग्रे निरूपयिष्यामः । **लोडपीति** । भृशार्थविशिष्टे पौनःपुन्यप्रतिपादनाय धातुसम्बन्धे विवक्षिते लोड्द्विर्वचने अपि भवत इत्यर्थः । **तदन्तस्यैवेति** । लोडन्तस्यैव, नतु यङन्तस्येत्यर्थः । अतएव 'क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत'इति वचनं 'क्रियासमभिहारे लो'डितिसूत्रे भाष्ये पठितमिति भावः । नच पौनःपुन्ये यङि 'नित्यवीप्सयो'[1]रिति यङन्ते दुर्वारम् । नच यङोक्तत्वान्नतत् । भृशार्थेऽपि यङो विधानेन केवलस्य द्योतने सामर्थ्याभावादिति वाच्यं, भृशार्थे इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारग्रहणादाभीक्ष्ण्ये द्वे इत्यस्माच्च ज्ञापकात्पौनःपुन्यस्य केनचिद्द्योतने सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तिज्ञापनेन यङन्ते द्वित्वा-

१ 'वीप्सुः' पा० । २ 'दुर्वारं, यङोक्तत्वात् । न च भृशार्थेऽपि' इति पाठान्तरम् ।

अथ किमिदं वीप्सेति ? ॥ आप्नोतेरयं विपूर्वादिच्छायामर्थे सन् विधीयते ॥ यद्येवं–चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः–नैवं विज्ञायते–'वीप्सायामभिधेयाया'मिति ? ॥ कथं तर्हि ? ॥ कर्तृविशेषणमेतत् । [वीप्सतीति वीप्सः[1] ।] वीप्सश्चेत्कर्त्ता[2] भवतीति ।

प्र.] मात्रस्य द्विर्वचनाऽभावः। **आप्नोतेरिति**। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरोरूढित्वमबुद्ध्वाह–**यद्येवमिति**। करोत्यादिभिः क्रियाभिः कटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वाच्चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गः । रूढत्वाश्रयेणाह–**नैष दोष इति** । चिकीर्षति-चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम् । नाऽभिधेया वीप्सा गृह्यते–'वीप्सावाचिनो द्वे भवत' इति, किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो, यथा आबाधः । गतगत इति ह्युक्ते प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्तिः । **वीप्सश्चेत्कर्तेति** । अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः । यदा पृथक् संख्यायुक्तानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा स वक्तृस्थ इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन

उ.] भावसिद्धेः। **धातुमात्रस्येति**। 'पदस्ये'त्यधिकाराभावादिति भावः। **गृहीतसाधनेति**। 'कुत्सिते'इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या,'पूर्वं धातुः साधनेने'ति न्यायेन चाऽन्तरङ्गत्वात पूर्वं साधनाऽऽकाङ्क्षया तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्युत्तरं तदन्वितार्थे एव बहिर्भूताऽऽभीक्ष्ण्यादिसम्बन्ध इति भावः । भावाख्यातान्तेऽपि अन्तरङ्गत्वात्प्रत्यये तदनन्तरमेव द्वित्वमिति तात्पर्यम् । अनभिधानादपि धातोर्द्वित्वाऽभाव इत्याह-**नच धातुमात्रेति। क्रियाविशेषेति**। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपे योगरूढिर्यस्येत्यर्थः । 'रूढिमबुद्ध्वे'ति पाठः । **तद्वाचित्वादिति** । वीप्सावृत्तेः शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थेऽयं दोष इत्यर्थः । **रूढत्वेति** । पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयमिति भावः । 'रूढित्वे'ति पाठो लेखकप्रमादात्। वीप्साया अभिधेयत्वाभावेऽनभिधानं हेतुमाह–**चिकीर्षतीत्यादि। प्रयोक्तेति**। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूढवीप्साकर्तृत्वस्य तत्रैव संभवादिति भावः। वीप्सास्वरूपं दर्शयति–**यदेति**। पृथक्सङ्ख्याऽरिक्तत्वे हेतुः–**इतरेतरयोगमप्राप्तानिति**। साहित्यमप्राप्तानित्यर्थः। अत्र साहित्यभानाऽभावात्। तेनैकशेषे विषये न द्विर्वचनं, पृथक्सङ्ख्यायोगश्च परिगृहीतैकत्वादीनामेव भानादिति बोध्यम्। केचित्तु–'इतरेतरयोगं प्राप्ता'निति पाठः । 'बोधे' इति शेषः। पृथक्सङ्ख्यायोगाच्चैकशेषतो वैलक्षण्यं बोध्यमित्याहुः, तेषामितरेतरयोगं प्राप्तानिति स्वरूपकथनम् । युगपद्ग्रहणात् क्रमविवक्षायां न द्विर्वचनं, यथा'ऽत्र वनेऽयं वृक्षः शोभनोऽयं वृक्षः शोभन'इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनां शब्दानां प्रयोगो भवति ।

युगपद्व्याप्नुवन्–व्याप्तिरूपं सम्बन्धं युगपत्प्रतिपादयन्। **अर्थः प्रयोजनमिति** । ना-

१ 'वीप्सुः' पा० । २ 'वीप्संश्चे'दिति क्वचित्पाठः ।

कः पुनर्वीप्सार्थः ?[1] । ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः ॥*॥ **अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेवं**[2] **वीप्सार्थः** । ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥*॥ **अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति । व्रीहिर्यव**[3] **इति** ॥*॥न वैकार्थत्वाज्जातेः॥*॥ **न वैष दोषः॥ किं कारणम् ?** ॥ **'एकार्थत्वाज्जातेः'** । **एकार्थो**[4] **हि जातिः** ।

प्र.] चोद्यते । **कः पुनर्वीप्सार्थ इति** । **अर्थः** प्रयोजनम् । एवं भूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । **अनवयवाभिधानमिति** । साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसंबन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः । **जात्याख्यायामिति** । जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति । यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते । **न वैकार्थत्वादिति** । यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ व्यक्तभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिः, उभयथा भेदाभावाज्जातिलक्षण एकोऽर्थः, तत्र यथाऽग्न्यानयने चोदितेऽचोदितमपि पात्रं नान्तरीयकत्वादग्न्यानयनस्योपादीयते तथा जातौ चोदितायां द्रव्यं क्रियाङ्गभावेन प्रतीयते, ततोऽनवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावाद्विर्वचनाऽभावः । एकशेषेऽप्यस्मिन्वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनादनवयवाभिधानाऽभावाद्विर्वचनाऽभावः[5] । 'ग्रामो ग्रामो रमणीय'

उ.]भिधेय इत्यर्थः। अतः'किमिदं वीप्से'त्यनेन न पौनरुक्त्यम् । **अनवयवाभिधानं**-साकल्येनाभिधानं, व्याप्यत्वमिति फलति । **साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणेति** । ग्रामे ग्रामे पानीयमित्यादावपि अस्तिक्रियायाः सत्त्वेन तया सम्बन्धस्य प्रतिपादनाददोषः । वस्तुत इदमुपलक्षणं द्रव्याऽभावयोरपि, 'ग्रामे ग्रामे स्वामी' 'शशेशशे न शृङ्ग'मित्युदाहरणे। आद्ये स्वामीश्वरेति सप्तमी । **भेदाभावादिति** । आद्यमते स्वरूपत एव तस्याऽभावः । अन्त्ये तद्धेतोस्त्यागात्तद्धानाऽ भावः । ननु जातेः क्रियाङ्गत्वाऽयोगाद्द्रव्यस्यापि शब्दवाच्यताया आवश्यकतेत्यत आह–**तत्र यथेति** । आक्षेपाद्द्रव्यप्रतीतिर्न तु शब्दवाच्यं तदिति भावः । **भेदविषयत्वादिति** । शब्दवाच्याऽर्थगतपरस्परनिरूपितभेदविषयत्वादित्यर्थः । शब्दवाच्यभिन्नार्थविषयत्वादिति यावत् । द्विर्वचनविषयानवयवाभिधानस्य स्वरूपकथनमिदं । जातिव्यावृत्तये एव 'पृथक्सङ्ख्यायुक्ता'निति पूर्वलक्षणे दत्तम् । अनेनाऽप्येकशेषस्य व्यावृत्तिरित्याह–**एकशेषेऽपीति** । **कतिपयानामपीति** । परिगृहीतैकत्वानामभावाच्च पृथक्सङ्ख्यायुक्तत्वाऽभावः । अत एवैकशेषे प्रत्येकं विधेयसम्बन्धो नियमेन न प्रतीयते । नहि 'ब्राह्मणेभ्यः शतं देय'मित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयं (भवति)। 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यत्र च तथा प्रतीतिः।

[1] भाष्यमिदं न वार्तिकमित्यन्ये। [2] 'मेष'पा०। [3] 'व्रीहिभिर्यवैरिति'। [4] 'एकार्था' [5] 'द्वित्वाभावः'पा०।

'एकमर्थं प्रत्याययिष्यामी'ति जातिशब्दः प्रयुज्यते ॥*॥ अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः ॥*॥ अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । 'अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामी'ति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्साया जात्याख्यायां द्विर्वचनं न भविष्यति ॥*॥ निवर्त्तकत्वाद्वा ॥*॥ अथ वा नाऽनेन

प्र.]इति तूक्ते निःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः, तथाऽस्मिन्वने वृक्षो वृक्षः शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं सन्निवेशनिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः, 'सर्वे वृक्षाः शोभना' इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद्विर्वचनाऽभावः । इह तु 'सर्वे माषा ब्राह्मणेभ्यो दत्ता' इति यद्यपि कस्मै चित्त्रयो दत्ताः कस्मैचित् पञ्च, तथापि प्रयोगाद्वीप्साऽभावः। यदा त्वेकैको दत्तस्तदा वीप्सासंभवान्माषोमाषो दत्त इति द्विर्वचनं भवति । वृत्तिकारैरप्युक्तम्–'नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्से'ति । नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षणं ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाऽविवक्षितानां पृथक् सङ्ख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्रयोक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककाला व्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा । तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः । युगपद्ग्रहणेन क्रमविवक्षायां द्विर्वचननिरासः । यथाऽस्मिन्वनेऽयं वृक्षः शोभनोऽयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते । **वीप्सा प्रयुज्यत इति ।** वीप्साविषयत्वाद्विर्वचनं वीप्साशब्देनोच्यते । **निवर्तकत्वाद्वेति ।** नेदं द्विर्वचनस्य विधायकमिति जाति-

उ.] द्विर्वचनविषयेऽनवयवाभिधानं स्फोरयति-**ग्रामो ग्राम इति । सन्निवेशनिरपेक्षेति ।** साहित्यनिरपेक्षेत्यर्थः । तेनैकशेषाद्वैधर्म्यं दर्शितम् । वैषम्यान्तरमाह-**इह तु सर्वे माषा इति । युगपदिति ।** क्रियागुणाभ्यां युगपद्व्यापकत्वेनान्वयं बोधयितुमिच्छेत्यर्थः । **सहाविवक्षितानामिति ।** साहित्यभानाऽभावात्तत्त्वं बोध्यं, तदेवाऽऽह–'**पृथक्सङ्ख्यायुक्तानामिति ।** तदुपपादकमेत्र 'प्रत्येकं क्रियागुणयुक्ताना'मिति । '**युगप**'दित्यस्य व्याख्या–**एककालेति ।** नन्वर्थरूपाया वीप्सायाः प्रयोगकर्मत्वमयुक्तमत आह–**वीप्साविषयत्वादिति ।** अनेन च जातिशब्देषु प्रयोक्तुर्वीप्साऽसम्भवान्न द्विर्वचनप्रवृत्तिरित्युक्तं । **नेदमिति ।** ननु द्विःप्रयोगद्विर्वचनपक्षे समुदायपदत्वायेदमावश्यकमिति कथं नियमार्थं स्यात्, व्यक्त्यभिप्रायकनानाप्रयोगेषु सैव प्रकृतिः स एव प्रत्यय इति कल्पना वक्तुमशक्याऽर्थभेदादिति समुदायपदत्वं दुर्लभमिति चेन्न, वीप्साविषये एकान्तरताप्रयुक्तप्रतिषेधो-

१ 'अनेकार्थं' पा० । २ नेकार्थत्वाच्च' पा० । ३ इदं क्वचिन्न ।

द्विर्वचनं निर्वर्त्यते[1] ॥ किं तर्हि ? ॥ अद्विर्वचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्तेऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति, तत्राऽनेन निवृत्तिः क्रियते—'नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्य'मिति ॥

॥*॥ सर्वपदसगति[2]ग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् ॥*॥ सर्वग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['अर्थाभिधाने[3] द्विर्वचनविधानात्'] । सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नावयवस्य ॥ 'पदग्रहणं चानर्थकं' । पदस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽपदस्य । 'सगतिग्रहणं चानर्थकं' । सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते[4] नाऽगतिकस्य ॥

किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते आहो स्विदेकम् ? ॥ कश्चाऽत्र

प्र.] शब्दानां द्विर्वचनाऽभावः । द्रव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते । **नातिबह्विति** । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थत्वाद्बहुवचनाऽभावः । **सर्वपदेति** । यदा निवर्तकमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तस्तेषां द्विर्वचनेनाऽसौ निवर्त्तते, न चावयवस्याऽपदस्य गतिसन्निधावगतेर्वा आवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परेर्वर्जन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाऽभावः ?। उच्यते। 'परेर्द्वे भवत' इत्युक्ते समुदायसन्निधौ द्विशब्दः श्रुतः प्रत्यासत्त्या समुदायमेव सङ्ख्येयं प्रतिपादयतीति सर्वादेशः सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेन ।

किं पुनरिति । 'अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ'इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति मत्वा

उ.]दाहरणाऽनभिधानेन क्षत्यभावात्। सूत्रारम्भेऽपि तदुपपादनाऽसंभवाच्च। नियमत्वे समुदायेनैव सकलार्थप्रतीत्या एकैकस्यार्थाऽभावात्, विधायकत्वाऽसंभवाच्च। स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽपि प्राप्ताऽनेकप्रयोगस्य स्थाने तदवयवीभूतं प्रयोगद्वयमेव कर्त्तव्यमिति बोध्यते । स्थानषष्ठीनिर्देशाच्चेतरनिवृत्तिः—रमागमेन रोपधयोरिवेति दिक् ।

नित्यवीप्सयोरर्थयोरिति भाष्ये नित्यग्रहणन्तु संपातायातम् । ननु 'नातिबहूनी'ति वक्तव्ये नातिबह्वित्यसङ्गतमत आप—**बहुशब्दस्येति । आवृत्तिप्रसङ्ग इति** । न चैषामभावे स्थाने द्विर्वचनत्वं न सिद्ध्येत, द्विःप्रयोगेऽपि दोषाणामुद्धारात् । सत्यपि तस्मि'न्नेकाचो द्वे' इतिवद्द्विःप्रयोगस्य दुर्वारतया व्याख्यानस्यैव लक्ष्यानुरोधेन शरणीकर्त्तव्यतया 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्र 'शब्दस्ये'त्यस्य 'परे'रित्यादेश्च सत्त्वेनाऽदोषाच्चेति भावः । **उच्यते परेरिति** । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वनवयवाभिानं वीप्सार्थ इत्युक्त-

---

१ 'निवर्त्यते'। २ 'गति' पा०। ३ अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति । ४ 'अवगम्यते'पा० ।

विशेषः ॥*॥ वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धिः ॥*॥ **वीप्सायां सर्वाऽभिधाने वचनं न सिध्यति—ग्रामो-ग्रामः जनपदो-जनपद [इति] ॥ बहवस्तेऽर्थास्तत्र बहुषु 'बहुवचन'मिति बहुवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्येकम् ॥** ॥*॥ एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिः ॥*॥ **एकाऽभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम्[2] ॥ ननु चोक्तं—"वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि"रिति** ॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ **न वैष दोषः ॥ किं कारणम्?॥ 'पदार्थत्वात्' । पदस्याऽर्थो वीप्सा, सुबन्तं च[3] पदं, ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैतत्प्रातिपदिकम् ॥ यत्तर्हि प्रातिपदिकं दृषद्-दृषत् समित्समिदिति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न[4] प्रातिपदिकम्॥ अपर आह**—॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ **न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ?॥**

प्र.] प्रश्नः । ग्रामो ग्राम इत्येकवचनं श्रूयते अर्थास्तु बहवः, तत्र किं श्रुतिप्रामाण्यादेकत्वावसायोऽथाऽर्थवशाद्वीप्साविषयस्य शब्दस्य बह्वर्थत्वं,यथैकशेषशब्दस्य द्व्यर्थत्वं बह्वर्थत्वं वा । **कश्चात्र विशेष इति** । परिगृहीतैकत्वानां बहूनामर्थानां वीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधाने एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः । **वीप्सायामिति** । सर्वे चेद्ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदैकत्वविरोधिबहुत्वसङ्ख्योपजननादेकवचनमिष्टं न सिध्यति । **एकाऽभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिरिति** । यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतिर्न प्राप्नोति । **अस्तु तर्हीति** । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः । **पदस्यार्थ इति** । निर्ज्ञातसङ्ख्यस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थः । उत्तरकालं तु सत्यपि बहुत्वे प्रातिपदिकत्वाऽभावाद्बहुवचनाऽभावो यथा 'पश्य मृगो धावती'ति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाऽभावः । **न चैतदिति** । 'सुबन्तत्वादप्रत्यय' इति प्रतिषेधात् । **एतदपीति** । 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापकं मन्यते । **अपर आहेति** । पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्ब-

---

उ.] त्वेन कोटिद्वयाऽभावात्सन्देहानुपपत्तिरत आह—**अनवयवाभिधानमिति** । एकवचनश्रुत्यैकत्वावसायादिति भावः, तदाह—**ग्रामो ग्राम इति । नास्ति शेष इति** । अन्तरङ्गैकत्वमादाय वचनं, बहुविषयबोधश्च सिद्ध इति भावः । सर्वाभिधानशब्देन विशिष्टसर्वाभिधानं विवक्षितमित्याह—**परिगृहीतैकत्वस्येति** ।

निर्ज्ञातसङ्ख्यस्येति । एवं च पदाधिकाराऽभावेऽपि इदंपदस्यैव तत्साहचर्यादन्येषामपि तत्संबन्धित्वमेवेति बोध्यम् । **उत्तरकालंत्विति** । द्विर्वचनोत्तरकालमित्यर्थः ।

---

१ 'एकार्थाभिधाने' । २ 'सर्वं' पा० । ३ चः क्वचिन्न । ४ 'न च' पा० ।

'पदार्थत्वात्' । पदास्याऽर्थो वीप्सा । सुबन्तं च[1] पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकार्थैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैतत्प्रातिपदिकम् ॥ यत्तर्हि प्रातिपदिकं दृषद्-दृषत् समित्समिदिति ॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न[2] प्रातिपदिकम् ॥

अथेह कथं भवितव्यं-पचति-पचतितरां तिष्ठति, आहो स्वित् पचतितरां-पचतितरां तिष्ठतीति ? ॥ पचतिपचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्द्विर्वचनं स्यात्-'आढ्यतरमाढ्यतरमानये'-

प्र.] हुवचनाऽभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते । सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टस्य यद्बहुत्वं तस्य वाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते, वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजनादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्तिः । ततो 'न चैतत्प्रातिपदिक'मित्यस्याऽयमर्थः-सङ्ख्यान्तरानाविष्टं प्रातिपदिकमत्र नास्तीति । यत्तर्हीति । अर्थाऽभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रातिपदिकमिति भावः । एतदपीति । प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणम्-एकत्वं । तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति । निवृत्ते हि प्रत्यये प्रकृतिरेवैकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति, यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याऽप्रतीतिः । 'एकैक'-मित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति । बहुत्वप्रतीतेस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाऽभावः । एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम् । अथेहेति । विनापि चशब्देन

उ.] द्वितीयाभाव इति । कर्मप्रतिपादकस्य धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावादिति भावः । मन्यतइति । अतएवाऽस्वरसाद्भाष्येऽपर आहेति पक्षान्तरोपादानं । तत्र पूर्वस्माद्विशेषमुपपादयंस्तदाशयमाह-पूर्वमिति । सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टस्येति । एकत्वादिनेत्यर्थः । सङ्ख्यान्तरावेशे तु अन्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तमेव वचनमिति भावः । नन्वेवं सति यत्तर्हि प्रातिपदिकमिति ग्रन्थोऽसङ्गत इत्यत आह-अर्थाभावादिति । 'एतदपि प्रत्ययलक्षणेने'-त्युत्तरमुक्तेऽर्थे योजयति-प्रत्ययो लक्षणमिति । प्रत्यायने निमित्तमित्यर्थः । नन्वसतः सुपः कथमर्थप्रत्यायकत्वं स्यादत आह-निवृत्ते हीति । 'निवृत्तेऽपी'ति क्वचित्पाठः । अयमेव पक्षो युक्तो नतु पूर्वोक्त इत्याह-एकैकमितीति । आद्यपक्षे ह्यत्र बहुवचनं दुर्वारमिति भावः । ज्ञापकेनाऽप्ययमेव पक्षो ज्ञापयितुं युक्त इत्याह-एतस्यैवेति । तिङन्तद्वय-

१ चः क्वचिन्न । २ 'न च' पा० ।

ति ॥ अस्त्यत्र विशेषः—अन्तरङ्ग आतिशायिकः ॥ काऽन्तरङ्गता? ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः, पदस्य द्विर्वचनम् ॥ आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्गः ॥ कथम्? ॥ समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन। अथ वा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते न चाऽन्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते ॥

एवं तर्हीह द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चाऽतिशयश्च, न चैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं[1] युगपद्वक्तुं संभवोऽस्ति। तदेतत्प्रयोक्तर्यधीनं भवति, एतस्मिंश्च[2] प्रयोक्तर्यधीने क्व चित्का चित्प्रसृततरा गतिर्भवति। इह तावत्—पचतिपचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्रसृततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वाऽतिशय उच्यते।

प्र.]पाकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः। अन्ये तु तिष्ठतीति शत्रन्तमाहुः। तिष्ठति देवदत्ते यज्ञदत्तः पक्त्रन्तराऽपेक्षया पचतिपचतितरामित्यर्थः। **नित्यवीप्से चातिशयश्चेति**। यद्यप्येते त्रयोऽर्थास्तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तम्। तिङन्तेषु नित्यत्वाऽतिशयौ द्वावर्थौ, सुबन्तेषु वीप्साऽतिशयौ। **न चैकस्येति**। यद्यपि वृक्षा इत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते। नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानाऽसंभवः।

प्रयोक्तर्यधीनमिति। नन्वध्युत्तरपदात्खविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य प्रयोगः। अवृत्तिजा वृत्तिजसदृशा अधीनादय इत्यदोषः। इनशब्देन वाऽधिशब्दस्याऽव्ययीभावः परायत्तताप्रतिपादनपरः। **क्व चित्काचिदिति**। क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गं पौनःपुन्यं पूर्वं विवक्ष्यते। इह त्वाब्यतर-

---

उ.]स्यान्वयोपपत्तिमाह—**विनापीति**। **अन्येत्विति**। एतत्पक्षे 'षष्ठी चानादर' इति सप्तमी। भाष्ये—**पदस्येति**। तदर्थस्यैव बहिर्भूताभीक्ष्ण्यादियोगादिति भावः। प्रकारान्तरेणातिशायिकस्य बहिरङ्गत्वं दर्शयति—**अथवा स्पर्धायामिति**। एवञ्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः। **त्रयोऽर्था इति**। एवञ्च द्वावर्थावित्येतदनुपपन्नमिति भावः। **निमित्तभेदादिति**। शब्दभेदादित्यर्थः। द्वित्वं नित्यवीप्से वक्ति। तरबादि त्वतिशयमिति भावः। **अवृत्तिजा इति**। अव्युत्पन्नाः। **वृत्तिजाः**—तद्धितान्तसदृशा इत्यर्थः। **इनशब्देनेवेति**। ईश्वरवाचिनेनशब्देन सप्तम्यर्थवृत्त्यधिशब्दस्याऽव्ययं विभक्तीति समासः। यो यत्र वर्त्तते स तदधीनो भवतीति परायत्ततालाभः।[3] तिङन्ते द्वित्वे कृते प्रकर्षप्रत्ययः, सुबन्ते तु प्रकर्षप्रत्यये कृते द्वित्वमित्युक्तं भाष्ये। तत्रोपपत्तिमाह—**क्रियाप्रकर्ष इति**। पदार्थान्तरापेक्षया प्रकर्षयोगात्तस्य बहिरङ्गत्वं। पौनःपुन्यं तु स्वापेक्षयेत्यन्तरङ्गमिति भावः। सुबन्ते त्वेतद्विपरीतमित्याह—**इह त्विति**। वीप्साद्विर्वचने हि स्वप्रकृत्यर्थे व्याप्यताप्रतीतिः। प्रकृते चाऽतिशय-

---

१ 'अनेकार्थं' पा०। २ 'श्चापि' पा०। ३ इदं क्वचिन्न।

इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गति'र्यदतिशयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥ [नित्यवीप्सयोः] ॥

परेर्वर्जने ।८।१।५।

॥*॥ परेरसमासे ॥*॥ **परेरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-परित्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं ।** ['**परेर्वर्जन' इत्येव**

प्र.]माढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्ध-प्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते[2] । किं च-कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याढ्याढ्यतरमानयेति भाव्यम् । ततश्च प्रकर्षोऽर्थो गम्यते न तु वीप्सा । तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्टं सिद्धम्[3] ॥ [नित्यवीप्सयोः] ॥

परेर्वर्जने। परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तान्वजयित्वा वृष्टो देव इति वर्जन-क्रियाकृतो वर्षत्रिगर्तानां संबन्ध इति परेः सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गः । **कस्तर्हि समास इति ।** 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्तते, अवयवौ त्वनर्थकौ । यदाऽप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं । समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दी ह्यर्थः परिः केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाऽभावः । अत्र पक्षे 'न चात्र परिर्वर्जने वर्तत' इत्यस्यायमर्थः-शुद्धवर्जने न

उ.]विशिष्टे व्याप्यत्वप्रतीतौ तात्पर्यात्पूर्वं तरबिति भावः । आद्ये तु पौनः पुन्यविशिष्टक्रियायामतिशयान्वयेऽतिशयविशिष्टायां वा पौनःपुन्यान्वये न विशेष इत्यन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वं । सुबन्ते त्वतिशयवद्व्याप्यत्वमपि पदार्थान्तरापेक्षमिति समत्वेऽपि द्वयोर्विशिष्टे व्याप्यत्वप्रतीतिनिर्वाहाय पूर्वं तरबितितात्पर्यम् । पूर्वं द्वित्वे विवक्षितार्थाप्रतिपत्तेरप्ययं विभागो युक्त इत्याह-**किंचेति ।** कृतद्वित्वात्तरपि तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि 'प्रकारेगुणवचनस्ये'ति द्वित्वे कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुक्ति 'पटुपटु'रित्यादाविवात्रापि प्रकारार्थो गम्येतेतीष्टार्थप्रतीतिलाभाय पूर्वं प्रकर्षयोगः पश्चाद्वीप्सेतीष्टसिद्धिरित्यर्थः ।

परेर्वर्जने । वाक्यसमानार्थत्वात्समासस्यवाक्य वद्द्विर्वचने प्राप्ते प्रतिषेध इति प्रतिपादयितुं वाक्यवृत्त्योरर्थाऽभेदं दर्शयति-**त्रिगर्त्तानित्यादिना । संबन्धइति ।** वाक्ये पञ्चमीबोध्यो, वृत्तौ तु तद्बोध्य इत्यर्थः । 'अपपरीवर्जने' इति कर्मप्रवचनीयत्वं, 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । 'अपपरिबहि'रिति समासः । ननु वाक्यवत्समासेऽपि परिणैव वर्जनंद्योत्यते इति किमिति समासस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इत्यत आह-**जहदिति । वर्जनं**-संबन्धाऽभावः । एवञ्च त्रिगर्तनिष्ठाऽभावप्रतियोगिसंबंधवद्वृष्टिकर्त्तृतिबोधः । तदाह-**वर्ज्यमानोपस-**

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'वीप्सन्ते' पा० । ३ 'यथेष्टसिद्धिः' पा० ।

सिद्धम् ॥] । 'परेर्वर्जन' इत्युच्यते न चाऽत्र परिर्वर्जने वर्तते ॥ कस्तर्हि ? ॥ समासः । ॥*॥ परेर्वर्जने वावचनम् ॥*॥ [परेर्वर्जने वावचनङ्कर्त्तव्यम्] । परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥ [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८।

॥*॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशानर्थक्यम्॥*॥ असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति[2], न चाप्यकुपितो[3] भर्त्सयते ॥ ननु च भो अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति ।

प्र.] वर्तते । अन्य एव ह्यर्थः परिः समासे, अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः । **कस्तर्हि समास इति** । समासविषयत्वात्परिरेव समासः । अन्य एव परिर्ह्यर्थ इत्यर्थः । वाक्ये नित्ये[4]द्विर्वचनप्रसङ्गादाह–**परेरिति** । [परेर्वर्जने] ॥

वाक्या । **असूयाकुत्सनयोरिति** । यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद्भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं ज्ञेयं, तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति–**न ह्यनसूयन्निति** । तत्र कुत्सनभर्त्सनाऽभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न तु कोपाऽसूयाऽभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपाऽसूययोर्द्विवचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः ।

ननु चेति । कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात्पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः ।

उ.] **र्जनइति** । **अवयवौ त्वनर्थकाविति** । इदं चिन्त्यम्, ईदृशजहत्स्वार्थवृत्ते रूढेरन्यत्र भाष्यकारैरनभ्युपगमात् । **ह्यर्थः परिरिति** । चिन्त्यमिदं–सूत्राक्षरैः केवले वर्जने वर्तमानपरेरित्यर्थाऽलाभात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः–कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविहितविभक्त्यर्थसंबन्धपरिच्छेदकत्वेन तत्र विभक्त्यभावेन तत्त्वाऽसम्भवान्निरर्थकः परिः । किंच वाक्यदृष्टविभक्त्यर्थान्तर्भावेण तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पने परेस्तद्द्योतकत्वाऽभावः । नहि समासस्य पदार्थान्तर्भावेण शक्तिः, तत्र तद्द्योतकापेक्षा । अतएव घनश्यामादाविवाद्यप्रयोगः । परिशब्दस्तु वृत्तौ साधुत्वमात्रार्थं प्रयुज्यते, 'समूलकाषं न्यवधी'दित्यादौ कपिरिवेति । [**परेर्वर्जने**] ॥

वाक्यादेरा । ननु परगुणासहनमसूया, कुत्सनं निन्दनं, कोपः–क्रोधः, शब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनमिति कथं तेषामेकार्थत्वमत आह–**यद्यपीति** । **तत्र कुत्सनेति** । कार्यं

---

१ इदं लुप्तम् । २ 'कुत्सयते' पा० । ३ 'प्यकुप्यन्' । ४ 'नित्यत्वाद्विर्वचन' पा० ।

एवं तर्ह्याह[1]—

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो[2] दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ १ ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ।८।१।९।

इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति–'एक' इति ? ॥ एकस्य द्विर्वचने[3]-

प्र.]अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति–**अन्तत इति**। यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते । ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनग्रहण-समर्थनायाह–**सामृतैरिति**।

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोऽपि भर्त्सनम् ।
कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् ॥ १ ॥
विनाऽप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तयोः ।
निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना ॥ २ ॥

एकम्। इह कस्मादिति । केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयतेऽनिर्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्नः । किं पुनरत्राऽनिष्टं यावता कृतेऽपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावादपरः सुब्भविष्यति । समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थ-

उ.] विनाऽपि कारणं भवति, नतु कारणं विना कार्यमिति भावः। कोपाऽभावे भर्त्सनं न स्यादतस्तत्राप्यारोपितः कोपोऽस्तीत्याह–**यद्यकुपिता इति**। इदमुपलक्षणं, यद्यसूया–हीना निन्देरन्नित्यस्यापि । तदेव ध्वनयन्नाह–**कुत्सनभर्त्सनग्रहणेति**। **एवं तर्ह्याहेति**। एवं तर्हि यत आह ऋषिः–**'सामृतै'**रिति अतोऽसूयाकुत्सनयोः पृथग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। तदाह–**गुरवोहीति** । 'विनाप्यसूयये'त्यस्य 'एव'मित्यादिः। ननु कोपाऽभावे भर्त्सनैव कथं स्यादत आह–भाष्ये—**लालनेति** । [वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूया] ॥

एकं बहुव्रीहिवत्। ननु द्वित्वसन्नियोगेन विधानात्कथमत्र प्राप्तिरत आह–**केवल इति**। सुब्लुकमभ्युपगम्य दोषाऽभावमुक्त्वा सुब्लुगेव नास्तीति युक्त्यन्तरमाह–**समासग्रहण चेति**। विध्यर्थत्वे त्वप्रत्यय इति प्रतिषेधं बाधित्वा बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वं स्यादिति भावः। वस्तुतो द्वित्वे कृतेऽपि स्थाने द्विर्वचनत्वे स्थानिवद्भावेन द्विःप्रयोगपक्षे उक्तयुक्त्या प्रत्ययान्तत्वेनाऽप्रत्यय इति निषेधो दुर्वारः। यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र दृष्टत्वमात्रेण प्रातिपदिकत्वमुच्यते तर्हीदानीमपि तुल्यमिति चिन्त्यमेवैतत्। पुंवद्भाव इत्यपि चिन्त्यम्। सहि'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र'इत्यनेन वाच्यः। सहि वृत्तिघटकानेकभागमध्ये पूर्वभागस्यैव। अत एकशेषे 'दक्षिणपूर्वस्यै' इत्यत्रोत्तरपदस्य च न, नचैवं प्रकृते तस्मादेक

१ 'एवं ह्याह' । २ 'लाडना' पा० । ३ 'द्विर्वचने' पा० ।

सम्बन्धेन बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते न चाऽत्र द्विर्वचनं पश्यामः ॥*॥ एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः ॥*॥ **एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः कर्तव्यः । द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति तस्माद्वाच्यम्–'अस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवच्चे'ति** ॥*॥ न वा वीप्साधिकारात् ॥*॥ **न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वीप्साधिकारात्' । 'नित्यवीप्सयो'रिति वर्तते ॥**

अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ ॥*॥ **[बहुव्रीहिवत्त्वे सुब्लोपपुंवद्भावौ प्रयोजनम्]**[२] । सुब्लोपः-

---

प्र.] मिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्याऽप्रातिपदिकत्वान्नैव वा सुब्लुक् प्राप्नोति । एवं तर्ह्युदाहरणदिक्प्रदर्शिता । इदं तूदाहरणमेकेति । अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति ।

एकस्येति । 'द्वे'इत्यधिकाराद्द्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावे न भवति । द्विर्वचनमप्यनेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीति मत्वाह– **एकस्येति । नवेति ।** वीप्साशब्दः[३] स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् 'परेर्वर्जने'इत्यादावर्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्संबन्धमननुभूयेहैवोपतिष्ठते । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वीप्सायां विधीयमानेन बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाऽप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते । **अथेति** । किं बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वं कार्यमति-

---

उ.] इत्यादौ दधीत्यादाविव सुब्लुकिं'लक्ष्येलक्षणस्ये'न्यायात्तद्रहितस्यैव साधुत्वापत्तिरिति यथाश्रुतभाष्यमेव रमणीयम् । कृते द्वित्वे तु लक्ष्यभेदात् पुनर्विभक्तिरिति न दोषः । न च कार्यातिदेशेऽनेनैव सुबुत्पत्तिरिति लक्षणभेदादेक इत्यत्र पुनः सुब्दुर्वार इति वाच्यं, कार्यातिदेशेऽपि प्रतिपदिकत्वरूपकार्यमतिदिश्यते । तद्द्वारैव कार्यान्तरस्य तत्र दर्शनात् । ततः सुब्लोपादि स्वशास्त्रेणैवेत्यदोषात् । अतएव प्रयोजनान्त्वाख्यानपरसिद्धान्तभाष्ये 'सुब्लोपपुंवद्भावौ'इत्यत्र न न्यूनता । अन्यथा सुबुत्पत्तिरपि तत्र वक्तव्या स्यात् । मम तु सुब्लोपपदेन तन्निमित्तभूतप्रातिपदिकत्वलक्षणान्न दोष इति बोध्यम् । **द्विर्वचनसन्नियोगेनेति ।** कृतद्विर्वचनैकशब्दानुवादेनेत्यर्थः । अनेनैव तद्विधाने हि 'एकश'इति न सिध्येत् । परत्वाद्द्वित्वस्यैवापत्तेः । अस्य तु न शसपवादः । अनेन सह येन नाप्राप्तिन्यायाऽभावात् । **द्विर्वचनमप्यनेनेति** । अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः । भाष्ये–**वीप्साधिकारादिति ।** समुदायोच्चारणेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्वीप्सापदानुवृत्तिः । ननु मध्येऽपि संबन्धः स्यादत आह–**परेरिति** । ननु तेनैव वीप्सायां द्विर्वचनस्य सिद्धत्वादनेन पुनस्तद्विधानं व्यर्थमत आह–**सत्यपीति । बहुव्रीहिवद्भावादिति** । प्रातिपदिकसंज्ञातिदेशद्वा-

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ अयं पाठः सर्वत्र लुप्तः । ३ 'शब्दस्य' पा० ।

एकैकम्[1] । पुंवद्भावः–**गतगता** ॥ **यद्येवम्**–॥*॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः ॥*॥ **सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति** । [सर्वनाम–] **सर्वनामविधौ दोषो भवति–एकैकस्मै** । 'न बहुव्रीहा'विति प्रतिषेधः प्राप्नोति । **सर्वनाम** ॥ स्वर–**नन**[2] **सुसु** । 'नञ्सुभ्या'मित्येष स्वरः प्राप्नोति । **स्वर** ॥ समासान्त **ऋगृक्** । **पूःपूः** । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तः प्राप्नोति ॥

प्र.] दिश्यते अथ किंचिदेवेति प्रश्नः । **एकैकमिति** । सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः । **गतगतेति** । उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ । एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाऽभावः । अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति । न चाऽत्र नित्या संहिता, 'एकैकयेत्येक' इत्यवग्रहकरणात्, 'अग्रे अग्रे सूक्ष्म' इत्युदाहरणाच्च । **नन सुसुइति** । 'आबाधे चे'ति द्विर्वचनम् । नन करोति सुसु जागर्तीत्येवमादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । अथ 'नञ्सुभ्या'मित्यन्तोदात्तत्वेऽसति केन स्वरेण भाव्यम् ? । अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति । समासान्तोदात्तत्वं, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्वं च । तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते । शास्त्राऽतिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनान्न भाव्यमाम्रेडिताऽनुदात्तत्वेन । यथा च 'नञ्सुभ्या'-

उ.]रेति । अस्याशय उक्तः । **उत्तरसूत्रेणेति** । 'आबाधे चे'त्यनेन । अत्र पुंवत्त्वं तु 'स्त्रियाः पुंव'दित्यनेन अतिदेशबलेनोत्तरपदस्यैकार्थेन भिन्नार्थत्वाऽभावेन च सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादिति भावः । नन्वेतत्सूत्रविषये पुंवत्त्वं कुतो नोदाहृतमित्यत आह–**एकैकेत्यत्रेति** । **नचात्रेति** । द्विर्वचनविषये इत्यर्थः । 'संहितैकपदे नित्ये'त्यस्य समासग्रहणसामर्थ्येनाऽखण्डपद एव प्रवृत्तेरिति भावः । तदेवाह–**अग्रे इति** । **उदाहरणात्** । 'प्रकारे इति सूत्रे भाष्यकारेणे'ति शेषः । अत 'एकैकया आहुत्या'इत्यत्र 'एकऽएकये'त्यवग्रहं याजुषाः कुर्वन्ति । न चाऽत्रेत्यादेरुपयोगश्चिन्त्यः । 'मयूररोमभि'रित्यादौ मुख्यसमासेऽप्यवग्रहणकरणेनाऽवग्रहे संहितानित्यत्वस्याऽप्रतिबन्धकत्वादिति केचित् । 'नन''सुसु'इत्येतावन्मात्रेण कथमाबाधाप्रतीतिरत आह–**नन करोतीति** । भृत्यादीनां कार्यकरणे मान्द्यात्पीडित एवंप्रयुङ्क्ते, प्रियस्यात्यन्तजागरणाच्च पीडितः । **समासान्तोदात्तत्वमिति** । व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिनदेशादिति भावः । **पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति** । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यनेन । **परत्वादिति** । अनुदात्तस्यावकाशो 'भुङ्क्ते'इत्यादौ । शास्त्रातिदेशेऽनुदात्तत्वमेव परमत आह—**विरुद्धेति** । अतिदेशस्वाभाव्यादिति भावः । कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्या-

१ 'एकैकः' पा० । २ 'ननु' पा० । ३ 'समासान्तः' पा० ।

सर्वनामविधौ तावन्न दोषः । उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्– 'बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भू'दिति । स्वरसमासान्तयोरपि–प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते, तेन[1] बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः–'समासो यो बहु[2]व्रीहि'रिति ॥

प्र.] मित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्याऽनतिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽपीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । उच्यते । 'नञ्सुभ्या'मित्यत्रैव 'वनं समासे' इत्यतःसिंहालोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते, न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासाऽन्तोदात्तत्वं बाधते। **ऋक् ऋगिति ।** समासमात्राद्विधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात्प्राप्नोति ।

उक्तं तत्रेति । 'विभाषा दिक्समास'इत्यतो 'न बहुव्रीहा'वित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद्बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञानिषेध इत्यतिदेशान्न प्रवर्तते । **स्वरसमासान्तयोरिति ।** स्वरे व्याख्यातम् । समासान्ते व्याख्यायते–'समासान्ता'इत्यत्र 'समासाच्च तद्विषया'दित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते, तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात्समासान्ताऽप्रसङ्गः। समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद्बहुव्रीहेरपि विशेषणम्। 'तेनबहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्येतद्भाष्यमुपपद्यते । अन्ये त्वाहुः–'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणा'दित्यतः

उ.] णामुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वेऽनयैव युक्त्या तद्वारणं बोध्यम्। तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह-**यथाचेति । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग इति ।** एतच्च विशेषाऽभावाद्विचारोऽयमयुक्त इति भावः । **अनुवर्त्तत इति ।** अपकृष्यत इत्यर्थः । सन्निहितत्वाच्च 'नञ्सुभ्या'मित्यत्रैव संबन्धो न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्रेत्याशयः । **बाधत इति ।** तेन 'निपाता आद्युदात्ता' इति पूर्वपदमाद्युदात्तं, शिष्टमनुदात्तम् । एवञ्च सत्याम्रेडितानुदात्तत्वेऽपि विशेषाऽभावाच्चिन्त्योऽयं कैयटः । अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वेन परत्वेनाऽऽम्रेडितानुदात्तत्वस्यैव प्राप्तेश्च । स्वरे समासग्रहणापकर्षेण समाधानपरं भाष्यं त्वतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावेन, 'नञ्सुभ्या'मित्यतिदेशे आम्रेडितानुदात्तत्वाप्राप्तेरिति बोध्यम् । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये उपक्रमे सुब्लोपपुंवद्भावावेव प्रयोजने उक्ते, आम्रेडितानुदात्तत्वेनैव स्वरसिद्ध्या विशेषाऽभावात् । अतएव समासवद्भावो नोक्तः । तथाहि सत्यन्तोदात्तत्वापत्तेः । **तेन मुख्येति ।** समास एव समास इत्याश्रयणादिति भावः । एवञ्चानुवृत्तिसामर्थ्यादनेनातिदेशेन तयोरनतिदेश इति तात्पर्यम् । नन्वेवं सति'तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्ययुक्तमत आह–**समासमात्रस्येति ।** एवं च भाष्येण सामर्थ्यसिद्धं वस्त्वेत्र

१ 'तेनैव' पा० । २ इदं क्वाचित्कम् ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु ।८।१।११।

कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥ * कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥*॥ [**कर्मधारयत्त्वे सुब्लोपपुंवद्भावाऽन्तोदात्तत्वानि**] १ ॥ **प्रयोजनं** सुब्लोपः-पटुपटुः । [**सुब्लोपः**] ॥ **पुंवद्भावः**-पटुपट्वी [**पुंवद्भावः**] ॥ अन्तोदात्तत्वम्-पटुपटुः [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२।

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? ॥ **अग्निर्माणवकः गौर्वाहीकः** । ॥*॥ प्रकारे

प्र.] 'ऋक्पूरब्धू'रित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं, 'समासाच्च तद्विषया'दित्यतःसमासग्रहणं च संबन्धानुवृत्त्याऽनन्तरैर्योगैः संबन्धमगच्छदनुवर्तते । तदुभयं वाक्यभेदेन संबध्यते, तेन 'ऋगाद्यन्तात्समासादकारः प्रत्ययो भवति । बहुव्रीहेस्तु समासादेव न त्वतिदेशा'दित्यर्थः संपद्यते । अथ 'नने'त्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः कस्मान्न भवति ? । 'वनं समासे' इत्यतः समासग्रहणं संबन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयन्नलोपेऽनुवर्तते इत्यदोषः । [एकं बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्म । 'कालककालिके'त्यादौ 'न कोपधाया' इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावाऽधिकारः ॥ [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे । गुणवचनस्येति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणेऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रश्नः । **अग्निर्माणवक इति** । अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोऽय-

---

उ.] दर्शितमिति भावः । ननु 'स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने क'नित्यादावपि संबन्धः स्यादत आह-**संबंधानुवृत्त्येति**। **'वनं समासे' इत्यत इति**। उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्य तेन विशेषणान्मुख्यसमास एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । **परेतु** बहुव्रीहिवद्भावेन नोत्तरस्य मुख्यसमासचरमावयवत्वरूपमुत्तरपदत्वम्,अतो नात्र लोप इत्याहुः । **इत्यदोष इति** । अधिशब्दस्याऽऽबाधायां द्वित्वे 'इकोऽसवर्ण'इत्यस्य 'न समास' इति शाकलप्रतिषेधस्तु सित्साहचर्येणौपदेशिकसमासस्यैव तत्र ग्रहणान्नेति बोध्यम् । यद्यभिधानमस्ति । [**एकं बहुव्रीहिवत्**] ॥

कर्मधारयव । ननु 'बहुव्रीहिव'दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किमनेनेत्यत आह-**कालकेत्यादि** । स्वर्थिककान्तमेतत् । आबाधाविषये तु नैतादृशेषु पुंवत्त्वम् । अतएव तत्रैव कर्मधारयवद्भावो नोक्तः । **अन्तोदात्तत्वमिति** भाष्ये । आम्रेडितानुदात्तत्वं तु न, अतिदेशेन स्वाश्रयविरुद्धस्य निवर्तनात् । अतएवाधिकारत्वेऽपि तस्यात्रानुपस्थितिरिति बोध्यम् ॥

प्रकारे गुण । प्रकारोऽत्र सादृश्यम् । **अनिष्टप्रसङ्ग इति** । सर्वस्यापि सादृश्ये

---

१ 'प्रयोजनानि' पा० ।

सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥*॥ **[प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्व-प्रसङ्गः]। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमाना गुणवचनाः सम्पद्यन्ते। तेनेहापि प्राप्नोति–अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इति** ॥*॥ सिद्धन्तु प्रकृत्यर्थविशेषण-त्वात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्'। प्रकृत्यर्थो विशेष्यते। नैवं विज्ञायते–'प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्ये'ति[2] ॥ कथं तर्हि? ॥ 'गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्ये'ति। अथवा–'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते।**

प्र.] मिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं संवृत्य संप्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाऽभावान्न द्विरुच्यते। एवं 'गौर्वाहीक' इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्ववद्वाहीके वर्तते। **प्रकारे सर्वेषामिति।** अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः। एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते। गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यभावः। **सिद्धंत्विति।** द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानीति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः। तत्र सर्वस्य गुणवचन-त्वाद्व्यभिचाराऽभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये

उ.] वर्त्तमानस्य गुणवचनत्वादिति भावः। **अग्निगततैक्ष्ण्यमिति।** साधारणं तदेवाग्नि-शब्दलक्ष्यम्, एतत्प्रतीतिस्तु व्यञ्जनयेति भावः। नन्वेवं गुणवचनत्वे 'पटस्य शुक्ल'इतिवत् 'माणवकस्याग्नि'रित्यपि कदाचित्प्रयुज्येतेत्यत आह–**गुणगुणिनोश्चेति**। इति केचित्। परे-त्वेवं रीत्या व्याख्याने 'गौर्वाहीको जड'इत्यत्र पौनरुक्त्यं, सादृश्यादिनिमित्ताऽभेदोपचार एव लक्षणेत्यर्थपरेण 'पुंयोगा'दिति सूत्रस्थभाष्येण विरोधश्च, तस्माद्गुणवचनग्रहणाऽभावेऽग्नि-र्माणवक इत्यादौ सादृश्यस्य व्यङ्ग्यतया प्रतीतेर्द्विवचनं स्यादित्याशयः। कैयटस्याप्यय-मेवाशयः, अन्यथा प्रकारे वृत्तित्वस्याऽप्यभावात्तदसङ्गतिः। **प्रकारे सर्वेषामिति।** गुण-व्यञ्जकत्वेन सर्वोऽपि गुणवचनस्तव लक्षकत्वेनेवेति भावः। तद्व्यङ्ग्यार्थे गुणे भेदान्वयेन षष्ठ्यपि स्यादित्याशङ्कावारणाय 'गुणगुणिनोश्चे'त्याद्युक्तं, प्रकारव्यञ्जकत्वात्प्राग्यो गुण-वचन इत्यर्थ इत्युत्तरमित्याहुः। **द्विर्वचनस्येति।** उपस्थितत्वात्। न तु प्रत्ययस्य प्रकृति-रित्यर्थः। **न तु प्रकार इति।** प्रकारे वर्तमानः सन्यो गुणवचन इत्येवं नार्थः, किन्तु गुणवचनः सन्यः प्रकारे वर्त्तमान इत्यर्थ इति भावः। तत्र हेतुमाह–**तत्र सर्वस्येति।** प्रकारे वर्तमा-नस्य सर्वस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे योऽर्थो निष्पन्नस्तं दर्शयति—**तद्ग्रहणाद्गुण-वचनो य इति।** गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादीदृशोऽर्थ इति भावः। **सादृश्ये द्योत्ये इति।**

---

१ इदं वार्त्तिकव्याख्यानं प्रायो लुप्तम्। २ 'वर्तमानंस्ये'ति क्वचिन्न।

तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यो गुणवचन'इति ॥ कश्च साधीयः? ॥ यः[1] प्रकारे च प्राक्च[2] प्रकारात् ॥ अथ वा 'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्त्तमानो गुणवचनः संपद्यते त[3] एवं विज्ञास्यामः— 'प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन'इति ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये[4] द्वे भवतः ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रेऽग्रे[5] सूक्ष्माः ॥*॥ स्वार्थे-

प्र.] द्वे भवत इति सूत्रार्थः। ननु वक्ष्यत्येतत्—'त एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन' इति, तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः ? । उच्यते—इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं 'सिद्धं त्वि'ति। तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते। **तत्र प्रकर्षगतिरिति**। सामर्थ्याद्गुणवचनत्वे लब्धे पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः । **प्राक् प्रकारादिति** । गुण-वचनग्रहणसामर्थ्यादवस्थाविशेषः परिगृहीतः। इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः। पटुपटुरिति ह्युक्ते पटुसदृशः प्रतीयते । 'प्रकारवचने जातीय'रित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषां चिन्मते गृह्यतेऽन्येषां तु भेदः प्रकारः । अत्र के चिदाहुः—गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि द्विर्वचनं भवति 'शुक्लशुक्लः पट'इति, गुण-मात्रवाचिनोऽपि 'शुक्लशुक्लं रूप'मिति । अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव

उ.] व्यङ्ग्ये इत्यर्थः। एवं च द्विर्वचने पट्वादयः शब्दाः सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारादपटुबोधका इति भावः। एवं हि पटुसादृश्यं तत्र द्योतितं भवति। एवं च यस्य परिपूर्णं पटुत्वं यः पटु-कार्याणि सर्वाणि करोति तेन यो न्यूनस्तत्कार्यकारी स 'पटुपटु'रित्युच्यते। 'प्रकारेवर्तमान-स्ये'त्यस्यापि-व्यञ्जनया प्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थः। **इह प्रतिज्ञामात्रमिति**। 'अथवे'ति पक्षान्त-रोक्तिद्वारेणोक्तेऽर्थे हेतुरभिधीयते इति भावः। **सामर्थ्यादिति**। प्रकारे वर्तमानस्य सर्वथा-गुणवचनत्वादिति भावः। पूर्वव्याख्यानादुत्तरत्र विशेषं दर्शयति-**गुणवचनग्रहणेति** । गुणवचनस्य प्रकारे वर्त्तमानस्येत्यर्थ आश्रीयत इति भावः। 'गौर्वाहीक'इत्यादौ तु प्रकार-वृत्तितायाः प्राङ् गुणवचनत्वमिति तात्पर्यम्। आद्यपक्षे द्वित्वोत्तरं प्रकारे व्यञ्जनावृत्तिग्रहः, द्वितीये प्रकारे तद्ग्रहोत्तरं द्वित्वमिति पक्षयोर्भेदः। अत्राद्य पक्ष एव ज्यायानिति ध्वनयितुं पुनरप्यथवेत्यादिना भाष्ये तस्यैवोपादानं। **केषाञ्चिन्मतेनेति**। वामनादीनामित्यर्थः। **अन्येषान्त्विति**। जयादित्यादीनाम्। तत्राद्यमते द्रव्यवचनेभ्यः सावकाशस्य जातीयरो गुणवचने सादृश्येऽनवकाशेन द्वित्वेन प्राप्तोऽपि बाधो नेष्यत इति **वामनः** । तत्र मानं चिन्त्यमिति **जयादित्य**मतमेव युक्तमिति बोधयितुं तत्तन्मतोक्तिः। **गुणमात्रवाचिनोऽपीति** । व्याप्तिन्यायादिति भावः। **अन्येत्विति**। वचनग्रहणबलेन गुणवचनादित्या-

१ 'य' इति क्वचिन्न। २ 'चः' क्वचिन्न। ३ 'ततः' पा०। ४ केचित्तु "आनुपूर्व्ये" इत्येव, 'वक्तव्य'मित्यन्तं वेदं वार्त्तिकमाहुः। ५ 'अग्रे अग्रे' पा०।

ऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवतः ॥*॥ **स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि ॥ अवधार्यमाण इति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि ॥ अनेकस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । माषमेव देहि ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इत्युच्यते, अवयवाभिधानं चाऽत्र गम्यते ।**

प्र.] द्विर्वचनं मन्यते–'मूलेमूल'इति । अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागाः, तत्रैकमेव मुख्यमग्रं मूलं च, अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशः, अधःसंनिवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः । उपरि संनिवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः । नचैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभावः । **स्वार्थ इति** । स्वार्थग्रहणमर्थान्तराऽभावप्रदर्शनार्थम् । **अस्मात्कार्षापणादिति** । अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः । तत्र सर्वे माषा दानक्रियया न व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्साऽभावः । भिन्नार्थत्वाच्चाऽनेन द्विर्वचनेनैकशेषो न बाध्यते । 'इह भवद्भ्यां माषौ देही'त्युक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते । माषं माषं देहीत्युक्ते एकैकदानप्रतीतिः । **द्वौ देहीति** । माषं माषौ माषान्देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत् । माषशब्दस्य हि द्विर्वचनाऽभावः प्रदर्शयितव्यस्तत्र यथेच्छं देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याऽभावः । **माषमेव देहीति** । अवधारणमत्राऽस्तीति प्रतिपादयति । **किं पुनरिति** । यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा माषं माषं देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति, एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद्द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः । इतर आह–**अनवयवाभिधानमिति** । एवं मन्यते–वीप्सायां संनिहिताऽर्थस्य न कस्य चिद्वर्जन-

---

उ.] दाविवेति तदाशयः । ननु वीप्साद्विर्वचनेनैवानुपूर्व्येऽपिसिद्धत्वात्किं वचनेनेत्यत आह–**अग्रमध्येति । वीप्साया इति** । एकजातीयानां पदार्थानामेकरूपगुणाद्यन्वये हि वीप्सेति भावः । 'मूले मूले पथि विटपिना'मित्यादौ तु वीप्सायामेव द्वित्वं बोध्यम् । **स्वार्थग्रहणमिति** । अन्यथात्राऽपि एकमितिवद्वीप्सार्थसंबन्ध इति भ्रमः स्यादिति भावः । भिन्नार्थत्वमुपपादयति–**इह भवद्भ्यामिति । न गम्यत इति** । किन्तु प्रत्येकं माषद्वयदानं प्रतीयते इति भावः । ननु 'द्वौ देही'त्याद्ययुक्तं, द्विशब्दादेर्द्विर्वचनाऽभावप्रतिपादने तात्पर्याऽभावादित्यत आह–**माषं माषाविति** । भाष्ये 'माषं देही'त्यस्य विवरणं– माषमेव

आतश्चावयवाभिधानं, यो ह्युच्यते–'अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां[2] माषं माषं देही'ति । माषं माषमसौ दत्वा पुनः शेषं पृच्छति–'किमनेन क्रियता'मिति ॥ यः पुनरुच्यते–'इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यां[2] माषं माषं देही'ति माषंमाषं[3]मसौ दत्वा तूष्णीमास्ते ॥ * ॥ चापले[4] द्वे भवतः ॥ * ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अहिरहि[5]र्बुध्यस्व बुध्यस्व ॥ न चावश्यं द्वे एव, यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिरहिरहि[5]बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति ॥

॥*॥क्रियासमभिहारे द्वे भवतः[6]॥*॥ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । पुनीहि[6] पुनीहीत्येवाऽयं पुनाति ॥ ॥ * ॥ आभीक्ष्ण्ये[7] द्वे भवतः ॥ * ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत

प्र.] मस्ति इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साया अभावः । **इमं कार्षापणमिति** । अत्र वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः । **चापल इति** । आशुप्रतिपादनं चापलम् । **अहिरहिरिति** । यद्यहमेनं न बोधयामि तदा हन्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाऽऽशु प्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः । **न चावश्यमिति** । एवं च ब्रुवताऽनेन नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायाऽनेकस्वतन्त्रपदप्रयोग इत्युक्तं भवति । एवं चाहिरहिरित्याम्रेडितानुदात्तत्वाऽभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीत्याहुः । **क्रियासमभिहार इति** । लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य, लोटः समुच्चयेऽपि विधानात्क्रियासमभिव्याहारव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात् । यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम् । **आभीक्ष्ण्य इति** । ननु चाभीक्ष्ण्यं नित्यतेति नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं द्विर्वचनम् । नैतदस्ति । पुनःपुनः क्रियाया उत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम् ।

उ.] देही'ति । **न कस्यचिद्वर्जनमिति** । यथा 'ग्रामो ग्रामो रमणीय' इत्यादौ । **एवञ्च ब्रुवतेति** । वचनप्रत्याख्याने तात्पर्यमिति भावः । **लोडन्तस्यैवेति** । अस्य बीजादि प्रागेव निरूपितम् । आभीक्ष्ण्य इति वचनस्य प्रयोजनं वक्तुं नित्याभीक्ष्ण्यशब्दयोरर्थभेदप्रदर्शनायाह–**ननु चेति । यथा जीवति जीवतीति** । किं देवदत्तो मृतो वा तिष्ठति वेति प्रश्ने इदमुत्तरम् । **आभीक्ष्ण्यविषय इति** । कूटस्थादिव्यावृत्तये इत्यर्थः । विच्छेदा-

१ 'अतश्च पा० । २ 'भवद्भ्यो' पा० । ३ 'माषमाषं' पा० । ४ केचित्तु 'चापले'इति, 'चापले द्वे'इत्येव वा वार्तिकमाहुः । इदं प्रायो लुप्तम् । ५ 'अहिरहिः' पा० । ६ अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति । ७ केचित्तु 'आभीक्ष्ण्ये'इत्येव वार्त्तिकमित्याहुः । इदं न सार्वत्रिकम् ।

इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । ॥*॥ डाचि-च द्वे भवतः[1] ॥*॥ डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ पटपटा-यति घटघटायति[2] शरशरायति[3] ॥*॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां

प्र.] तथा हि 'भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजती'त्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनर्व्रज-तीति क्रियाऽऽवृत्तिः प्रतीयते । नित्यता[4]-क्रियाया अविच्छेदो, यथा 'जीवतिजी-वती'त्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः, न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवति, जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते । यत्तूक्तं भाष्ये–'तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तत'इति,–नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थम्, आभीक्ष्ण्यविषयो यो नित्यशब्दस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः । तथा च **वृत्तिकारा** आहुः–'यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनाऽनुपरमन्करोति तन्नित्यम्' । अन्ये त्वाहुः–भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च । तत्राभीक्ष्ण्यसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम् । अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विर्वचनं विधीयत इत्याहुः । अथ 'क्रियासम-भिहारे द्वे भवत'इति सिद्धे 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत'इति किमर्थमुच्यते । क्रियास-मभिहारसंशब्दनेन यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति कश्चिद्विपर्यस्येदिति

उ.] ऽविच्छेदौ तु न विवक्षिताविति तात्पर्यम् । **तिङन्तस्य चेति ।** भोजनवद्व्रजनस्यापि पौनःपुन्यावगमादिति भावः । अत्र नियमे 'आभीक्ष्ण्यविहितप्रत्ययान्तसमभिव्याहारे'इति पूरणीयम् । तेन पचति पचतीत्यादावप्येवं सति द्विर्वचनानापत्तिरिति परास्तम् । **अन्ये-त्विति ।** अत्राऽरुचिबीजन्तु अर्थान्तरेऽपि तयोर्विधानेन केवलयोस्तद्द्योतने सामर्थ्याऽ-भाव इति । आद्यं व्याख्यानमपि न युक्तं,'तद्य आभीक्ष्ण्य'इति भाष्यसङ्कोचे मानाभावात् । 'नित्यवीप्सयोरित्येव सिद्ध'मिति वृत्तिविरोधाच्च । वृत्तिस्थनित्यलक्षणमपि चिन्त्यमेव, अप्रधानक्रियाकृतविच्छेदस्य नित्येआभीक्ष्ण्ये चावश्यं सत्त्वं । विच्छेदकाऽप्रधानक्रिया च 'भुक्त्वा भुक्त्वे'त्यादावुपात्तव्रजनादिरूपैव, उपस्थितपरित्यागे मानाऽभावात् । एवं क्त्वा-प्रत्ययक्त्वाद्यन्तद्वित्वाभ्यामेव व्रजनादिनिष्ठाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनान्न क्त्वाद्यन्तसमभिव्याहारे तिङन्तस्य द्वित्वमिति द्वितीयमतमपि चिन्त्यम् । 'जीवति जीवती'त्यादौ तु 'कमलानि कमलानी'तिवदेकं जीवतिपदं दीर्घाऽविच्छिन्नजीवनलक्षकमिति न तत्र शास्त्रीयद्वित्व-मिति मम प्रतिभाति । एतत्प्रयोजनन्तु पौनःपुन्यस्य केनचिद्द्योतने सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्ति-ज्ञापनमिति 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्र उपपादितमस्माभिः । **कश्चिद्विपर्यस्येदिति ।** वस्तु-तस्तु इदमेव ज्ञापकं,–'तस्य लोट्येव प्रवृत्ति'रिति, तेन यङन्ते न तस्य प्रवृत्तिरित्याहुः ।

---

१ 'डाचि चे'त्येके वार्त्तिकमाहुः। २ 'मटमटा' 'पटपटा'। ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'त्वात्क्रिया' पा०।

द्वे भवतः ॥ * ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति

प्र.] वाक्यद्वयोपन्यासः। **डाचीति।** विषयसप्तमीयम्। तेनाऽनुत्पन्न एव डाच्यकृतटिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं, ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्। ततष्टिलोपः। ततो 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति पररूपत्वम्। केचित्तु पररूपविधानमच्छब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राग्द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाहुः। तदयुक्तम्। 'पत'दित्यादेः कृतटिलोपस्याऽप्यच्छब्दस्य संभवात्। तस्मा'ड्डाची'ति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया। प्रयोगदर्शनवशाच्चाव्यक्तानुकरणाड्डाचीदं द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहिते इति द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाऽभावः। केचित्तु 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति पररूपविधानमेवाऽव्यक्तानुकरणाड्डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः। यदा तु पररूपमकारान्तानुकरणाद्वेतीति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव। बहुलग्रहणमत्राऽन्येऽधीयते, तेन द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो, डाचीति परसप्तम्यामपि नित्यादपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति। **पूर्वप्रथमयोरिति।** केचिदाद्यादिविवक्षायामिति पठन्ति। अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति। तत्र भिन्नार्थत्वाद्द्विर्वचनेनातिशायिको न बाध्यत इत्याहुः। तथा हि 'पूर्वतरं भुङ्क्ते' इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति सन्देहः। एवं 'पूर्वपूर्वतरं पुष्यती'त्ययमप्यर्थो

उ.] **विषयसप्तमीति।** परसप्तम्यां तु डाचि द्विर्वचनस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वाट्टिलोपे पटपटेत्यस्याऽसिद्धिरन्योन्याश्रयश्च,–डाचि द्वित्वं द्वित्वे द्व्यजवरार्धत्वं सति च तस्मिन् डाजितीति भावः। **ततष्टिलोप इति।** उत्तरखण्डे पररूपं च, डाच्पराम्रेडिते परे पूर्वखण्डस्य पररूपमेवेति। अन्यथा डाच्पराम्रेडिते पररूपविधानमनर्थकं स्यादिति भावः। **यदा तु पररूपमिति।** 'नित्यमाम्रेडिते डाची'त्येतत्। **अत्रान्यैरिति।** वृत्तिकारैः। **आश्रीयत इति।** अपकृष्य व्याख्यात इत्यर्थः। बहुलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह–**परसप्तम्यामपीति।** अतएव डाजभावेऽपि क्वचिद्भवति 'पटपटे'ति। अतएव 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वे'ति चरितार्थं। भाष्ये **डाचिचेति।** चेन तदभावेऽपीत्यपि बोध्यम्। अन्योन्याश्रयपरिहाराय विषयसप्तम्या आवश्यकत्वमिति। **केचिदाद्यादीति।** पाठद्वयेऽपि पूर्वप्रथमशब्दयोर्योऽर्थस्तस्यातिशयविवक्षायामित्यर्थः। नन्वेवं विशेषविहितत्वादातिशायिकस्य द्वित्वेन बाधः प्राप्नोतीत्यत आह–**तत्र भिन्नार्थत्वादिति।** आतिशायिकशब्दोऽनुशतिकादिः। **पूर्वत्वमिति।** पूर्वत्वातिशय इत्यर्थः। **इति सन्देह इति।** प्रकरणादिवशाच्च निर्णय इति भावः। 'पूर्वं पूर्वं भुङ्क्ते' इत्यतस्तु अन्येभ्यो भोक्तृभ्योऽ-

१ इदं वार्त्तिकस्थं नवेति द्वैतमत्र वर्त्तते। २ 'मन्यैराश्रीयते' पा०। तच्च नागेशसंमतम्।

वक्तव्यम्। पूर्वंपूर्वं पुष्प्यन्ति। प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते[1] ॥ * ॥ डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे[2] द्वे भवतः ॥ * ॥ **डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। उभाविमावाढ्यौ, कतराकतराऽनयोराढ्यता[3]। सर्वे इमे आढ्याः, कतमा कतमैषामाढ्यतेति[4]।** ॥ * ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो [द्वे भवतः] समासवच्च बहुलं, यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य ॥ * ॥ **कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। 'समासवच्च बहुलं। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य'। अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति।**

प्र.] गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति। 'पूर्वं पूर्वं पुष्प्यती'त्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीत्यर्थः प्रतीयते। अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते। आदेरादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः। **डतरडतमयोरिति**। डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः, आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन संप्रधारणायां निरूपणायां विषये। तथाहि उभाविमावाढ्यावित्युक्तेऽनेकप्रकाराढ्यत्वसंभवात्प्रतिपत्ता किंकृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहानः पृच्छति— 'कतराकतरानयोराढ्यते'ति। स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। **स्त्रीनिगदो भावः**—स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः, ऋद्धिः, संपत्, आढ्यतेति। निगद्यत इति **निगदः**। 'नौ गदे'त्यप्। स्त्रिया निगदः—स्त्रीनिगदः। **कर्मव्यतिहार इति**। क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः। तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति। समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्र बहुल-

---

उ.] तिशयेनेत्यर्थ एव गम्यते। **अयमपीति**। अन्येभ्यः पुष्पितृभ्योऽतिशयेनेत्यप्यर्थः। **अन्येभ्यः पूर्वमिति**। अन्येभ्योऽतिशयेनेत्यर्थः। पाठान्तरेणैकवाक्यत्वायाह—**आदेर्वातिशयेति**। द्वितीय 'आदि'शब्दोऽतिशयलक्षक इति भावः। एवं चेदं वचनं नावश्यकम्, एकस्य पूर्वशब्दस्यातिशयलक्षणयाऽप्युपपत्तेः। **किं कृतमिति**। किं साधनसंपत्कृतमुत दैवकृतमित्यर्थः। परिप्रश्ने प्रत्ययौ। 'स्त्रीनिगद' इत्यस्यार्थकथनं—**स्त्री लिङ्गेति**। स्त्रीलिङ्ग शब्दाभिधेये भावे वर्तमानयोरित्यर्थः। भावश्चाऽविशेषात्कृत्तद्धितोऽपि गृह्यते। तदाह—**भूतिः ऋद्धिः संपत् आढ्यतेत्यादि। निगदः**—निगदनकर्मीभूतोऽर्थः। स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दः। कर्तृषष्ठ्या समासः। **क्रियाव्यतिहार इति**। परस्परकरणमत्र सः। समासवद्भावस्तु बहुलमिति। अनन्तरत्वात्तेनैव बहुलशब्दस्य संबन्ध इति भावः। अत

---

१ 'पच्यते' पा०। २ 'निगदे भावे' पा०। 'भावे' इत्यन्तमेव वार्त्तिकमित्यन्ये।
३ 'श्चाढ्यता' इति पा०। ४ 'कतमैषामिति' इत्यन्तमेव क्वचित्पठ्यते।

अन्योऽन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति । ॥*॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावः ॥*॥ **स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यां [च] भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मण्यौ] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मणकुले] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥** [प्रकारे गुणवचनस्य] ॥

प्र.] ग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाऽभावात्सुब्लुग्न भवति, नाऽपि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । **स्त्रीनपुंसकयोरिति ।** उत्तरपदस्य'या विभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाऽल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याऽऽम्भावः स्यात् । तत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव'इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यत इति सुब्लोपादि न भवति ॥

उ.] एव भाष्ये 'यदा न समासव'दित्येवोक्तम् । **समासवद्भावाभावादिति ।** अत्र नित्यस्तदभावः । तथैव भाष्योदाहरणात् । एवं च **यदे**ति यत्रेत्यर्थकं भाष्यम् । भाष्ये—**प्रथमैकवचनं भवतीति ।** बहुलग्रहणसिद्धोऽयमर्थः । 'परस्पर'शब्दे तस्य रुत्वाद्यभावो नपुंसकेऽन्योन्यमित्यादौ पूर्वखण्डेऽमभावश्च । **तत एव नित्य इति ।** तथैव भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये **अन्योन्यस्ये**त्यादि कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी, पुत्राद्यपेक्षया । वार्तिकेषु कर्मधारयवत्पदासंबन्धज्ञापनायाऽत्र 'समासव'दित्युक्तिः । **उत्तरपदस्य या विभक्तिरिति ।** नन्वितरेतरशब्दसमासवद्भावात्सुपो लुकि समुदायात्पुनः सुबिति नोत्तरपदस्यायं सुबिति चेन्न; उत्तरपदोत्तरवर्त्तिसुप इत्यर्थेनाऽदोषात् । **स्त्रीनपुंसकयोरिति ।** 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे'इत्यस्य 'स्त्रिया'इति प्रकरणाद्बहिःपाठेन नपुंसकेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र नपुंसके पुंवत्त्वप्रवृत्तेः फलं चिन्त्यं । पुंवत्त्वं तु पूर्वखण्ड एव इत्युक्तम् । इदमपि इतरेतरशब्दविषयम् । अन्योऽन्ये समासवद्भावाऽभावेन वृत्तित्वाऽभावात् । तस्मात् **दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्ड्विरहः स्वमोः । समासे सोरलुक चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥'** इति बोध्यम् । [१]अतएवेतरेतरमित्यादावद्डभावः । अन्योन्यसंश्रयंत्वेतदिति स्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः, अन्योन्यसहाया इति 'सर्वस्य द्वे'इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्च संगच्छते । तथा नपुंसकेऽन्योन्यमिति पूर्वपदे सोरम्भावोऽपि बाहुलकादेव बोध्यः । **परे तु** डतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरद्ड्डित्यर्थस्य सर्वादिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वादितरेतरं मित्यादौ नाऽद्ड्डः प्राप्तिः । 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्या'वित्यादावपि 'क्षुदुपहन्तुं शक्य' मितिवत्सामान्ये नपुंसकमितिरीत्याऽन्यशब्दस्यैव द्वित्वेन टाप एवाऽभावः । 'स्त्रीनपुंसक-

१ इदं क्वचिन्न ।

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु ।८।१२।१५।।

॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वं स्कन्दविशाखौ । द्वन्द्वं–नारदपर्वतौ ॥ अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ । अथ 'द्वन्द्व'मिति किं निपात्यते ॥ * ॥ 'द्वन्द्व'मिति पूर्वपदस्य चाऽम्भाव उत्तरपदस्य चाऽत्वं नपुसंकत्वं च[1] ॥*॥ द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चाऽम्भावो निपात्यते उत्तरपदस्य चात्वं नपुंसकत्वं च ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये"ति, तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम् ॥ [द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र] ॥

पदस्य ।८।१।१६। पदात् ।८।१।१७।

प्र.] द्वन्द्वम् । अत्यन्तसहचरित इति । अभिव्यक्तिग्रहणादतिप्रसङ्ग इति वचनम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति । लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ, न त्वत्यन्तसहचरितौ । पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्याऽम्भावः, उत्तरपदावयवस्याऽत्वं,समासान्तोदात्तत्वंच भवति । [द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा] ॥

पदस्य । अथ किमर्थं पदस्येत्यधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येव । अर्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते । न च समर्थपरिभाषोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते। यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषुकार्येषु

उ.] यो'रित्यस्य तत्समानाधिकरणयोरित्यर्थ इत्याहुः । सुब्लोपादि न भवतीति । 'मूले मूले स्थूल' इत्यादौ। [प्रकारे गुणवचनस्य]

द्वन्द्वं रहस्य। अभिव्यक्तिग्रहणादिति । लोकप्रसिद्धिमात्रार्थकत्वात्तस्येति भावः । भाष्ये नपुंसकत्वं चेति। चेन कृतद्वित्वाद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य सङ्ग्रहः । [द्वन्द्वंरहस्य]॥

पदस्य। यावता वक्ष्यमाणानीति। आमन्त्रितनिघातो युष्मदस्मदादेशाश्च सुबन्तस्यैव विधीयन्ते । 'तिङ्ङतिङ'इति निघातस्तिङन्तस्येत्या दि द्रष्टव्यम्। कुत्वादिसाधारण्येन पदस्यैव कार्ययोगे युक्त्यन्तरमाह–अर्थप्रयुक्तस्य चेति । न चेति । पदद्वयनिबन्धनेष्वित्यर्थः ।

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न ।

आ कुतः पदाधिकारः ? ॥*॥ पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् ॥*॥ **'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यतः[1] प्राक् पदाधिकारः ॥**

अथ 'पदा'दित्यधिकार आ कुतः ? ॥*॥ पदात्प्राक् सुपि कुत्सनात्॥*॥ **पदादित्यधिकारः प्राक्सुपि कुत्सनात्। 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादा[3]'विति वक्ष्यति प्रागेतस्मात्** ॥ * ॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् ॥ * ॥ **यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यः** ॥ * ॥ इह वचने ह्यपदान्तस्याऽ-

प्र.] समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते। कुत्वादीनि त्वेकपद-निबन्धनान्येव। नच भसंज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थः पदाधिकारो, अवयवस्य भत्वेपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमात्–वक्तरि दोग्धरीति। उच्यते–नलोपाद्यर्थः पदाधिकारः। असति (हि) तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदि-कान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येवं राजानावित्यादावपि स्यात्। पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोपः। तथा संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ, न तु गोमन्तावित्यादौ। 'मो नो धातो'रिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति न तु प्रशामावित्यादौ। **आ कुत इति।** कस्य चित्कार्यस्याऽसिद्धिं मत्वा पृच्छति। **प्रागिति।** अपदान्तस्येति विरोध्यु-पादानात्प्रागतः पदाधिकारः। **प्राक्सुपि कुत्सनादिति।** यदि त्वत्र पदादित्य-नुवर्तेत[4] 'देवदत्तो यत्पचति पूती'त्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यान्न तु 'पचति पूती'-त्यत्र। **यणेकादेशस्वर इति।** 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये'ति यणा-श्रयः स्वर 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकादेशस्वरश्चेडाया वेत्यस्मात्परौ कर्त-व्यौ। **इह वचने हीति।** पदस्येति स्थानषष्ठीत्युदात्तस्वरितयोर्यौ यण्ततः परो

उ.] यत्र समानवाक्याधिकारो नास्ति तत्रापि तदुपयोगाऽभावमाह–**कुत्वादीनि त्विति।** एवञ्च पदद्वयनिबन्धनसामर्थ्यस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वमित्यर्थः। **अवयवस्य भत्वेऽपीति।** सुपः प्राग्भागस्येत्यर्थः। **समुदायपदेति।** सुबन्तसमुदायपदेत्यर्थः। **कस्यचित्कार्य-स्येति।** वक्ष्यमाणावधिपरिग्रहे 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इत्यादेर्वक्ष्यमाणरीत्या सर्वकार्यसि-द्धिमभिप्रेत्योत्तरम्। अस्याऽवधेरुपादानं लक्ष्यानुरोधेनेत्यत आह–**यदि त्वत्रेति।** यणेका-देशाश्रयः स्वर इति मध्यमपदलोपी समासस्तदाह–**यणाश्रय इति।** तत्र यण्निमित्तम्, एकादेशः स्थानी। **इडाया वेत्यस्मात्पराविति।** तदन्तमेव पदाधिकारस्योपयोगादिति भावः। **स्थानषष्ठीति।** 'षष्ठीस्थान'इति परिभाषणादिति भावः। **हल्स्वरेति।** 'स्वर-

१ 'इतिवक्ष्यत्यतः'। २ 'पदादिति' पा०। ३ 'इत्यतः प्राक्' पा०। ४ 'वर्तते' पा०।

प्राप्तिः ॥ * ॥ इह क्रियमाणेऽपदान्तस्याऽप्राप्तिः स्यात् । उदात्तस्वरितयो-र्यणः स्वरितोनुदात्तस्ये'ति । **इहैव स्यात्–कुमार्यौ किशोर्यौ । इह न स्यात्–कुमार्यः किशोर्यः** ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः–**इहैव स्यात्–वृक्षौ प्लक्षौ । इह न स्यात्–वृक्षाः प्लक्षाः** ॥*॥ न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥*॥ **न वोर्ध्वं पदाधिकारात् कर्तव्यो यणेकादेशस्वरः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्' । पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी ॥ का तर्हि ? ॥ विशेषणषष्ठी ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी** । ॥ * ॥ अन्तग्रहणाद्वा नलोपे ॥ * ॥ **अथ वा**

प्र.] योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोऽन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः । एवमुदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदात्तआदेश इति स्यात् । **कुमार्य इति** । हल्स्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वाऽभावः । **न वेति** । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु वाक्येषु यथायोगं संबन्धविशेषेऽवतिष्ठते । क चित्स्थानेषष्ठी, क चिदवयवषष्ठी । तत्र यणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थं न तु कार्यिप्रतिपत्त्यर्थं, तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति । **किं वक्तव्यमिति** । 'षष्ठीस्थाने योगे'ति नियमादलभ्या विशेषणषष्ठीति प्रश्नः । **प्रत्याख्यायत इति** । योगे प्रत्याख्याते यत्राऽन्यः सबन्धोऽस्ति यथोदुपधाया गोह इति–तत्र विशेषणविशेष्यभाव आश्रीयते–**'गोहोऽङ्गस्य योपधा तस्या ऊद्भवती'**ति । यत्र तु विशिष्टः संबन्धो न प्रतीयते तत्र **स्थानसंबन्ध एवाश्रीयते** यथाऽस्तेर्भूरिति । तदुक्तं भाष्ये–**'शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्यः संबन्धोऽन्यदतः स्थाना'**दिति । एवं यणेकादेशस्वरयोः स्थान्यन्तरोपादानात्पदस्येत्यवयवषष्ठी । 'मो नो धातो'रित्यादौ स्थानषष्ठी, प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्यथाप्रयोगं लक्षणव्यवस्थापनात् । **अन्तग्रहणाद्वेति** । पठ्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यते इति लिङ्गेनाऽसौ प्रतिपा-

उ.] विधा'वित्यस्यापि न प्रवृत्तिः । स्वरोद्देश्यकविधेरभावात् । **क्वचित्स्थाने षष्ठीति** । 'नैषा स्थानषष्ठी'ति भाष्यं तु प्रकृताभिप्रायेणेति भावः । 'प्रत्याख्यायते स्थाने षष्ठी'ति भाष्यस्य 'षष्ठीस्थाने योगे'ति सूत्रं प्रत्याख्यायत इत्यर्थ इत्याह–**योगे इति** । **स्थानसंबन्ध एवेति** । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । स्थान्यन्तरोपादानादिति हेतो'र्मोन'इत्येतत्साधारणत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह–**प्रयोगमूलत्वादिति** । **पठ्यमाने योगे इति** । 'षष्ठी

१ इदं क्वचिन्न ।

यदयं 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो— 'विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठी'ति ॥ [पदस्य पदात्]

अनुदात्तं सर्वमपदादौ ।८।१।१८।

सर्ववचनं किमर्थम् ? ॥ * ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् ॥ * ॥ सर्ववचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्[2] ?॥ 'अनादेरनुदात्तार्थम्']। अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति। तिङ्ङतिङ इति, इहैव स्यात् 'देवदत्तः पचती'ति। इह न स्यात्—'देवदत्तः करोती'ति ॥

॥ * ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्'। यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति 'नलु'डिति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनादेरप्यनुदात्तत्वं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति।

प्र.]यते, यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्—अलोन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते। प्रातिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशस्तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः।

अनुदात्तम्। **सर्ववचनमिति।** वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। **सर्ववचनमनादेरिति।** असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पदस्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्यनुसंहारादादेरेवोदात्तस्याऽनुदात्तत्वं स्यान्न त्वनादेः, सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणषष्ठीविज्ञानात्पदस्य सर्वोऽवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते। **पचतीति।** धातुस्वरेणाऽऽद्युदात्तं पदं, शप्तिपोः पित्त्वादनुदात्तत्वात्। **करोतीति।** प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त(त्व)म्। **नहि लुडन्तमिति।** लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति श्वःकर्ते'त्यादौ निघात-

---

उ.] स्थाने योगे'त्येतस्मिन्नित्यर्थः। 'न स्थानषष्ठी'ति भाष्यस्य—न स्थानषष्ठ्येवेत्यर्थः। **प्रातिपादिकान्त्यस्य चेति।** चस्त्वर्थे। **असमासनिर्देश इति।** समासनिर्देशे उपसर्जनस्याऽन्येन संबन्धाभावः स्यादित्यर्थः। **[पदस्य पदात्]** ॥

अनुदात्तम्। आदेरेवोदात्तस्येति। इदं स्वरितस्याप्युपलक्षणं, यदि संभवः। अनुदात्तस्यानुदात्तविधाने फलाऽभावादिति भावः। **सर्वोऽवयव इति।** अवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्द इति भावः। **प्रत्ययस्वरेण**—विकरणस्वरेण। **कश्चिदिति।** लुडन्ते सर्वत्र तासेः परत्वसार्वधातुकानुदात्तत्वात्तासिरुदात्तः। तत्र टिलोपविषये कर्तेत्यादावुदात्त-

---

१ 'सर्वग्रहणं' पा०। २ इदं क्वचिदपि नास्ति।

॥ * ॥ अलोन्त्यविधिप्रसङ्ग[1]स्तु ॥ * ॥ अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य विधिः प्राप्नोति । यत्र ह्यादिविधिर्नास्ति[2] अलोन्त्य[स्य][3] विधिना तत्र भवितव्यम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तिङ्ङतिङ'इतीहैव स्यात्–देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुतः । इह न स्यात्–देवदत्तः करोतीति ।

॥ * ॥ लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥ [लृटि प्रतिषेधा[3]त्सिद्धमेतत्] यदयं लृटि[4] प्रतिषेधं शास्ति यज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि लृडन्तमन्तोदात्तमस्ति ॥ ननु चेदमस्ति भोक्ष्य इति ? ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा[5]'दिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावा'विति [वक्ष्य[3]ति ते] वान्नावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्यु'रिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं । 'पदस्ये'ति हि वर्तते[6] । विभक्त्यन्तं च

प्र.] प्रसङ्गात्किं न लुडिति निषेधेन । निषेधात्तु लिङ्गात्पदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न स्थानषष्ठीति स्थानषष्ठीशेषस्याऽऽदेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावादनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति । अलोन्त्यप्रसङ्गस्त्विति । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्यापवादः–'आदेः परस्ये'ति । तत्र लिङ्गादपवादेऽपनीते उत्सर्गेण प्रवर्त्यमिति भावः । कुरुत इति । लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तत्त्वं, विकरणस्य तु शेषनिघातः । न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते, तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात् । अत्रापि लिङ्गमुच्यते–लृटीति । 'गत्यर्थलोटे'त्यनेन लृडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते, सर्वं च लृडन्तं लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन मध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाऽभावान्नाऽर्थो निषेधेन । तदेतस्माल्लिङ्गादलोऽन्त्यविध्यभावः । भोक्ष्य इति । 'एकादेश उदात्तेनोदात्त'इत्यन्तोदात्तमेतत् । ततश्चाऽत्र निघाताऽभावार्थत्वादलिङ्गं लृटि निषेध इत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम् । उक्तं वेति । असत्यपि सर्वग्रहणे भूयोलक्ष्यसिद्धयेऽनुदात्तविधौ

उ.] निवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः, कर्त्ताराविन्यादौ मध्योदात्त इति भावः[3] । न स्थानषष्ठीति । यथाऽलोन्त्यस्येति स्थानषष्ठ्या अनुसंहारस्तथा तदपवादभूतमादेः परस्येत्यपीत्यर्थः । तत्र लिङ्गादिति । अवयवषष्ठीत्वे इदं ज्ञापकमित्यजानतोऽयं प्रश्न इत्यर्थः । असत्यपीति । 'न लु'डित्यनेनाऽवयवषष्ठीत्वमेव ज्ञाप्यते इति न दोषः । स्वरविधौ सङ्घातः

१ 'अलोन्त्यप्रसङ्ग'पा० । २ 'विधिर्नभवति'पा० । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'नलृडितिप्रति'पा० । ५ 'पदस्य' (८–१–१६) इत्यत्रोक्तम् । ६ 'वर्त्तते इति' पा० । ७ इतिः क्वचिन्न ।

पदं। तत्राऽन्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्य[1] भविष्यति॥ भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं, यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति—ग्रामो वां दीयते, ग्रामो नौ दीयते। जनपदो वां दीयते, जनपदो नौ दीयते॥

ननु च स्थग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भवति॥ अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम्॥ किम्?॥ श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं[2] यथा विज्ञायेत—'यत्र विभक्तिः श्रूयते तत्र यथा स्युः'। इह मा[3] भूवन् 'इति युष्मत्पुत्रो ददाति'

प्र.] विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते न तु स्थानषष्ठीत्यर्थः। **सविभक्तिकस्येति**। अन्यथा केवलयोर्युष्मदस्मदोरादेशाः स्युः। तत्र षष्ठ्येकवचने ङसिङसोश्चेत्यसि पूर्वैकादेशे दोषाऽभावेऽपि वचनाऽन्तरेषु दोषप्रसङ्गः। सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्भ्यां तदवयवः समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य सर्वस्य पदस्य वान्नावादय आदेशा भवन्ति। **पदस्येति हि वर्तत इति**। तेन युष्मदस्मद्वतः पदस्यादेशा भवन्तीत्यर्थः। **भवेत्सिद्धमिति**। यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तद्वतः प्रतिपत्तेरयोगादिति भावः।

स्थग्रहणमिति। षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहणं निमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिः। यथाऽश्वस्थ आनीयतामित्युक्ते सहैवाऽश्वेनाऽऽनीयते। **श्रूमाणविभक्तिविशेषणमिति**। यत्र श्रूयते विभक्तिस्तत्र तत्स्थत्वं युष्मदस्मदोर्न तु तस्यां लुप्तायाम्। प्रत्ययलक्षणेन च कार्यं शास्त्रं वाऽतिदिश्यते न तु तात्स्थ्यं, तस्याऽपौरुषेयत्वात्। तदेवमन्यार्थत्वात्स्थग्रहणस्य सर्वग्रहणं सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम्। **इति**

उ.] कार्यमिति षष्ठीज्ञापनायेत्यपि बोध्यम्। **ङसिङसोश्चेत्यसि पूर्वैकादेश इति**। 'ते-अ' इत्यादिस्थितौ ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेश इत्यर्थः। **वचनान्तरेषु**—'ग्रामो वां, जनपदो नौ'इत्यादिषु। **तदवयव** इति बहुव्रीहिः। ननु युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकयोः पदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्येनाऽन्वयः कथमुपपद्यतेऽत आह—**तद्वतः प्रतिपत्तेरिति**। किन्तु पदयोर्युष्मदस्मदोरित्येव प्रतीतिः स्यादिति भावः। ननु यत्र षष्ठ्यादिसद्भावस्तत्र युष्मदस्मदोरादेशार्थं स्थग्रहणं स्यादिति कथं सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिरत आह—**षष्ठ्यादिष्विति**। **तत्स्थत्वे लब्धे इति**। तत्प्रकृतित्वमेव तत्स्थत्वमित्यभिमानः। **तत्र तत्स्थत्वमिति**। असत आधारत्वाऽयोगात्। भाष्ये 'श्रूयमाणविभक्तिविशेषण'मिति कर्मधारयगर्भः कर्मधारयः। **अपौरुषेयत्वादिति**। पाणिन्यादिपुरुषीयत्वाऽभावादित्यर्थः। अशास्त्रीयत्वादिति यावत्।

1 'स्यैव' पा०। 2 'श्रूयमाणविशेषणं' पा०। 3 'स्यादिह मा भूदिति' पा०।

'इत्यस्मत्पुत्रो ददाती'ति ॥ * ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ * ॥ **समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो,हराऽनेन । ओदनं पच, तव भविष्यति, मम भविष्यति ॥**

॥ * ॥ पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः ॥ * ॥ **पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां[1] युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात्—ग्रामस्त्वां संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः ॥ ग्रामो**

प्र.] **युष्मत्पुत्र इति ।** 'इति'शब्दात्पदात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदोर्वन्नसौ न भवतः। **समानवाक्यइति।** 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति लौकिकं वाक्यलक्षणम् । इह तु वाक्यं परिभाषितम्-'आख्यातं साऽव्ययकारकविशेषणं वाक्य'मिति । आख्यातमित्येकत्वं विवक्ष्यते । 'अयं दण्डोहराऽनेने'ति वाक्यद्वयमेतत्, अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेति तिङन्तद्वययोगात् । तत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शात्करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति निघातप्रसङ्गः । **ओदनं पचेति।** त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिको, मत्कर्तृकेणपाकेन मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यतीत्येवंरूपपाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः। **पश्यार्थैश्चेति।** विधौ समानवाक्यग्रहणं कृतं, प्रतिषेधश्चायमिति वाक्यान्तरारम्भः । तेन समानवाक्ये पश्यार्थैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थे[2] आदेशप्रतिषेधः । संप्रेक्ष्य

उ.] **अर्थैकत्वादिति ।** विभागे सति साकाङ्क्षावयवकमेकार्थबोधकं पदकदम्बकमित्यर्थः । **इहत्विति ।** अस्मिञ्शास्त्रे इत्यर्थः । **परिभाषितमिति।** समर्थसूत्रे इति भावः । **एकत्वं विवक्ष्यत इति ।** अन्यथाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यादावतिप्रसङ्गाऽनिवारणादेतदधिकारोऽलौकिकवाक्यलक्षणकरणं चानर्थकं स्यादिति भावः । वस्तुत इदं न पारिभाषिकं, किन्त्वेकतिङ्स्येवेति निरूपितं समर्थसूत्रे, अतस्तदेवात्र वक्तुं युक्तं । नन्वत्रैकस्यैव तिङः श्रवणात्कथमदोषोऽत आह—**वाक्यद्वयमिति ।** समर्थपरिभाषयैवातिप्रसङ्गनिरासमाशङ्क्याह—**तत्रानेनेति ।** वस्तुतश्चिन्त्यमिदम्, एकार्थीभावयोग्यसूत्रोपात्तद्वितीयाऽभावेन एकार्थीऽभावाऽभावात्। व्यपेक्षायाश्च तत्र सूत्रेऽग्रहणात्समर्थपरिभाषाया अत्राऽप्रवृत्तेरित्याहुः । केचित्तु समर्थ इत्येवात्राधिकारे कर्तव्ये 'समानवाक्ये' इति गुरुभूताधिकारप्रयोजनं दर्शयतीत्याहुः । **मत्कर्तृकेण पाकेनेति ।** मम भविष्यतीत्यतः प्रागोदनं पचामीत्यध्याहार्यमितिभावः । **विधाविति ।** एवञ्चैतस्मिन्निषेधेऽपि तस्य संबन्ध इत्यर्थबोधकं वाक्यमिति भावः । **युक्तयुक्ते चेति ।** अन्यथा साक्षात्संबन्धे चरितार्थं शास्त्रं परंपरासंबन्धे न प्रव-

१ 'पश्यर्थानां' पा० । २ 'युष्मदर्थ' पा० ।

मां संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः। इह न स्यात्—ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य संदृश्य[1] समीक्ष्य गतः ॥ ग्रामो[1] मम स्वं संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः[1] ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६।

॥*॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥*॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम्। ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्[2], ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्। ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, ग्रामे कम्बलो मम स्वम्॥ अनन्वादेशइति किमर्थम्?॥ अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्॥

अपर आह॥*॥ सर्व एव वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः॥*॥ कम्बलस्ते स्वम् कम्बलस्तव स्वम्। कम्बलो मे स्वम् कम्बलो मम स्वम्॥ अनन्वादेशइति किमर्थम्?॥ अथो कम्बलस्ते स्वम् अथो कम्बलो मे स्वम्॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं,—सपूर्वायाः प्रथमाया[3] विभाषेति?॥ वक्तव्यञ्च॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'अन्वादेशार्थम्'। अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात्। अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम्॥ [सपूर्वायाः प्रथमायाः]

प्र.] संदृश्य समीक्ष्येति पर्यायत्वाद्विकल्पेनैषां प्रयोगः। भाष्ये तु पश्यार्थैरित्यर्थग्रहणप्रयोजनकथनायैषामुपादानम्। [अनुपादत्तं सर्वमपादादौ]॥

सपूर्वायाः। युष्मदस्मदोरिति। 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'ति यो विकल्पः सोऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थः। व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तं भवति। अन्वादेशार्थमिति। विरोधात्पूर्ववाक्यं 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश' इति बाध्यते, तेनाऽन्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति। [सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा]॥

उ.] चेनेति भावः। समानवाक्याधिकारात्तु युक्तयुक्तेऽपि भवतीति बोध्यम्। 'नचवे'ति सूत्रं तु तत्र समानवाक्ये इत्यस्याऽभावाद्युक्तयुक्ते न प्रवर्तत इति बोध्यम्। अतएव भाष्ये 'पश्यार्थैश्च प्रतिषेध' इत्येवोक्तम्। विकल्पेनेति। पर्यायाणां सह प्रयोगाऽभावादिति भावः। भाष्ये पर्यायोपादानं किमर्थमत आह—भाष्येत्विति। [॥ अनुदात्तं सर्वं ॥]

सपूर्वायाः। व्यवस्थितेति। तथैव सिद्धत्वाद्वचनान्तरं व्यर्थमिति भावः। वार्तिकस्य व्याख्यानान्तरं भाष्ये-अपर आहेति। ननु पूर्वव्याख्याने 'सपूर्वाया'इति विकल्पोऽन्वादेशे न भवतीत्युक्तम्, इदानीं तु तत्र विकल्प इति फलभेदात् कथं साधुत्वव्यवस्थेत्यत आह—विरोधादिति। परया व्याख्यया पूर्वव्याख्या बाध्यत इत्यर्थः। 'पूर्ववाक्य'मित्यस्य पूर्वमेतद्व्याख्यानवाक्यमित्यर्थो बोध्यः।

---

१ अयंपाठः क्वाचित्कः। २ अत्रोदाहरणव्यत्ययो बहुषु दृश्यते। ३ 'प्रथमाया'इति क्वचिन्न।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ।८।१।२७।

किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणं—'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानी'ति, आहो स्विदनुदात्तविशेषणं—'तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्ती'ति ? ॥*॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥*॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं?][1]॥ 'पाठविशेषणम्'। पाठो विशेष्यते ॥*॥ अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥*॥ अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात्—'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगते'रिति। 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो'रिति वक्तव्यं स्यात् ॥*॥ अनुदात्तग्रहणं वा ॥*॥ अथ वा 'यान्यनुदात्तानी'ति वक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते—"तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहणं वे"ति ॥*॥

तिङ्ङतिङः ।८।१।२८।

अतिङ इति किमर्थम् ? ॥ पचति करोति ॥*॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् ॥ * ॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र.] तिङो। पाठविशेषणमिति। पठ्यत इति पाठः। संनिवेशविशेषो ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते। एतयोरेवाऽर्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। अयं चार्थो योगविभागेन लभ्यते। 'तिङो गोत्रादीनी'त्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः, 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो'रिति द्वितीयो 'गोत्रादीनी'त्यस्याऽनुवृत्त्या परिभाषाऽर्थः—'इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणी'ति। [तिङो गोत्रा] ॥

तिङ्ङतिङः। पचति करोतीति। विनापि 'च'शब्देन समुच्चयावगमात् संबन्धसद्भावः। न चेति। 'आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्य'मिति निघा-

---

उ.] तिङो गोत्रा। पाठशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या गोत्रादीन्युच्यन्ते इत्याह—पठ्यत इति। नन्वेकस्माद्वाक्यात्पाठविशेषणमनुदात्तविधानं चेत्युभयं कथं लभ्यत इत्यत आह—अयं चेति। [तिङो गोत्रा]।

तिङ्ङतिङः। विनाऽपि चेति। क्रियाकर्मभावेनाऽप्यन्वयः सुवचः। अर्थैक्यादिति। लौकिकैकवाक्यत्वमाश्रित्याऽतिङ्ग्रहणं कृतम्। वार्तिककारेण तु समानवाक्या-

---

1 अयं पाठो लुप्त इति मन्ये।

'समानवाक्याधिकारात्' । समानवाक्य इति वर्त्तते, न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः ॥ [तिङ्ङतिङः] ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ।८।१।३०।

निपातैरिति किमर्थम्[1] ? ॥ यत्कूजति शकटम् । यती[2] कूजति शकटी । यन्[3] रथः कूजति ॥ निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति—यत्कूजति शकटम्, यती[2] कूजती शकटी, यन्[3]रथः कूजतीति ? ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ नैषा परिभाषेह[4] शक्या विज्ञातुम्, इह हि दोषः स्याद्यावद्यथाभ्याम् । इह न स्यात्—यावद[5]स्यत्रैषः सरो जनेभ्यः कृणात्[6] ।

प्र.] तादिव्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकस्याख्यातस्य वाक्यत्वाद्द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यताऽभावः । आख्यातमित्येकत्वस्याऽविवक्षाशङ्का स्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्षणं वाक्यकारेण पठितम्—'एकतिङ् वाक्य'मिति । अत्रैकशब्देन यत्नेन सङ्ख्या प्रतिपाद्यते । **[तिङ्ङतिङः]** ॥

निपातैः । यत्कूजतीति । इणः शतरि 'इणो य'णिति यणि रूपम् । **यतीति** । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति प्राप्तिः । **यन्निति** । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य नुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्राप्तिः । **लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति** । लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपाऽवधारणं, प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षानुमानयोश्चाऽविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीयः ।

यावदिति । यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्कृणादित्यस्य लेडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् । निपातस्यैव तु ग्रहणं तस्य स्यात्, तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते । शास्त्राऽपेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्ष्यत्वाश्रयणं

उ.] धिकारं पारिभाषिकं च वाक्यमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । तच्चावश्यकमित्युक्तमेव । अतएव 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ धावतीत्यस्य न निघातः । यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति दिक् । **एकत्वस्य विवक्षितत्वादिति** चिन्त्यमित्युक्तं समर्थसूत्रे । **[तिङ्ङतिङः]** ।

निपातैर्य । लेडन्तस्येति । 'कृवि हिंसाया'मित्यस्येत्यर्थः । **प्रायोगिकमिति** । तद्धि नित्यमनवयवमिति भावः । **शास्त्रापेक्षायामिति** । शास्त्रीयस्य कल्पितप्रवृत्तिप्रत्ययाद्यवयवकस्य ग्रहणे इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रक्रियायां शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः । समकक्ष्य-

---

१ 'किम्' पा० । २ 'यन्ती' पा० । ३ 'कूजति रथः' पा० । ४ 'षा शक्या' पा० । ५ 'यावन्तस्त उषः त्रैयः' । 'दस्यन्नैषः' 'दस्य प्रैषः । त्रैषः । पा० । ६ 'कृणवत्' पा० ।

॥ * ॥ चणिगद्विशिष्टश्चेदर्थे ॥ * ॥ **चण्णिद्विशिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः । 'अयं च चै मरिष्यति' । अयं चेन्मरिष्यति न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्याताम् ॥** [तिङ्ङतिङः] ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।८।१।३५।

'अनेक'[1]मिति किमुदाहरणम्?॥ यदाह्यसौ मत्तो भवति अथ यत्तपति ॥ नैतदस्ति । एकं[2]मत्र हियुक्तमपरं यद्युक्तन्तत उभयोरप्यनिघातः ॥

इदं तर्हि 'अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनाति[3]' ॥ एकं खल्वपि 'अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनूदजय'दिति ॥ [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्]॥

प्र.] तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे एतत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम् । **चेदर्थ इति ।** आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः । 'अयं च वै मरिष्यती'त्याशङ्का गम्यते । अप्यर्थो वा–'अपि मरिष्यत्ययं न च दास्यती'ति । [**निपातैर्यद्यदिहन्त**] ॥

छन्द । हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । **उभयोरप्यनिघात इति ।** लक्षणान्तरेण–'हि चे'ति, 'निपातैर्यद्यदी'ति च । यद्यपि द्वे हियुक्ते तथापि द्वितीयस्याऽनिघातकारणान्तरसद्भाव'देकं हियुक्त'मित्युक्तम् ।

इदं तर्हीति । अनिघातकारणान्तराऽभावात् । पाप्मा एनं[4] उच्यते । यस्मान्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थः । **उदजयदिति ।**

उ.]स्याऽयुक्तत्वं मनसि निधायाह–**तत्रेति ।** ज्ञापकेनैव निर्वाह इति भावः । **चेदर्थ इति ।** समुच्चयादिषु दृष्टश्चशब्दश्चेदर्थेऽपि । तदर्थग्रहणे च चिह्नमित्संज्ञकणकार इति भाष्याभिप्रायः । **अप्यर्थो वेति ।** तदुपपादकं भाष्ये–'न च पितृभ्य'इत्यादि । **न** चेत्यस्य च नैवेत्यर्थ इति भावः । **अप्रायश्चित्तिकृतौ चे**त्यत्राऽप्यवधारणार्थ इति बोध्यम् । **प्रायश्चित्तिः**–प्रायश्चित्तम् । अस्याऽप्ययं चेन्मरिष्यतीत्याद्येकं वाक्यं, तादृशमरणेऽपि न प्रायश्चित्तमित्यर्थ इति केचित् ॥ [**निपातैर्यद्यदिहन्त**] ॥

छन्दस्यने । नन्वनेकस्य कथं 'हि'योगः स्यादत आह–**हेतुहेतुमदिति । यद्यपीति ।** अत्रापि हेतुहेतुमद्भावसत्त्वादिति भावः । मत्तत्वावस्थायामेव तपति शत्रून्पीडयतीत्यस्याऽर्थ इति तात्पर्यम् । **पाप्मा एन इति ।** क्वचित्तु 'पाप्मा मद' इति पाठः । तत्र पापहेतुत्वात्पाप्मा । मदादीनां हि विरुद्धानां दोषेषु गणनात् । यस्मान्मद्युक्तः पुरुषो मद्यपानादिना व्याकुलचित्ततयाऽज्ञानादनृतं वदति तस्मात्स मद एव अनृतवादिनं पुरुषं पुनाति । अनृतवदनदोषकृतमपावित्र्यं न करोतीत्यर्थः । यद्वा–अनृतवदनजन्यमेनः तं न सं-

१ अयं क्वचिन्न । २ 'एवमत्र' पा० । ३ 'पुनाति' पा० । ४ 'मदः' पा०

तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ।८।१।३९।

'पूजाया'मिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अनिघातप्रतिषेधाऽभिसंबद्धं तत्[1] । यदि तदनुवर्त्तेत[2] इहाऽप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते चाऽत्र निघातप्रतिषेधः ॥ यथा पुनस्तत्र यावद्यथेत्येताभ्यामनिघाते प्राप्तेऽनिपातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनाऽनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्येत[3] ? ॥ इहापि 'यद्वृत्तान्नित्य'मित्येवमादिभिः ॥ [तुपश्यपश्य]

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ।८।१।४६ ।

किमर्थमिदमुच्यते, न 'गत्यर्थलोटा लृ'डित्येव सिद्धम्?॥ [॥*॥ नियमाऽर्थोऽयमारम्भः॥*॥]॥ नियमार्थोयमारम्भः—'एहि मन्ये प्रहास एव यथा स्यात्'॥ क मा भूत् ?॥ एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥ [एहि मन्ये प्रहासे लृट्]॥

जात्वपूर्वम् ।८।१।४७।

प्र.] एकमजयदिति पदकृद्स्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं,तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क चिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टाऽनुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था । [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्] ॥

तुपश्य । अनिघातेति । 'यावद्यथाभ्या'मित्यनेनाऽनिर्घातः प्राप्तः 'पूजायां नानन्तर'मिति प्रतिषिद्धः । इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पूजाग्रहणम् ॥

एहि । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिप् हिरादेशः । एहि मन्य इति । अप्रहासेऽपि वैयधिकरण्यादुत्तमप्रयोगः । एहि त्वं रथेन यास्यसीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः । 'यास्यसी'त्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्याऽतन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन यास्यामीत्यत्रापि नियमादनिघाताऽभाव इति केचिदाहुः । [एहिमन्ये] ॥

उ.]बध्नाति, मत्तत्वादेवेत्यर्थः । पापाऽसंबन्ध एवाऽत्र पवनमिति भावः । एकमजयदिति । आद्यमित्यर्थः । तत्रपूर्वेणेति । अपिरहितेनाऽनेनेत्यर्थः । वचनमिति । अपिरूपमित्यर्थः ।

तुपश्यपश्यता । एतद्विषये निघाताऽप्राप्त्या न तत्प्रतिषेधसंभव इति शङ्कते भाष्ये—यथापुनरित्यादि प्रतिषेध उच्यते इत्यन्तेन । उत्तरयति—इहापीति । [तुपश्य] ॥

एहि मन्ये । वैयधिकरण्यादिति । आगमनमननयोः कर्तृभेदादित्यर्थः । प्रहासे तु 'एहि मन्ये रथेन यास्यसी'त्यादावेककर्तृकत्वं, 'रथेन यास्यामीति यदि त्वं मन्यसे' इत्यर्थः । अतन्त्रत्वादिति । 'सूत्रे'इति शेषः । केचिदाहुरिति । वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिबीजम् । [एहि मन्ये प्रहासे लृट्] ॥

---

१ 'तदभूत्' पा० । २ 'वर्त्तते' पा० । ३ 'उच्यते' पा० । ४ 'इत्यनिघातः' पा० ।

किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणं—'जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्त'मिति, आहो स्वित्तिङन्तविशेषणं 'जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व'मिति ?॥ जातुविशेषण[1]मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ?॥ यदयं 'किंवृत्तं च चिदुत्तर'मित्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ अत्राऽप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते न चाऽस्ति संभवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चाऽपूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव स्यात्[2]॥ कथम् ?॥ किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति ॥ यत्तर्हि 'आहो उताहो चानन्तर'मित्यनन्तर[3]ग्रहणं करोति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्॥ किम् ?॥ शेषप्रक्लृ[4]प्त्यर्थ[5]मेतत्स्यात्–'शेषे विभाषा' ॥ कश्च शेषः ?॥ सान्तरं शेष इति ॥ अन्तरेणाऽप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः ॥ कथम् ? ॥ 'अपूर्व' इति वर्तते ॥

शेषे विभाषा । ८।१।५० ।

कश्च शेषः ?॥ ॥*॥ 'सपूर्वः शेषः' ॥*॥ इति ॥ [शेषे विभाषा] ॥

❀ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ❀ । ८।१।१ ।

प्र.] जात्व । **किमिदमिति** । निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संशयात्प्रश्नः । **कथं ज्ञायत इति** । निमित्तस्याऽप्राधान्यात्सति प्रधाने विशेषणसम्बन्धयोग्येन युक्तो विशेषणसम्बन्ध इति प्रश्नः । **तिङन्तं चाऽपूर्वमिति** । चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात् । **अत्रापीति** । 'कश्चिद्भुङ्क्ते'इत्यादावेवाऽनिघातो यथा स्यात् 'कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते'इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात् । **यत्तर्हीति** । तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेऽन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादेवाऽनिघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन, तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते। तथाच्चाहो देवदत्तः पचतीति निमित्तस्याऽपूर्वत्वादनिघातः स्यादिति कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् । इति **महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्** ॥

उ.] **जात्वपूर्वं । निमित्तेति** । जातु इत्येतन्निमित्तं, तिङन्तं निमित्ति । जातुयुक्तं तिङन्तं नानुदात्तमिति सूत्रार्थात् । **कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते इति** । व्यवहितोऽपि किंवृत्तेन चिदुत्तरेण युक्तो भवत्येवेति भावः । इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भज**नागोजी**भट्टविरचिते भाष्यप्रदीपो**द्योते** अष्टमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।८।१।१।

---

१ 'अपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम्' इति वार्त्तिकमिति गौडाः । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'नन्तरं करो' पा० । ५ 'कॢप्त्यर्थं' पा० ।

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८।१।५१ ।

॥*॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसङ्ख्यानं कारकाऽन्यत्वात् ॥*॥

लृटः प्रकृतिभावे कर्त्तुर्यत्कारकमन्यत्तस्याऽन्यत्व उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'कारकान्यत्वात्' । 'न चेत्कारकं सर्वान्य'दित्युच्यते सर्वान्यच्चाऽत्र कारकम्॥ किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वाऽन्यद्विधानेनाश्रीयेत ?॥

प्र.] गत्यर्थ । लृट इति । निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः। कर्तुरिति पञ्चमी । कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि, तस्यान्यत्व इत्यर्थः । **आगच्छेति ।** भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता, कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभेदादनिघाताऽप्रसङ्गः । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते, तेन कर्मत्वाऽभेदे ऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात्कारकभेदः । **किं पुनरिति ।** कारकमत्र न सर्वमन्यत् , कर्मभेदे

उ.] गत्यर्थ लोटा । नन्वत्र प्रकृतिभावो न प्रकृतोऽत आह-**निघातप्रतिषेधे एवेति । कर्तुरन्यदिति ।** कर्त्रन्यत्व इति वार्तिके कर्तृपदेन कर्तृभिन्नं लक्ष्यते, तस्याऽन्यत्वेइत्यर्थः । 'कर्त्रन्यान्यत्वे' इति वा वार्तिकपाठः। **कर्मभेदादिति ।** लोडन्तलृडन्तयोर्यद्यत्कारकं तत्सर्वं यद्यन्यन्न भवतीत्यर्थादिति भावः। **सर्वान्यदिति,**–समासस्तु सौत्रत्वाद्बोध्यः । लुप्तविभक्तिकं वा 'सर्वे'ति भिन्नं पदम् । ननु कारकपदवाच्यतत्तच्छक्तेरेकत्वादनन्यदेवात्र कारकमत आह–**कारकशब्देनेति।** सामर्थ्यादिति भावः। **कर्मत्वाभेदेऽपीति।** अखण्डशक्तिरूपं तदकम् । अत एवाग्रे वक्ष्यति–'तिङ्भ्यामेकद्रव्याभिधाना'दिति । न तु सूत्रस्थपदेनैककारकाभिधानादिति । न च तदेकत्वे ग्रामः पाककर्मेत्याद्यापत्तिः । एवमोदनं पचति देवदत्ते शाकं पचतीत्याद्यापत्तिरिति वाच्यं, कारकाधिकारसहकृतैः 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यादिभिः क्रियाजनकत्वतत्तद्धात्वर्थाश्रयत्वादिज्ञानस्य तत्तत्कारकशक्तेर्विवक्षायां नियामकत्वबोधनेन तदज्ञानेनतच्छक्त्यविवक्षणादिति भावः। इदं चिन्त्यं, 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये'इति सूत्रस्थाकरविरोधात् । आगमनभोजननिरूपितकर्तृत्वशक्तिभेदेऽपि 'कर्तृसामान्यात्सिद्ध'मिति भाष्यानुपपत्त्या कारकशब्देन द्रव्यं गृह्यत इत्यन्यत् । 'ऊह्यन्ता'मित्युदाहरणे शालिषु वहनभोजननिरूपितशक्तिभेदात्–'एकद्रव्याभिधाने'इत्युक्तमिति बोध्यम् । भाष्ये–**सर्वन्यच्चात्रेति ।** तिङन्तद्वयसंबन्धिसर्वकारकमध्ये किञ्चिदन्यदप्यत्र कारकमित्यर्थः । **सर्वान्यत्प्रतिषेधेनेति ।** अत्र पक्षे 'सर्वकारकं लोडन्ते यद्यत्कारकं तन्मध्ये लृडन्ते यत्किञ्चिदप्यन्यच्चेत्तदा निघातप्रतिषेधो ने'त्यर्थः । **न पुनरसर्वान्यद्विधानेनेति ।** लोडन्ते य(द्यं)त्कारकं तत्सर्वमन्यन्न, किं चित्त्वन्यदपि तदापि निघातप्रतिषेध इत्येतत्पक्षेऽर्थः । 'सर्वे'ति लुप्तविभक्तिकं कारकविशेषणम् । तत्राऽन्त्ये लक्ष्यसिद्धिं दर्शयति–**कारकमत्र नेति । अन्याऽभिधाने**

---

१ 'कर्त्तुरन्यत्वे' पा० । २ 'यदन्यत्कारकं' पा० । ३ 'श्रीयते' पा० । ४ इदं क्वाचित्कम् ।

कर्त्ता चाऽत्राऽसर्वान्य[1]स्ततः कर्तृसामान्यात्सिद्धम् ॥ * ॥ कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदेऽन्यसा[2]मान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः ॥ * ॥ **कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे-कर्तृभेदे-अन्यस्मिन्कारकसा[3]मान्ये प्रकृतिभावः प्राप्नोति । आहर देवदत्त शालीन्यज्ञदत्त एनान्भोक्ष्यते ॥ एवं तर्हि-व्यक्तमेव पठितव्यं 'न चेत्कर्त्ता स[4]र्वाऽन्य इती'ति** ॥ * ॥ न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याऽभिधाने प्रतिषेधमेके ॥ * ॥ **'न चेत्कर्त्ता सर्वान्य' इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके इच्छन्ति । 'उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञ[5]दत्तेन भोक्ष्यन्त'इति प्राप्नोति । 'भोक्ष्यन्त'इति चेष्यते** ॥ * ॥ सिद्धं तु तिङोरेकद्रव्याऽभिधानात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तिङोरेकद्रव्याभिधानात्' । यत्र तिङ्भ्यामेकं [6]द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम्** ॥ [गत्यर्थलोटा]

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।८।१।५५।

प्र.]ऽपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यतीत्यर्थः । **आहरेति**। अत्रापि न सर्वान्यत्कारकं, शालिलक्षणकर्मैकत्वात् । **अन्याभिधान इति**। यदैकमेव कर्म लकारद्वयवाच्यं कर्तृभेदश्च तदाप्यनिघात इ[ती]ष्यते । कर्तृशब्दोपादाने तु न सिध्यति। एकग्रहणं न विकल्पार्थमपि त्वागमपारंपर्यप्रतिपादनार्थम् ।

सिद्धं त्विति । एकद्रव्यं कारकशक्त्या विशिष्टं कर्म कर्तृ वा यदा लोड्लृङ्भ्यामुच्यते तदाऽनिघातः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यं, सूत्रेणैवाऽस्यार्थस्य सङ्ग्रहात् । तथा हि लोड्लृटोः सन्निधानात्तद्वाच्यमेवात्र कारकमाश्रीयते, लोडन्तलृडन्तयोश्चाऽर्थलक्षणो निमित्तनिमित्तिभावः । [**गत्यर्थलोटा**] ।

उ.]इति भाष्यस्य-अन्यकर्मण आख्यातवाच्यत्वे इत्यर्थस्तदाह-**यदैकमेवेति**। 'एक इच्छन्ती'त्यस्याऽन्ये नेच्छन्तीति नार्थ इत्याह-**एकग्रहणमिति** । **नचेदमपूर्वमिति** । एवञ्च वक्तव्य'मित्यस्य' व्याख्येयमित्यर्थः। **तद्वाच्यमेवेति**। अन्तरङ्गत्वादिति भावः। सर्वग्रहणं तु 'आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहञ्च भोक्ष्याव एन'मित्यत्रापि निघातप्रतिषेधाय, 'सर्वं चेत्कारकमन्यत्र तदा निघातप्रतिषेध'इति सूत्रार्थात्। योगश्च न सहप्रयोगमात्रं, किंत्वर्थद्वारक इत्याह-**लोडन्तेति** । **अर्थलक्षण इति** । अर्थद्वारक इत्यर्थः। 'शक्तेरेव वाच्यत्व'मिति पक्षे एकस्यैव द्रव्यस्याभिधानात्-शक्त्याश्रयत्वेन ग्रहणादित्यर्थः। [**गत्यर्थं**]।

---

१ 'कर्त्ता चात्राऽसर्वान्यत्कारकं, तत्र' पा०। २ 'ष्यन्य'पा०। ३ 'कारके समाने' पा० । ४ 'सर्वान्यो भवतीति'पा। इतिः क्वाचित्कः। ५ 'भोक्ष्यन्ते'इत्यधिकः क्वचित्पाठः। ६ 'मेकद्रव्य'पा.।

कस्यायं प्रतिषेधः ? ॥ * ॥ आम एकान्तर ऐकश्रुत्यप्रतिषेधः ॥ * ॥ **आम एकान्तर ऐकश्रुत्यस्याऽयं प्रतिषेधः॥ कथं पुनरप्रकृतस्याऽसंशब्दितस्यैकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिकं**

प्र.] आम ए । कस्यायमिति । 'आम्भो देवदत्ते'त्युदाहरणम् । आमिति निपातत्वादाद्युदात्तः । भो इति भवच्छब्दस्य 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्ये'ति रुत्वे ओत्वे च रूपं, तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चेति निघातः । देवदत्तेत्यस्य निघातः प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते । भोःशब्दस्य 'नामन्त्रिते' इत्यनेनाऽविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वे निघाते च निषिद्धे 'एकश्रुति दूरात्संबुद्धा'वित्येकश्रुतिः प्राप्नोति, 'दूराद्धूते चे'ति प्लुतोदात्तत्वं च । तत्र 'स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थ'मिति वचनात्प्लुतोदात्ते कर्त्तव्ये पूर्वत्राऽसिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुतिः । तत्राऽनेकप्रतिषेधसम्भवात्प्रश्नः । यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाव्यं, नैकश्रुतेः । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेधः, तदैकश्रुतेरेव निषेधो न निघातस्य । **ऐकश्रुत्यस्येति ।** एका श्रुतिर्यस्य तदेकश्रुतिः, तस्य भाव ऐकश्रुत्यम् । **कथं पुनरिति ।** प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति, यथा नाज्झलाविति सवर्णसंज्ञायाः । संशब्दितस्य वा,—यथा 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति ।

इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह—**अनन्तिक इत्युच्यत इति ।** ततश्चार्थादेकश्रुतिः सन्निहिता । कथं पुनरनन्तिकं दूरम् ? । उच्यते । कश्चिन्नञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचकः । यथा अनादर इति,[1]—परिभवः अवज्ञानं वोच्यते, न त्वादराऽभावः ।

उ.] आम एकान्तरमा । ननु भोःशब्दस्यामन्त्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे कथमेकान्तरत्वमत आह—**भोःशब्दस्येति । एकान्तरत्वमिति ।** अन्तरयतीत्यन्तरं—व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तद्भाव एकव्यवहितत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तत्र वत्करणेन स्वाश्रयानिवृत्तेस्तत्त्वमिति बोध्यम् । **नैकश्रुतिरिति ।** प्लुतोदात्तत्वोत्तरमेकश्रुत्यप्रवृत्तिः केन वार्यतामिति चिन्त्यम् । **अथ सामर्थ्यादिति ।** अनन्तिकशब्दस्य दूरवाचित्वेनैकश्रुतेरेव प्राप्तत्वादित्यर्थः । यथाचैकश्रुतेरेव प्राप्तिस्तथोपरिष्टात्स्फुटीभविष्यति । ऐकश्रुत्यशब्दे भावप्रत्ययाऽसङ्गतिं परिहरति—**एका श्रुतिरिति । इतरः सामर्थ्यमिति ।** यथा प्रकरणाच्छब्देनोपादानाद्वा सन्निधानं तथा सामर्थ्यादपीत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दूरवाचकपदो-

---

[1] 'इतिः क्वचिन्न दृश्यते ।

च किम् ? ॥ दूरम् ॥ दूरात्संबुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ?॥ किं तर्हीति ॥ ॥ * ॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥ **निघातस्तु प्राप्नोति—आम्भो देवदत्ता३ । आमन्त्रितस्याऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति** ॥*॥ सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनात्'॥*॥ **सिद्धमेतत्॥ कथम् ?॥ 'प्रतिषेधाधिकारे[प्रतिषेधवचनात्' । प्रतिषेधाधिकारे] प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति ॥ नैव वा पुनरत्रैकश्रुत्यं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते, अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम् ॥ यद्येवं प्लुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, प्लुतोऽपि हि**

प्र.] एवमनृताऽमित्राऽधर्मादयोऽर्थान्तराभिधायिनः । तथाऽनन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी । तत्रानुदात्तत्वं 'पचसि देवदत्ते'त्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्ताऽनेन प्रतिषिध्यते । **निघातस्त्विति** । अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात् । **सिद्धं त्विति** । निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते, अन्यथैकश्रुतिर्दूरात्सम्बुद्धावित्युक्त्वा 'नाम एकान्तर' इत्युच्येत । एवं ह्यामन्त्रितमनन्तिक इति न वक्तव्यं भवति । केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयप्रतिषेधः । **ननु** चैकश्रुतिर्देवदत्ता ३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमाम् भो देवदत्ता३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका ?, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवाऽत्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यः । तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव । **नैष** दोषः । पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाऽधिकनिमित्तं दूरात्सम्बोधनमपेक्ष्यमाणा एकश्रुतिः सति शिष्टस्वरो भवतीति तयैव भाव्यम् । **अन्यच्चेति** । अन्तिकसदृशं

उ.] चारणेन विहितस्य निषेध इति सामर्थ्यमिति भावः। उत्तरमाह—**कश्चिदिति । अर्थान्तरस्येति** । उत्तरपदार्थविपक्षरूपस्येत्यर्थः । ननु परत्वादेकश्रुत्यस्याऽसिद्धत्वाद्वा निघात एव प्राप्नोतीत्यत आह—**तत्रेति** । ननु भ्रष्टावसरत्वात्कथं निघातप्राप्तिरत आह—**अपवाद इति** । 'तौ स'दिति निर्देशात्स न्यायो नास्त्येवेति भावः । नन्वेवमेकश्रुतिनिषेधे मानाभावोऽत आह—**केवलस्य चेति । सावकाशेति** । पदात्परत्वाऽभावेन निघाताऽप्राप्तिरिति भावः । **परत्वादिति** । इदं च यथान्यासे । वार्तिकोक्तोत्कर्षे तु असिद्धत्वान्निघातो भविष्यतीति बोध्यम् । **सति शिष्टेति** । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं निघाते पश्चात्प्रवर्त्तमानतयेत्यर्थः । वस्तुतोऽसिद्धत्वादेकश्रुतेः पूर्वं निघाते तस्याः प्राप्त्या सतिशिष्टत्वं बोध्यम् । एतेनाऽर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेऽपि न क्षतिः। एवञ्च तस्या एव निषेधो युक्तः, प्रतिषेधाधिकारे विधानाच्च निघातस्यापीति उभयनिषेधसिद्धिरिति भावः । **अन्तिकसदृशमिति** ।

१ 'वैकश्रुति' पा० । २ 'आमन्त्रिततपदानुदात्त'पा० । ३ अयं पाठो लुप्तः ।

'दूरा'दित्युमच्यते?॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतम्, आम्भो देवदत्तेत्येव भवितव्यम् ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ।८।१।५६ ।

किमर्थमिदमुच्यते यदाद्यै रेव[1] सर्वै रेतैरनिघातकारणै[2]र्योगेऽनिघात उच्यते, यथैव पूर्वैर्योगे एवं परैरपि ?॥ अत उत्तरं पठति ॥ * ॥ यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघातोऽन्यपर[3]प्रतिषेधार्थः ॥*॥ यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघात उच्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ?॥] 'अन्यपरप्रतिषेधार्थः'। अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति।

प्र.] यन्न दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते । अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा दूरमध्ययोः सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याऽप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्याभिधाय्यनन्तिकशब्दः । स्वरव्यङ्ग्यं च–आम् भो देवदत्तेत्यादावन्तिकाऽनन्तिकत्वम् , अन्तिके निघातस्य विधानात् । अनन्तिके निषेधात् ॥

यद्धि । यदाद्यैरिति । 'निपातैर्यद्यदी'ति 'हि चे'ति 'तुपश्ये'ति सूत्रैः । जाये स्वो रोहावेहीति । आङ्पूर्वादिणो लोटः सिपो हिः । गत्यर्थलोटा युक्तस्य 'रोहावे'त्यस्य 'लोट् चे'त्यनिघातः प्राप्तोऽनेन नियमेन निवर्त्यत इति स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु 'परमपि छन्दसी'ति वचनात् स्वशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जाये स्वरित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वान्निघातो नैव प्राप्नोति । नैष दोषः। 'अव्ययानां प्रतिषेध' इति वचनात् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादव्ययस्य । यद्वा–षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नास्ति पूर्वाङ्गवद्भावः । नहि स्वःशब्दः षष्ठ्यन्तो, नाप्यामन्त्रित-

उ.] अब्राह्मण इत्यादाविव सादृश्यफलको नञ् न तु विपक्षफलक इत्यर्थः । अन्यथेति । प्रतिपत्तिलाघवान्मात्रालाघवाच्चेति भावः। नन्वत्रानन्तिकग्रहणसामर्थ्याद्दूरमध्ययोरुभयोरपि ग्रहणमस्त्वत आह–अथवेति । निघातस्याऽप्राप्त्येति । एकश्रुत्या बाधादिति भावः । कथं पुनरत्रार्थनिर्णयोऽत आह–स्वरव्यङ्ग्यञ्चेति । भाष्ये इत्येव भवितव्यमिति । आद्यपक्षे प्लुतस्याप्यनेन निषेधः । एकश्रुतेरिव तस्याऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् । वार्तिके चैकश्रुत्यग्रहणमप्राकरणिकस्याप्ययं निषेध इत्यर्थस्योपलक्षणमित्याशयः । 'प्लुतोदात्तत्वमेव भवती'ति पूर्वकैयटस्तु प्राप्तिमात्राभिप्रायः। एवञ्च 'सर्वस्य द्वे'इति सूत्रस्थे 'आम्पचसि देवदत्ते'त्युदाहरणे प्लुतलेखो लेखकप्रमादात, 'प्लुत उदात्त' इति तत्रत्यकैयटोऽप्येवमिति दिक् ॥

यद्धितु । भाष्ये–अन्यपरस्येति । परैर्योगे चेदेतैरेव नान्यैरित्यर्थः । निघातो नैवेति । पदात्परत्वाऽभावादिति भावः । परस्याऽव्ययस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादित्यन्वयः । षष्ठ्यन्त इति । कर्मशक्तिप्रधानत्वादिति भावः । स्वरे चेति । स्वरे इत्यवधारणाद्यथा

[1] एवः कचिन्न । 'यदाद्यन्यासे' पा० । [2] 'निघातकारणैः' पा० । [3] 'अन्यपरस्य'पा० ।

जाये स्वो रोहावेहि ॥ अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते 'एही'त्यस्य कस्मान्न भवति ?, लोट्चगत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति ॥ न हि रुहिर्गत्यर्थः॥ कथं ज्ञायते ?॥ यदयं 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चे'ति पृथग्रुहिग्रहणं करोति ॥ यदि न गत्यर्थः,–आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः, आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्',–'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि

प्र.] कारकं, नाऽपि तन्निमित्तम् । स्वरे चे पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाऽविद्यमानवत्त्वे ।

अथेदानीमिति। आङः परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते, न च प्राप्नोति, 'लोट् चे'ति निषेधात् । केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यत इत्याङ इणा योगो, न रुहिणा । 'छन्दसि परेऽपी'तिवचनाद्यदि रुहिणाऽऽङो योगः स्यात्तदा नानावाक्यत्वादाङो निघातो न स्यात् । ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावादुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारविचारादनुमीयते–'प्राङ्निघातस्तत एकादेश'इति। **न हि रुहिरिति**। येषामुपसर्गयोगाद्विना गतिप्रतीतिहेतुत्वं ते गत्यर्थाः । रुहिस्तूपसर्गयोगे गतिवाची। यद्वाऽवष्टम्भवाची रुहिः। गतिस्तु तदवयवक्रियेति भावः। **यदयमिति**। अनुपसर्गस्य रुहेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः सिद्धः, सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं रुहिग्रहणेन ?। तत्क्रियमाणमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्यन्ते । अथ वा रुहिरवष्टम्भवाची, तदवयवस्तु गतिः। सत्यपि वा गत्यर्थत्वे गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यते इति ज्ञापयति । **यदीति** । उपसर्गयोगेऽपि ये यदर्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते, यथा हरतिरभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्ग्रहणेन

उ.]षत्वादिकं प्रति नातिदेश एवमविद्यमानवत्त्वं प्रत्यपीति भावः। ननु केवलस्य रुहेर्गत्यर्थत्वाऽभावादिह च तस्येष्टत्वेन परत्र श्रुतोऽप्याङ् पूर्वत्र योजनीय इति समानवाक्यस्थत्वाऽभावादाङाश्रयनिघात 'इही'त्यस्य न स्यादत आह–**केवलोपीति । आङो निघातो न स्यादिति** । आङः परस्य 'इही'त्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः। **प्राङ्निघात इति** । 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । **उपसर्गयोगे इति** । 'आरोहन्ति हस्तिन'मित्यादौ केवलोऽपि रुहिर्गत्यर्थः । **'छन्दसि दृश्यत' इति** प्रागुक्तेन विरोधात्पक्षान्तरमाह–**यद्वाऽवष्टंभेति**। हस्तिनमुपरि गत्वा समाश्रयत इत्यर्थावगमादिति भावः । एवञ्च प्राधान्येन न गत्यर्थत्वमिति तात्पर्यम् । **सत्यपीति** । केवलस्यापि रुहेर्गतौ वेदे प्रयोगादिति भावः। **उपसर्गयोगेऽपीति** । इदं चोक्तोपपत्तित्रयस्याप्युपलक्षणं । कथं

१ 'रुहि' पा० । २ 'स्वरे वा' इति पाठः शोधितः क्वचित्पुस्तके ।

कर्ता स णा'विति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं 'न रुहिर्गत्यर्थ' इति ॥ कस्मात्तर्हि रोहावेत्यनेन युक्ते 'एही'त्येतस्य न भवति ? ॥

छान्दसत्वात् ॥ [यद्धितुपरं छन्दसि] ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७।

॥ * ॥ 'आम्रेडितेष्वगतेः' 'सगतिरपि ति'ङित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणम् ॥*॥ 'आम्रेडितेष्वगतेः' 'सगतिरपि ति'ङित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम्[2] । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन कृष्णीकरोति चन । यत्काष्ठं[3] शुक्लीकरोति यत्काष्ठं[3] कृष्णीकरोति ॥ अपर आह-"सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं[2]-'गतिर्गतौ' 'तिङि चोदात्तवति'वर्ज"मिति॥[चनचिदि]।

यद्वृत्तान्नित्यम् ।८।१।६६।

प्र.] गृह्यते। तथा च 'हृक्रोरन्यतरस्या'मित्युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता। तस्माद्रुहेर्गत्यर्थग्रहणेनाऽवश्याभ्युपेयं[4] ग्रहणं। केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गतौ प्रयुज्यत इति प्रागेवोक्तं। गतिरेव रुहेरर्थोऽवष्टम्भस्तु तत्फलमित्यभ्युपेयं। 'गत्यर्थाकर्मके'त्यत्र तु रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ [यद्धितुपरं छन्दसि] ॥

चनचिदिव। **शुक्लीकरोति चनेति**। 'अगते'रिति प्रतिषेधाऽभावादत्राऽनिघातो भवत्येव। **यत्काष्ठमिति**। शुक्लीशब्दस्य (तु) निघातो न भवति। **सर्वत्रेति**। चादिषु च 'चवायोगे प्रथमे'त्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः। [चनचिदिवगोत्रादितद्धिता] ॥

उ.] तर्हि रोहावेत्यत्र विनोपसर्गं गतिप्रतीतिस्तत्राह-**केवलोऽपीति**। अध्यारोपितप्रेषणे 'आरोहयति हस्ती स्थल'मिति भाष्योदाहरणम्। तत्र स्थलशब्देन हस्त्युपरिध्रियमाणं काष्ठादिमयमुपवेशनस्थानमुच्यते। सौकर्यातिशयाय प्रेरणावृद्धिवत्फलांशस्यापि वृद्धया द्विकर्मकत्वं प्रपञ्चार्थमिति। तेन फलान्तराय नाभिनिवेष्टव्यं भाष्यविरोधादिति तात्पर्यम्। भाष्ये-**छान्दसत्वादिति**। सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वादित्यर्थः। [**यद्धितुपरम्**] ॥

चनचिदिव। **अगतेरिति**। ऊर्यादीनां गतिसंज्ञैव, नोपसर्गसंज्ञेति भावः। **प्रतिषेधाऽभावादिति**। निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाऽभावादित्यर्थः। 'अनिघातो भवत्येवे'ति पाठः। **शुक्लीशब्दस्येति**। 'यद्वृत्तान्नित्य'मिति निघातप्रतिषेधे प्राप्ते 'सगतिरपी'त्यनेन पुनर्विधीयते। तत्रोपसर्गग्रहणाच्च्व्यन्तस्य प्रतिषेध एवेत्यर्थः। [**चनचिदिव**] ॥

१ अयं पाठः प्रायो लुप्तः। २ 'कर्त्तव्यम्'। ३ 'काष्ठा' 'काष्ठा' पा०। ४ 'अभ्युपेत्य' पा०।

यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–यः पचति यं पचति येन पचतीति ॥ [॥*॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं॥*॥] वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् ॥ कथं यतरः पचति यतमः पचतीति ॥ [॥*॥ डतरडतमौ च॥*॥] डतरडतमौ च प्रतीयात् ॥ कथं यदा ददातीति ?॥ एषोऽपि विभक्तिसंज्ञः ॥ कथं 'यावदस्यस्त्यत्रैषः[2] सरो जनेभ्यः कृणवत्' ॥ यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति ॥ कथं 'यद्र्यङ्वायुः पवते' 'यत्कामास्ते जुहुमः' ॥ एवं तर्हि यदस्मिन् वर्तते यद्वृत्तं, यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति ॥ ॥*॥ वा याथाकाम्ये ॥*॥ वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम् । यत्र क्व चन यजते तद्देवयजन[3] एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं [काष्ठादिभ्यः[4]]।८।१।६७।

प्र.] यद्वृत्तात् । यद्वृत्तादित्युच्यते इति । वृत्तमुच्चारणमित्युच्यते । यथा 'त्यदादिवृत्त'मिति । ततश्चेहैव स्यात्-यत्पचतीति । वृत्तग्रहणेनेति। वृत्तशब्दोऽधिकरणसाधनो वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तं, यदो वृत्तं यद्वृत्तम् । 'अधिकरणवाचिना चे'ति प्रतिषेधे प्राप्तेऽत एव निपातनात्समासः । यदा ददातीति। स्वादय एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इतिप्रश्नः । एषोऽपीति । 'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसंज्ञाविधानात् । यावद्यथाभ्यामिति । निपातैर्यद्यदी'ति 'निपातग्रहणाल्लिङ्गाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नाश्रीयत इत्युक्तम् । यद्र्यङिति। यदञ्चतीति क्विन् । 'विष्वग्देवयोश्चे'ति टेरद्र्यादेशः । यदस्मिन्निति । सर्वं पदं यच्छब्दवद्वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहितस्य कार्यं भवतीति 'पूजनात्पूजित'मित्यत्र पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनःपूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते । वा याथाकाम्य इति । याथाकाम्यं—यथेच्छं प्रवृत्तिर्देशकालावनपेक्ष्य , तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः । [यद्वृत्तान्नित्यम्] ॥

उ.] यद्वृत्तान्नित्यं । त्यदादिवृत्तमिति । त्यदादीनामुच्चारणमित्यर्थः । एवमिहापि उच्चारिताद्यदित्येतस्मादित्यर्थः स्यादिति भावः । अधिकरणसाधन इति । अकर्मकत्वाद्वृत्तमित्यधिकरणे क्तः । यदो वृत्तमिति । यच्छब्दो यस्मिन् पदे वर्तते इत्यर्थः । नाश्रीयते इति । अत्र हि यावदिति परिमाणार्थकवत्वन्तमिति भावः । सर्वं पदमिति । 'वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ चे'त्येतन्नेहाश्रीयत इति भावः । ननु पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहिते यावदस्य कृणवदित्यादौ कथं प्राप्तिरत आह–पञ्चमीनिर्देशेपीति । पुनःपूजितेति । पुनस्तदनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थमन्यत्र व्यवहितप्रतिपत्तौ ज्ञापकमित्यर्थः ।

---

१ अयं पाठः कांचित्कः । २ 'यावदस्य उषः सरो' । ३ 'तदेव' पा० । ४ इदं कांचित्कं ।

॥ * ॥ पूजितस्याऽनुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् ॥ * ॥ **पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्–शोभनोऽध्यापकः ।** ॥ * ॥ मलोपवचनं च ॥ * ॥ **मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः[1] । दारुणाभिरूपः[2] ॥** [पूजनात्पूजितमनुदात्तम्] ॥

सगतिरपि तिङ् ।८।१।६८।

सगतिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ सगतिग्रहणमपदत्वात्[3] ॥ * ॥ **सगतिग्रहणं क्रियते ॥ [किंकारणम् ?] ॥ 'अपदत्वात्' । पदस्येति वर्तते**

प्र.] **पूजनात् । काष्ठादिग्रहणमिति ।** 'काष्ठादिभ्य' इति,–सूत्रे वार्तिकदर्शनात्कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । **दारुणाध्यापक इति ।** क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्तः। यथा 'ग्रामं गत' इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगस्तथा विशेषणेनाऽपि। तत्र वैयधिकरण्यात्समासाऽभावान्मलोपो विधीयते ।

दारुणाभिरूपक इति । आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्वं, पूर्ववत्समासाऽभावः । [**पूजनात्पूजितम्**] ॥

सगतिः । सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे, तेन गतिरपि निहन्यते । **अपदत्वादिति ।** नन्वतिङन्तत्वादिति वक्तव्यं, नहि सगतिस्तिङन्तो भवति । उच्यते । अतिङन्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः, पूर्वेण तु कस्मान्न भवतीति स्यादेव चोद्यं, तत्रेदमेवाभिधानीयं स्यात्–अपदत्वादिति । तस्मात्पूर्वो-

---

उ.] **पूजनात्पू ।** ननु 'दारुणाध्यापक'इत्यादौ विशेषणसमासे विभक्तिलोपेन सिद्धे किं मलोपवचनेनेत्यत आह–**क्रियाविशेषणमिति ।** ननु अध्यापकशब्दे समासे एकार्थीभूतोपसर्जनाध्यापकेन कथमस्याऽन्वयोऽत आह–**गुणभूताया अपीति ।** साधनवदस्यापि क्रियांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः । साधन इवाऽत्रापि क्रिया आकाङ्क्षावतीति वा। नियतैतत्प्रयोगाऽभावस्तु करणादिप्रयोगाऽभाववदुपपाद्यः । **वैधिकरण्यादिति ।** दारुणं यदध्यापनं तत्कर्तेति बोधेन द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याऽभावादिति भावः। केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्वैयधिकरण्येऽपि समासः । सुप्सुपेति वा । समासविषय एव समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयं निघात इति तत्तु भाष्यविरुद्धं । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न, धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्तृसाहचर्येण तादृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात् । इदं च समानाधिकरणं क्रियाविशेषणं न तथेति बोध्यम् । अद्भुतपर्यायाः काष्ठादयः पूजनवचना बोध्याः ॥

सगतिरपि तिङ् । इदं सूत्रं पूजनवाचिभ्यः काष्ठादिभ्यः परस्य तिङन्तस्य 'निपातैर्यद्यदी'ति निघातप्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थं । तत्र सगतिकस्य तिङन्तत्वाऽभावादप्राप्ते

---

1 'ध्यायकः' पा० । २ 'भिरूपकः' पा० । ३ 'अपवादत्वात्' वा० ।

[1]च सगतिकं पदं भवति ॥ ॐ ॥ उत्तरार्थञ्च ॥ * ॥ उत्तरार्थं चा[2]पि सगति-ग्रहणं क्रियते–'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'। सगतिरपि पच[3]ति। प्रपचति पूति ॥

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अगतिकस्यापि यथा स्यात्–यत्काष्ठा पचतीति। नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धं, पूर्वेणाऽगतिकस्य ॥ न सिध्यति । मलोपाभिसम्बद्धं तत् । यदि तदनुवर्तते[4] इहापि मलोपः प्रसज्येत–दारुणं पचतीति [॥ ॐ ॥ उत्त[3]रार्थश्च ॥ *॥] उत्तरार्थं चापि ग्रहणं क्रियते–'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' । 'अगतिरपी'ति । पचति पूतीति ॥ * ॥ तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तिङ्निघातात्पूजनात्पूजित[5]मित्येतद्भ-

प्र.] त्तरयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तरं तदेवोक्तमपदत्वादिति। तिङ्निघातादिति। 'पूजनात्पूजितमितीहानुवर्तत' इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह, तस्य सुबन्तविषयत्वात्, तत्रैव मलोपस्येष्टत्वात् । काष्ठाध्यापक इति । पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात् 'पूजनात्पूजित'मित्येतदभिसबन्धाच्चाऽभेदमाश्रित्याऽवकाशः प्रदर्शितः । यत्काष्ठं पचतीति । 'निपातैर्यद्यदी'ति तिङ्निघाते प्रतिषिद्धेऽनेन निघातः प्रवर्तते । ननु च 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्य प्रतिषेधोऽपवादस्तस्याऽपि 'सगतिरपि ति'ङ्ङित्यपवादः, तत्राऽपवादापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । नैतदस्ति । गतेरप्राप्त एवाऽनेन निघातो विधीयत इति नास्त्यपवादत्वम् । अपिग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपिग्रहणादपिनाऽस्यापवा-

उ.] सगतिग्रहणं क्रियते, तेन यथा गतेः सिध्यति तदाह–सहशब्दोऽत्रेति। अनेन सहेति। भाष्ये–'पूजनात्पूजित'मित्यनेन तदनुवृत्तिविशिष्टं प्रकृतसूत्रं लक्षणीयमिति भावः । तस्य सुबन्तविषयत्वे युक्तिमाह–तत्रैव मलोपस्येति । यत्र मलोपस्तत्रैव सन्नियोगशिष्टन्यायात्तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं 'काष्ठाध्यापक' इत्यवकाशप्रदर्शनमयुक्तमत आह–पूर्वोत्तरयोरिति । एकवाक्यत्वादिति । उद्देश्याऽनेकत्वेऽपि विधेयैकत्वादितिभावः । उद्देश्यानेकत्वेऽपि वाक्यभेदाङ्गीकारादाह–पूजनादित्यादिना । ननु चेति । तृतीयकक्षाप्राप्तः प्रथमकक्षाप्राप्तेन सह न स्पर्धतेऽतुल्यबलत्वादिति भावः । गतेरप्राप्त एवेति । प्राप्ताऽप्राप्तविवेकन्यायादिति भावः । तत्र 'सगति'रित्यस्य विशेष्यतया तिङन्तोपादानात् 'यत्काष्ठा प्रपचती'त्यादौ तिङो निघातस्तिङ्ङतिङ इत्यनेनाऽनेन वेति सन्देहे परत्वादनेनैव तत्फलं प्रतिषेधाऽभाव इति तात्पर्यत् । नन्वपिग्रहणादगतेस्तिङन्तस्याऽपि निघातोऽनेन विधीयते प्रतिषेधबाधनायेति विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह–अपिग्रहणंत्विति ।

१ 'नहि' पा०। २ अपिः क्वचिन्न । ३ अयं क्वचिन्न । ४ 'वर्त्तेतेहा' पा० । ५ 'तमनुदात्तमिति' इति पा० ।

द्भवति विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातस्याऽवकाशः—देवदत्तः पचति। पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः–काष्ठाध्यापकः। [काष्ठाभिरूपकः]। इहोभयं प्राप्नोति–काष्ठा पचति। 'पूजनात्पूजित'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा?॥ अयमस्ति विशेषः। साऽपवादकः स विधिः; अयं पुनर्निरपवादकः।यदि हि तेन स्यादिह न स्यात्–यत्काष्ठापचति॥[सगति]

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ।८।१।६९।

॥ * ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः ॥ * ॥ क्रियायाः कुत्सन इति वक्त-

---

प्र.] दत्वम्। यद्वा–पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेककार्यत्वादभेदं विवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। तत्र येन. नाप्राप्त इति वा मध्येऽपवादा इति वा 'तिङ्ङतिङ' इत्यस्यैव 'न लु'डित्यादिः प्रतिषेधोऽपवादो, नत्वस्येति सापवादकः स विधिरित्युक्तम्॥

कुत्सने। पचति पूतिरिति। पूतिः कर्तुर्विशेषणं न क्रियाया इति क्रियाकुत्सनाऽभावः। ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणेन योगः साधनस्य नोपपद्यते। नैतदस्ति। यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमुपसर्जनीभूतस्वार्थं वाऽर्थान्तरे वर्तते तस्य न भवति विशेषणेन योगो, यथा 'राजपुरुष' इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य। वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो, यथा 'मद्राणां राज्ञः पुरुषः' 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष' इति। एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि एकार्थीभावाऽभावाद्विशेषणेन युज्यते। तथा कृदन्ते क्रिया उपलक्षणभावेनोपात्ता तथैव विशेषणैर्युज्यते 'शोभनमध्यापक' इति। यथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एवं क्रियान्तरेणाऽपि प्राप्नोति, तत्र यदुक्तं 'न हि

उ.] **अभेदं विवक्षित्वेति।** अपवादत्वरूपं भेदमविवक्षित्वेत्यर्थः। नन्वस्यापि स निषेधः कुतो नेत्यत आह–**तत्र येननेति।** [सगतिरपि तिङ्]॥

कुत्सने च सु। कर्त्तृविशेषणमिति। प्रत्ययार्थः कर्त्ताऽत्र कुत्स्यते, क्रिया तु शोभनैव। पूतिशब्दः कुत्सितवाची। **साधनस्येति।** तद्विशेषप्रतिपादकस्य देवदत्तादेः, पूत्यादेश्चेत्यर्थः। 'पदार्थः पदार्थेनान्वेती'ति व्युत्पत्तिभङ्गभियेति तात्पर्यम्। **उपसर्जनीभूतस्वार्थं वेति।** अजहत्स्वार्थापक्षे स्वार्थविशेषणकार्थान्तरोपस्थापकमित्यर्थः। **अर्थान्तरानुपादानादिति।** स्वार्थमात्रस्यापि बोधजननादित्यर्थः। **उपलक्षणभावेनेति।** अध्यापनाद्यभावेऽपि तद्व्यवहारप्रवृत्तेरिति भावः। उपलक्षणस्याऽपि विशेषणत्वमस्त्येवेति बोध्यम्। 'शोभनमध्यापक'इति सुबन्तानुद्देश्यकक्वद्विषये एकार्थीभावाऽभावादिति भावः। इदं चिन्त्यम्–'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत'इति भाष्यादेकार्थीभावाऽभावेऽपि प्रत्ययार्थविशेषणक एव तिङन्ताद्बोधो न पृथक् ताभ्यां बोध इत्यर्थस्य लाभात्। किंच अध्यापकपदे

व्यम् । कर्तुः[1] कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिः [गिरति[2] पूतिः[3]] ॥ * ॥ पूतिश्च[4] चानुबन्धः ॥ * ॥ पूतिश्च चानुबन्धो द्रष्टव्यः । पचति पूति ॥

॥ * ॥ विभाषितं चापि[4] बह्वर्थम् ॥ * ॥ **विभाषितं चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम् । पचन्ति[5] पूति । पचन्ति[6] पूति ॥**

प्र.] भवति 'पचति पठती'ति, तद्विरुध्यते । अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्नमाख्यातवाच्यं साधनं क्रियान्तरेण न संबध्यते इति ; विशेषणेनाप्येवं न संबध्येत । संबध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नपुंसकेन विशेषणेन संबध्येत । नैष दोषः । यथा भार्या पत्युर्वनिताऽन्तरसंबन्धं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते तथा क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यङ्गत्वं गमयितुं तस्य विशेषणेन संबन्धं न प्रतिबध्नाति । क्रियान्तराऽङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नाऽनुजानाति । **पूतिश्चेति ।** पूतिरयमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तः, संज्ञात्वात् । तस्माद्व्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्याऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः । नन्वाद्युदात्तत्वं लक्षणा-

---

उ.] समासनिबन्धनैकार्थीभावसत्त्वात्क्तन्मात्रेऽपि तदङ्गीकाराच्च । अतएव कृदन्तेषु संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकत्वक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिव्यवहारः । तस्मादाख्यातार्थकर्त्रादेर्नियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलात्तद्विशेषदेवदत्तपूत्यादेस्तत्रान्वयः । आकाङ्क्षावशादेव कारकाणामिव क्रियाविशेषणानामपि गुणभूतक्रियया संबन्ध इत्येव सांप्रतम् । अतएव 'कृतपूर्वी कट'मित्यादि सङ्गच्छते इत्याहुः । **पचति पठतीति ।** एककर्तृकपाकक्रियासंबंधिकर्तृका पाठक्रियेति बोधसंभवादिति भावः । कृदन्तवाच्यसाधनात्तिङन्तवाच्ये विशेषं शङ्कते–**अथ मतमिति ।** क्रियागुणीभूतत्वरूपं–**क्रियावशीकृतत्वं** क्रियारूपतापन्नत्वे हेतुः । **न सहत इति ।** स्वार्थविरोधित्वादितिभावः । **विशिष्टं साधनमिति ।** विशेषणविशिष्टं साधनमित्यर्थः । कुत्सितेन कर्त्रा इयं क्रिया निष्पादितेति बोधयितुमिति भावः । अत्राऽस्मदुक्ता नियतविशेषाकाङ्क्षैव बीजम् । **स्वार्थविरोधिनीति ।** स्वार्थस्य प्राधान्यविरोधिनीत्यर्थः । अयं भावः–तथाहि सति 'पचति-पठती'त्यस्य उक्तरीत्या बोधे कारकनिरूपितविशेषणत्वेन तदपगम एव तदना-

---

१ 'कर्तृकुत्सने' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ अतोऽग्रे '॥ * ॥ मकारलोपश्चाऽतिङीति चोक्तार्थं ॥ * ॥ मकारलोपश्चाऽतिङीति वक्तव्यम्' । दारुणं पचति ॥' इत्यर्थकः पाठो लुप्तो भवेत् । अथवा प्रकृतानुपयुक्तत्वादयं श्लोकवार्तिकांऽशो भगवता न व्याख्यात इति गौडाः ॥ ४ श्लोकवार्त्तिकम् । ५ अयं स्वरसञ्चारोऽस्मत्कल्पितः । ६ अयं पाठः क्वचिन्न ।

॥ * ॥ सुपि कुत्सने क्रियाया मकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥ १ ॥ * ॥

गतिर्गतौ ।८।१।७०।

गताविति किमर्थम् ? ॥ प्रपचति । प्रकरोति ॥ * ॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्यवधारणात् ॥ * ॥ **गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तिङ्यवधारणात्' । 'तिङि चोदात्तवती'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति–'तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवती'ति॥**[1] [॥*॥ छन्दोऽर्थन्तु[2] ॥*॥] ॥ **छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम् ।** छन्दसि गतौ परतो-

---

प्र.] ऽभावात्कथं स्यात्? । एवं तर्हि वसेस्तिबिति तिबन्तो बाहुलकादुत्पाद्यः । **विभाषितमिति ।** बह्वर्थं तिङन्तं विभाषा निहन्यते, यदा च तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । **अतिङीति ।** तिङन्ते मलोपो न भवति 'दारुणं पचती'ति । **उक्तार्थमिति ।** आचार्यपरंपराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः। [कुत्सने च सुप्यगोत्रा]।

गतिः । गतेः शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगो गतियुक्ते वा । एवं कृदन्ते । रूढिशब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नाऽस्ति गतेः प्रयोगः । तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्य भावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तदप्रसङ्गात्पारिशेष्याद्गतावेव भविष्यतीति मत्वाह–**गताविति किमर्थमिति ।** 'तिङ्युदात्तवत्येवे'ति विपरीतनियमस्तु न भवति, 'तिङ्येवोदात्तवति नाऽन्यत्र प्रकारक इत्यादा'वि-

---

उ.]काङ्क्षैवाऽत्र बीजमिति । **न क्तिनन्त इति ।** स्त्रियां क्तिन्विधानादिति भावः । **बाहुलकादिति ।** तत एव च गुणाऽभावोऽपि बोध्यः । **तिङन्ते मलोप इति ।** 'मलोपश्चे'ति वार्तिकोक्तो मलोपस्तिङन्ते नेष्टः । एवंचाऽस्य वाक्यस्य विशिष्टविषयत्वं यदुक्तं तदाचार्यपरंपराकथितत्वात्प्रमाणमित्यर्थः । **[कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ]** ॥

गतिर्गतौ । ननु गतावित्यस्याऽभावे 'प्रपचती'त्यादावपि निघातः स्यादत आह–**गतेः शुद्धेवेति। एवं कृदन्तेपीऽति।** शुद्धे गतियुक्ते वेत्यर्थः। **अभावात्**–अप्रतीतेः। **गतिस्वरः**–'गतिरनन्तर'इति । एवं च कृदन्ते गतिपरगतिनिघातस्य फलाऽभावः । तिङन्तेऽप्युदात्तवतीत्युत्तरसूत्रेण भवत्येव सः । अनुदात्ते तु नियमाश्रयणादप्रवृत्तिरित्याह–**तिङि चेति । अनन्तरस्य वेति ।** यथाऽनन्तरस्य नियमेन व्यावृत्तिर्न तु शेषनिघातस्य तथा व्याख्यातुमुचितं नान्यथाऽतो वा विपरीतनियमो नेत्यर्थः। 'आ मन्द्रै'रिति प्रयोजनं पाक्षिक-

---

१ 'भवति नान्यत्रेति' इति पा० । २ इदं वार्तिकं क्वचिदपि नास्ति मन्ये लुप्तं स्यात् ।

ऽनुदात्तत्वं[1] यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत् । **आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूर**[2]**-रोमभिः** ॥*॥ छन्दोऽर्थमिति चेन्नाऽगतित्वात् ॥*॥ **छन्दोऽर्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अगतित्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राऽऽङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः॥ किं तर्हि ?॥ याहिशब्दं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभ्युद्धरति सम्[3]उदानयति उपसमा[4]दधातीति॥ अत्रापि नाऽभेरुदं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ हरतिं प्रति क्रियायोगः॥**

प्र.] तीष्टसिद्धये शास्त्रारम्भात् । अनन्तरस्य वा नियमाच्छेषनिघाताऽव्याघातात् । **आमन्द्रैरिति** । 'ते प्राग्धातो'रित्यत्र द्वौ पक्षौ, प्रयोगनियमः संज्ञानियमो वा । तत्र यदा प्रयोगनियमः—'धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या'इति, तदा 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्चे'त्यारब्धव्यम् । तत्रैव चेदमुक्तं—"प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः, छन्दसि परव्यवहित-वचनं चे"ति । अस्मिन्पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः । यदा तु संज्ञानियमो 'धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता' इति तदाऽत्राङो गतित्वाऽभावान्निघाताऽप्रसङ्गः ॥

न चात्राङ इति । मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वात्क्रियावाचित्वाऽभावात् । ननु परनिमित्ताऽनुपादाने 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रती'ति कथं लभ्यते ? । उच्यते। 'पदस्ये'-त्यधिकारात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादेतद्विशेषलाभः । **नाभेरुदं प्र-**

उ.] मित्याह—**ते प्रागिति । तत्रादाङ इति** । तत्पक्षे छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानान्न तद्बलेन छन्दसि व्यवहितपरयोर्गतित्वमिति भावः । अयमेव भाष्ये उत्तराशयः ।

ननु मदे रकि मन्द्रशब्दनिष्पत्तेस्तत्र मदिक्रियानुषङ्गान्मन्द्रं प्रति क्रियायोगोऽस्त्येवेत्यत आह—**मन्द्रशब्दस्येति** । उणादिषु व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते, रूढ्यर्थं एव तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । **ननु परेति** । यथो'पसर्गस्य घञि' 'उपसर्गादसमासेऽपी'त्यादौ, तत्रैव 'यत्क्रिया युक्ता' इति न्यायो न चाऽत्र तथेति भावः । **समर्थेति** । ततश्च 'येन गतेः सामर्थ्यं तत्प्रति यो गतिः स तस्मिन्परे निहन्यत' इत्यर्थ इति भावः । चिन्त्यमेतत्—एकार्थीभावविषय एव तत्प्रवृत्तेः, न चैतेषु तत्संभावना, साक्षाद्विध्युद्देश्ययोर्विधेयोद्देश्ययोर्वा तत्स्वीकारात् । भाष्यस्य त्वयमर्थः, यया क्रिययाऽव्यवहितपरया युक्तास्तं प्रत्येव गत्यादिसंज्ञाः । प्रकृते तु यया क्रियया योगस्तद्व्यवहितत्वेन संज्ञानियमपक्षे गतित्वाऽभावो, येन चाऽव्यवधानं तस्य क्रियात्वाऽभाव इति सर्वथा गतित्वाऽभाव इति । **'किं तर्हि याहि**

---

१ 'अनुदात्तं' पा० । २ इदं क्वाचित्कम् ।
३ इदं क्वचिन्न । ४ 'उपसमुन्नयतीति' पा० ।

नैष दोषः । उदं प्रति[1] क्रियायोगः ॥ कथम् ? ॥ उत्–हरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टाम् अभिर्विशिनष्टि । तत्र 'यत्क्रियायुक्ता' इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रियाऽऽङाऽभिव्यज्यते[2]– 'आयाहि मन्द्रै'रिति॥ ननु[3] 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने'ति ?॥ नैतत्सारम्–'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' ॥ किं कारणम् ? ॥ साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चोप[4]सर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥ सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभि-

प्र.] तीति । उच्छब्दस्य क्रियावाचित्वाऽभावात् । उदमिति । उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः, तत्राऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः । उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनं प्रत्यभेगतित्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाऽभावादवयवमुदं प्रति गतित्वमित्यर्थः ।

इहापीति । मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृकं यानमाङा विशेष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति वक्तव्यम् । **पूर्वं धातुरिति** । यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्द्रादिभिः साधनैः सम्बध्यते इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु 'याही'त्येतत्पदं प्रतीत्यर्थः । **अभिनिर्वृत्तस्येति** । सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते । साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः प्राक्साधनेन योगः, पश्चादुपसर्गेण । कथमसती साधनेनाऽभिसम्बध्यत इति चेत् , साधनेन तस्या उत्पाद एव सम्बन्धः । ततश्च साधनादवाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्तं भवति । **यस्त्वसाविति** । नहि साधनादुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो

उ.] **शब्दंप्रती'ति** भाष्यस्य–तद्व्यवहितत्वाद्गतित्वाऽभाव इति भावः । नानार्थस्य धात्वर्थे विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य भेदेनाऽन्वयाऽभावादाह–**समानाधिकरण इति** । कथं तर्हि **'उदं प्रति अत्र क्रियायोग'** इति परिहारवादिनो वचनमत आह–**अन्वयव्यतिरेकेणेति** । **मन्द्रादिकरणमिति** । ससाधनक्रियाया आङा विशेषणादुक्तन्यायेन मन्द्रं प्रत्यपि क्रियायोगादतिप्रसङ्गनिवारणाय गताविति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये–**आङाऽभिव्यज्यत** इत्यनेन द्योतकत्वपक्षं सूचयति । भाष्येऽभ्युद्धरतिविषये आह–**गतिनेति** । गतिना तु विशिष्टः । **आङा विशिष्टेति** । आङर्थेन वक्तृसंमुखोत्तरदेशसंयोगानुकूलत्वेनेत्यर्थः । **सतो हीति** । ज्ञातस्येत्यर्थः । क्रियायाः सत्त्वं–ज्ञानम् । अयं भावः–साधनकार्यतिङादिविशिष्टो धातुः साध्यत्वविशिष्टार्थबोधकः, उपस्थिता च क्रिया विशेषणेन संबध्यत इति । **कथमसतीति** । अज्ञातेत्यर्थः । **उत्पाद एव**–ज्ञानोत्पाद एवेत्यर्थः । **साधनात्**–साधन-

१ 'प्रत्यत्र' । २ 'व्यज्यते' । ३ 'ननु च' । ४ 'चार्थस्योपसर्गेण' । ५ 'ग इति प्र' पा. ।

सम्बन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य[1] धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं, यो हि मन्यते-'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे'ति। 'आस्यते गुरुणे'त्यकर्मकः 'उपास्यते गुरु'[2]रिति केन सकर्मकः स्यात्?॥

गतिना तु[3] विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः।
साधने केन ते न स्याद्बाह्यमाभ्यन्तरो हि सः॥ १॥

तिङि चोदात्तवति ।८।१।७१।

तिङ्ग्रहणं किमर्थम्?॥ *॥ तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्॥ *॥

प्र.] विशेषं लभते, अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोत्पाद्यते, ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं सोपसर्ग[4](स्य)समुदायं प्रयुङ्क्ते। यथैव यानस्येदं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनाय यातेः प्रयोग एवमागमनस्येदं साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः। ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसङ्घात एव क्रियावाची, पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरडादिव्यवस्थार्थः। ततश्चाऽन्तरङ्ग उपसर्गयोगो बहिरङ्गः साधनयोगः। **आस्यत इति**। केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोर्लकार उत्पद्यते। उपसर्गयोगे त्वर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारोत्पत्तिः। यदि तु प्राक् साधनेन सम्बन्धः स्यात्ततोऽकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नोपपद्यते। तस्माद क्रियाविशेषणप्रतिपादनाय 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत' इत्याङो मन्द्रं प्रत्यगतित्वाद्गताविति न कर्त्तव्यम्। **गतिनेति**। ऊर्ध्वताविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विशेष्यतेऽभ्युद्धरतीत्यत्रेत्यर्थः। **साधन इति**। गतावित्यस्मिन्नसति आ मन्द्रैरित्यत्र मन्द्रशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघातः कथं न स्यादिति चोद्यम्।

उत्तरमाह-**बाह्यमिति**। साधनं बाह्यं, तत्सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात्। धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्ग इति मन्द्रं प्रत्यगतित्वान्निघाताऽभावः॥ [**गतिर्गतौ**]॥

तिङि चोदा। **तिङ्ग्रहणमिति**। या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियया युक्ता

उ.] प्रयुक्तकार्यविशिष्टाद्धातोर**वाप्तजन्मा** जातज्ञाना **उत्पाद्यते** ज्ञाप्यते। 'लोक इति शेषः। **अन्तरङ्ग उपसर्गयोग इति**। उपसर्गार्थयोग इत्यर्थः। **उपसर्गयोगे त्विति**। उपसर्गद्योत्यार्थयोगे त्वित्यर्थः। **उपसर्गेणेति**। तदर्थेनेत्यर्थः। अत्र यद्वक्तव्यं तत्सुट्कात्पूर्व इत्यत्रोक्तम्। **निघातः कथं न स्यादिति**। ते-तव,-साधने परतः केन न स्यादित्यन्वयः। **धातूपसर्गयोरिति**। तदर्थयोरित्यर्थः। [**गतिर्गतौ**]॥

---

१ 'भ्यन्तरं कृत्वा' 'भ्यन्तरे' पा०। २ 'गुरुभिः'। ३ 'गतिना तु विद्धि'। ४ 'धातूपसर्गस' पा०।

तिङ्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?][1] । 'उदात्तवतः परिमाणार्थम्' । तिङ्युदात्तवति यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत्—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ।
॥ * ॥ यद्योगाद्गतिः[2] ॥ * ॥ यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ 'याहि'शब्दं प्रति ॥
॥ * ॥ यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति,—प्रपचतितरां प्रजल्पति-

---

प्र.]यत्क्रियायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति,क्रियमाणे च तिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिः, 'प्रपचतितरा'मित्यामन्ते निघाताऽप्रसङ्गादिति प्रश्नः। **परिमाणार्थमिति**। असति तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः। **आ मन्द्रैरिति**। मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। **यद्योगादिति**। गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत्सम्बन्धिशब्दत्वात्सम्बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणं नान्यस्येत्यर्थः। **प्रत्ययोदात्तत्व इति**। धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति धातावेवोदात्तवति गतेर्निघातः स्यान्न तु प्रत्यये। तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थात्प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्ते गतेर्निघातो भवति । **प्रपचतितरामिति**। यदा 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति दर्शनं तदामः स्वरेणोदात्तवत्यामन्ते गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोति, अतिङन्तत्वादामन्तस्य । यदा त्वविशेषेण 'गतीनां समासः प्राक्सुबुत्पत्ते'रिति पक्षस्तदाऽऽमन्तेन प्रशब्दस्य समासेऽव्ययपूर्वपद-

---

उ.] **तिङि चो**। ननु यस्य वाच्या क्रिया यत्क्रियेत्याश्रयणे क्रियावाचकधातावेवोदात्तवति स्यात् 'यत्प्रपचती'त्यादौ, न तु 'यत्प्रकरोती'त्यादौ प्रत्ययोदात्तवतीति तिङ्ग्रहणमवश्यं कर्तव्यमत आह—**या क्रियेति**। अत्र पक्षेऽर्थं प्रति गतित्वं, न शब्दं प्रति, तत्रार्थे कार्याऽसंभवात्तद्बोधकशब्दे परतः कार्यं विधीयमानं क्रियाप्रधाने सर्वत्रोदात्तवति सिद्ध्यतीत्यसत्यपि तिङ्ग्रहणेऽव्याप्त्यभाव इत्यर्थः। 'आमन्ते निघाते'ति पाठः। 'आमन्तेन त्वि'त्यपपाठः। **तत्परिच्छेदायेति**। विशेषेऽवस्थापनायेत्यर्थः। **संबन्धिशब्दत्वादिति**। क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानादित्यर्थः। **धातुरेवेति**। यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थादिति भावः। एवञ्च 'यत्प्रपचती'त्यादावेव स्यादिति तात्पर्यम्। **यदा त्विति**। तदा नात्राऽव्याप्तिरिति भावः। **शेषनिघातेनेति**। एवञ्चोदात्तवतः परत्वाऽभावान्नास्य तत्र प्राप्तिरिति भावः। वस्तुतोऽत्र समासो

---

१ इदं लुप्तम् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्यपरे ।

तराम् । असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादतिशये तर[1]बुत्पद्यते, तरबन्तात्स्वार्थे आम्, तत्र 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति भवत्येतं[2] सङ्घातं प्रति क्रियायोगः । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन ।। कस्मान्न भवति–आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ? ।। 'यद्योगाद्गति'[3]रिति । [[4]यद्योगाद्गतिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः] ।। ननु चोक्तं–"यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धि"रिति ।। नैष दोषः । 'यत्क्रियायुक्ता' इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ।। कथं तर्हि ?।। या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति।।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२।

वत्करणं किमर्थम् ? ।। स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् भो देवदत्ते·

प्र.] प्रकृतिस्वरेण शेषनिघातेन च भाव्यम् । अथवा 'गतिकारकोपपदात्कृ'दित्यत्र कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याऽव्याप्तिदोषो न चोदनीयः । **कस्मादिति ।** 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे'ति दर्शने सङ्घातं प्रत्यस्य गतित्वात्प्राप्नोति । **यद्योगादिति ।** 'पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेने'ति प्रतिपादनात् । **यस्य क्रियेति ।** अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य क्रिया धातोरेवासौ क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गतित्वं स्यात् । यदि तु या क्रिया यत्क्रियेति क्रियालक्षणोऽर्थ आश्रीयते तदाऽर्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति । तत्राऽर्थे कार्याऽसम्भवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययोदात्तत्वेन धात्तूदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति । [**तिङि चोदात्त**] ।।

आमन्त्रितं । वत्करणमिति । वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो दृश्यते यथा 'गोतो

उ.] वैकल्पिक इति 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र निरूपितं । तेन समासाऽभावपक्षे इदं भाष्यमिति न कश्चिद्दोषः। **अस्य गतित्वादिति।** आङ इत्यर्थः। 'प्रस्ये'ति त्वपाठः। **पूर्वमुपसर्गेणेति ।** तदर्थेनेत्यर्थः । **यस्य क्रियेति।** कुत्र संबन्धषष्ठीत्यत आह–**अन्वयव्यतिरेकेति ।** एवञ्च यत्प्रकरोतीत्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । **तद्वाचिनीति ।** तद्बोधके इत्यर्थः । एवञ्च सूत्रे तिङ्ग्रहणं क्रियाप्रधानोपलक्षणमिति भावः।। **[तिङि चोदात्तवति] ।।**

आमन्त्रितं पूर्वं । ननु वत्करणाऽभावेऽर्थान्तरस्यापत्तेरतिदेशो दुर्लभ इत्याशङ्क्य

---

१ 'तर उ' पा० । २ 'त्येव' 'त्येवं' पा० । ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ४ अयं पाठः क्वाचित्कः ।

स्यत्र[1] 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इत्येकान्तरता यथा स्यात्।
॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्याप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्या[2]ऽप्रसिद्धिः स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। गङ्गेशब्दो[4]ऽयं यमुनेशब्दं[5] प्रत्यविद्यमानवद्भवति। [न तु[3] मेशब्दं प्रति]। तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येत्यनुदात्तत्वं न स्यात्॥ * ॥ सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात्॥ * ॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ 'पदपूर्वस्येति वचनात्'। पदपूर्वस्य चामन्त्रितस्याऽविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम्॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि?॥ * ॥ अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः[6] ॥ * ॥ [अविद्यमानवत्त्वे[3] आमन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः प्रयोजनम्]॥ 'आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवती'-र्तीहैव भवति 'पचसि देवदत्त'। 'देवदत्त यज्ञदत्ते'त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य। 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ' इतीहैव भवति-'ग्रामो वां स्वम्' 'जनपदो नौ स्वम्'। 'देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्व'मि-

प्र.] णि'दिति प्रश्नः। नन्वसति वत्करणे 'पूर्वमामन्त्रितमविद्यमान'मित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात्। नैष दोषः। अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्। अथापि 'परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भू'दित्यर्थः कल्पेत तथापि राजदन्तादिषु 'परमामन्त्रितं चे'ति वक्तव्यं स्यात्। **स्वाश्रयमपीति**। यत्स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते तद्बाध्यते। यथा 'चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्य'मित्यतिदेशे कृते 'ब्राह्मणा भोज्यन्ता'-मित्युक्ते नाऽसौ भोज्यते। तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य 'नैधेय' इति प्रत्युदाहरणमुक्तं, सति स्थानिवत्त्वे त्र्यज्व्यपदेशेन द्व्यज्व्यपदेशस्य बाधनाड्ढकोऽप्रसङ्गात्।

उ.] परिहरति-**नन्वसतीति**। **अनिवृत्तेऽर्थे इति**। इदं चिन्त्यम्, अर्थाऽनिवृत्तावेव लोपादिदर्शनात्। तस्माल्लोपपदे वक्तव्ये गुरूच्चारणादतिदेश इति बोध्यम्। **इति वक्तव्यं स्यादिति**। न च वाक्येऽपि पूर्वप्रयोगाऽभावायाऽत्र पाठः, एवमप्यामन्त्रितं परमित्येव सिद्धे शेषवैयर्थ्यापत्तेः। ननु सामर्थ्यादतिदेशलाभेऽपि स्वाश्रयकार्याऽसिद्धिः कुतोऽत आह-**यत्स्वाश्रयमिति**। **तद्बाध्यत इति**। न त्वविरुद्धं बाध्यत इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह-**यथेति**। नैधेये निपूर्वाद्धाञः कावातो लोपे 'द्व्यचः' 'इतश्चानिञ'इति ढक्।

१ 'इत्यत्रे'ति क्वाचित्कम्। २ 'नन्तर्याऽप्रसि' पा०। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'गङ्गा' पा०। ५ 'यमुनाशब्दो' पा०। ६ 'आमन्त्रिततिङिघातयुष्मदस्मदादेशाऽभावाः' इति शुद्धः पाठः।

त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य। 'तिङ्ङतिङ' इतीहैव भवति—'देवदत्तः पचती'ति[1]। 'देवदत्त पचसी'त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य॥ ॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावत्पचति शोभनम्। यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ ॥ * ॥ जात्वपूर्वम् ॥ * ॥ जात्वपूर्वं प्रयोजनम्। जातु पचति। देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥*॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ ॥*॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम्। आहो[2] पचसि, उताहो पचसि। आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। ॥*॥ आम एकान्तरविधौ ॥ * ॥ आम एकान्तरविधौ प्रयोजनम्। आम् पचसि

प्र.]एवमिहाप्येकान्तरताऽविद्यमानवत्त्वेन विरोधान्निवर्तेत,वत्करणात्तु यत्नान्न निवर्तते। आम् भो देवदत्तेति। 'नामन्त्रित' इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत्। पूर्वं प्रतीति। पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानवत्त्वात्[3] पूर्वं तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात्पूर्वाश्रयकार्याऽप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाऽभावः। अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः। पूर्वत्वस्य परापेक्षत्वात्प-

उ.]वत्करणात्त्विति। तत्सामर्थ्याद्विरुद्धमपि स्वाश्रयं प्रवर्त्यत इत्यर्थः। व्याख्यानाच्चेदं क्वाचित्कमिति नातिप्रसङ्गः। चिन्त्यमेतदिति। एवञ्च बहुवचनान्तं प्रत्युदाहर्त्तव्यं। तत्र हि 'विभाषितं विशेषवचने'इत्यनेन पक्षेऽविद्यमानवद्भावान्निघातप्रसङ्ग इति भावः। वस्तुतस्तु 'नामन्त्रित'इति सूत्रे उत्तरसूत्रापकृष्टसामान्यवचनमित्यनेन संबन्धिशब्दत्वादामन्त्रित इति सप्तम्यन्तार्थे विशेषवचनत्वाक्षेपे सामानाधिकरण्यस्यार्थलब्धतया समानाधिकरणग्रहणमत्यन्तसमानाधिकरणग्रहणार्थम्। एवञ्च नाऽत्र निषेधप्राप्तिः। भोःशब्दस्य सामान्यवचनत्वेऽपि निपातत्वाल्लिङ्गादिवाच्चित्वाऽभावेन सत्त्वार्थकदेवदत्तपदेनाऽत्यन्तसमानाधिकरणत्वाऽभावादिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम्। तेन व्यवधानादिति। 'गङ्गे'इत्यस्य 'यमुने'शब्दं प्रत्यविद्यमानवत्त्वेऽपि 'मे'शब्दं प्रति विद्यमानत्वाद्व्यवधानेन, 'मे'शब्दनिमित्तो 'यमुने' इत्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः। पूर्वं यत्पदमिति। वार्तिके 'पदं च तत्पूर्वं चे'ति कर्मधारयः। 'तत्संबन्ध्यानन्तर्यादावपि अविद्यमानव'दिति वाच्योऽर्थस्तत्फलितमाह—तदपेक्षयापीति। एवञ्च पूर्वशब्दस्य संबन्धिशब्दतया परं प्रति, अस्माद्वचनात्पूर्वं

१ इदं क्वाचित्कम्। २ 'आहो पचसि। आहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। उताहो पचसि। उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति' पा०। ३ 'वत्त्वात्' पा०।

देवदत्त । आम् भोः पचसि देवदत्तेत्यत्रापि सिद्धं भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥ [आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्] ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे ८।१।७९।

इह कस्मान्न भवति—अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि ? ॥ योगविभागः करिष्यते—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' । ततो 'विभाषितं विशेषवचन' इति ॥ [नामन्त्रिते समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ।८।१।८०।

इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मण वैयाकरण ? ॥ 'बहुवचन'मिति वक्ष्यामि ॥

प्र.] रस्य कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा कर्तव्ये आमन्त्रितस्याऽविद्यमानवत्त्वान्मेशब्दात्परोऽनन्तरो[3] भवति 'यमुने'शब्द इति निघातसिद्धिः । [**आमन्त्रितं पूर्वम्**] ॥

नामन्त्रिते । इहेति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सूत्रं पठितं, ततः 'सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने' इति द्वितीयं, ततश्च पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकरण्यादविद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः । **योगविभाग इति ।** पर्यायत्वाच्च सामान्यवचनत्वाऽभावः, सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् । एवं चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं सर्वेषामेतेषां भवति । [**नामन्त्रिते समानाधिकरणे**] ॥

सामान्यवचनं विभाषितम् । इहेति । बहुवचनग्रहणमपाणिनीयमिति प्रश्नः । **बहुवचनमिति ।** तेन 'ब्राह्मणा वैयाकरणा'इति वा निघातः, 'ब्राह्मण-

---

उ.] प्रत्यपीति 'मे' शब्दाश्रयो 'यमुने'इत्यस्य निघातः सिद्ध्यतीति भावः । **स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वेति ।** परं प्रत्येवाऽविद्यमानवदित्यवधारणं नाश्रीयते मानाऽभावात् । परस्य कार्ये पूर्वं प्रत्यपि तत्त्वमिति भावः । [**आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्**] ।

नामन्त्रिते । सामानाधिकरण्यादिति । समानार्थत्वं सामाधिकरण्यम् । तच्च पर्यायशब्दानां सुतरामस्तीति भावः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तु भाष्यकृता तल्लक्षणेनाश्रितमिति तात्पर्यम् । अतएव पटीमृद्व्यावित्यत्र युगपदधिकरणवचनतापक्षे पुंवद्भावः शङ्कितश्चाऽर्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये । अघ्न्यादीनां पर्यायत्वं श्रुतावेवोक्तमित्याह—भाष्ये—**एतानि ते अघ्न्ये नामानीति । एवञ्चेति ।** पदात्परत्वाऽभावेन निघाताऽप्राप्तावित्यर्थः । एतदुदाहरणम्—अग्ने पावक रोचिषेति । पावकेत्यग्नेर्विशेषणमत्र । [**नामन्त्रिते समाना**] ।

सामान्यवचनं विभा । ननु पूर्वसूत्रार्थं सामान्यवचनग्रहणमावश्यकमत आह—

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ इदं क्वाचित्कम् । ३ 'परोऽन्तरो' पा० ।

सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'विभाषितं विशेषवचन' इत्युच्यते, तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ सामान्यवचनम् । अपर आह–"विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'सामान्यवचनं विभाषित'मित्युच्यते तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति [तस्य भविष्यति]॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ विशेषवचनम् । सामान्यवचनं[1] विभाषितं विशेषवचन इति ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥*॥

पूर्वत्राऽसिद्धम् ।८।२।१।

येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्धो

प्र.] वैयाकरणे'त्यत्र नित्यः । **सामान्यवचनमिति** । 'विशेषवचन'इत्यस्य पूर्वेण संबन्धात्पर्यायस्य विशेषवाचित्वाऽभावात्पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्तव्यम् 'अघ्न्ये देवी'त्यादौ सर्वेषामामन्त्रिताद्युत्तत्वसिद्धये ॥*॥ इति कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च प्रथमः ॥*॥

पूर्वत्रासिद्धम् । येयमिति । वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्राऽसिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्याऽसिद्धत्वं, शास्त्रस्य संनिवेशात्पौर्वापर्यसंभवात्, कार्याणां तु प्रयोगसमवायात्पौर्वापर्याऽयोगात् । शास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्ये शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षणकार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्शयति । एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनः,बोधकस्य बोध्यत्वाऽभावात् । एतस्य चाऽसिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात्सूत्रारम्भएवाऽनर्थकः स्यात् । यथा 'सर्वं मिथ्या ब्रवीमी'ति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति । एतस्याऽपि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं

उ.] विशेषवचन इति । अस्यैव पूर्वेण संबन्ध इति सर्वेष्टसिद्धिः । * इति श्री**नागोजी**भट्टकृते भाष्यप्रदीपो**द्द्योते अष्टमस्य** प्रथमे पादे **द्वितीय**माह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः॥

पूर्वत्रासिद्धम् । सूत्रार्थमात्रकथनस्य भाष्ये काऽप्यदृष्टत्वादत्र तत्कथनं किमर्थमत आह–**वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेणेति** । अस्यव क्ष्यमाणेन 'दर्शयती'त्यनेनान्वयः । **उपक्षेपः**–तिरस्कारः । अत एवाग्रिमप्रश्नप्रतिवचनाद्युपपत्तिः । कार्यस्य प्राधान्येऽपि कार्याऽसिद्धत्वे

---

1 इदं क्वाचित्कम् ।

वेदितव्यः ॥ यदि 'सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्ध' इत्युच्यते ये इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'झलो झलि' 'ह्रस्वादङ्गात्' 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वा'त्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येताः परिभाषा न प्रकल्पेरन् ॥ नैष दोषः, यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्विह सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ ॥ * ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ * ॥ यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । 'झलो झलि' 'ह्रस्वादङ्गात्' 'संयोगान्तस्य लोपः' । उपस्थितमिदं भवति,–'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति ॥ यदि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्युच्यते इयमपि परिभाषाऽस्ति 'विप्रतिषेधे पर'मिति । सा-

---

प्र.] न स्यादित्यनर्थकमेवैतद्वाक्यं स्यात् । यदीति,–यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य चोद्यते । यदा प्रतिपत्ता यथाश्रुतग्राही 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्यस्य सूत्रस्य 'यत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दस्तत्र पूर्वस्य कार्यं भवती'त्येतमर्थं प्रतिपद्यते, स तु सप्तमीनिर्देशः क्व स्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति, तदेको यणचीत्येवमादौ प्रदेशवाक्ये सप्तमीश्रवणात्पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते। अस्मिन्पक्षे 'झलो झली'त्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्याऽसिद्धत्वात्परिभाषाफलाऽभावप्रसङ्गः । तथा 'संयोगान्तस्य लोप'इत्यत्र 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्येतत्फलाऽभावात्तच्छेषस्याऽलोन्त्यस्येत्यस्याऽपि फलाऽप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धविज्ञानेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः । यद्यपीदमिति । यथोद्देशपक्षे । तत्त्विह सिद्धमिति । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्यस्मिन्दर्शने संज्ञापरिभाषाणां ह्यत्यन्तपारार्थ्यान्न स्वा-

---

उ.] दोषमाह–उत्सर्गलक्षणेति । 'अमुष्मै' इत्यादौ स्मायादिः । अनर्थकमेवैतदिति । एवञ्च सामर्थ्यादेवात्मनोऽसिद्धत्वं न प्रतिपादयतीत्यर्थः । यद्यपि जगतो मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्यैरात्मनोऽपि मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते, तथापि शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्याऽत्र न तथात्वमिति तत्त्वम् । यद्यपि परिभाषाणां कार्यार्थत्वात्कार्यकालत्वमेव युक्तं तथापि प्रतिपत्तृविशेषापेक्षो यथोद्देशपक्ष इत्याह–यदेति । पूर्वस्य कार्यमिति । 'तद्देशस्थेनैव तेने'ति शेषः । इत्येतत्फलाभावादिति । तत्फलभूतस्थानसंबन्धाऽभावादित्यर्थः । फलाप्रवृत्त्येति । फलप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गेनेत्यर्थः । सर्वस्य पदस्येति । अलोऽन्त्यस्येत्येतद्दृष्ट्याऽस्याऽसिद्धत्वात्तदप्रवृत्ताविति भावः । कार्यकालमिति । ननु कार्यकालपक्षेऽपि यत्कार्यं सिद्धं तत्रोपस्थि-

---

1 इदं क्वचिन्न ।

ऽपीहोपतिष्ठेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ विस्फोर्यम् अवगोर्यमिति। गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ अत उत्तरं पठति–॥ * ॥ पूर्वत्राऽसिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥ * ॥ पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभावादुत्तरस्य'। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्राऽसिद्धे परं पूर्वं प्रति भवति ॥ यद्येवं दोग्धा दोग्धुं,–घत्वस्याऽसिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति ॥ काष्ठतट् कूटतट्। संयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। ॥ * ॥ अपवादो वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

प्र.] तत्र्येण कार्यावगमहेतुत्वम्। केवलमाचार्येण लाघवायाऽनेकप्रधानाङ्गवद्भावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः। ततश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्यनेन केवलेन न किं चित्क्रियते नाऽपि 'झलो झली'त्यनेन, किं तर्हि, संहत्य कार्यं क्रियते, ततो झल्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्य लोप इति वाक्यार्थ इत्येकवाक्यतायां पौर्वापर्याऽभावादसिद्धत्वाऽभावः। पूर्वत्रासिद्ध इति। गुणे दीर्घस्याऽसिद्धत्वाद्युगपत्प्रसङ्गाऽभावाद्विप्रतिषेधस्य निमित्ताऽभावात्परिभाषाऽनुपस्थानाद्गुण एव प्रवर्तते। यद्येवमिति। 'अभावादुत्तरस्ये'ति न्यायाड्ढत्वे घत्वस्या-

---

उ.] तिरस्तु, एषां शास्त्राणामसिद्धत्वे तस्य कथमत्रोपस्थितिरिति चेन्न, तत्पक्षे कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेपः क्रियते। परिभाषा अपि स्वसंस्कार्यत्वेन विधीनपेक्षन्ते। तत्र सपादसप्ताध्याय्यामुभयाकाङ्क्षया संबन्धः। अत्र त्वेतदाकाङ्क्षयैवेति न दोषः। एवञ्च पक्षद्वयसाधारणः पूर्वपक्षः। कार्यकालाश्रयेणान्यतराकाङ्क्षयापि संबन्ध इत्युत्तरम्। तत्त्विह सिद्धमिति। परिभाषाशास्त्रं तु त्रिपाद्यां सिद्धमित्यर्थः। कथमिति। तावतापि कथं सिद्धमित्यर्थः। असिद्धेऽस्मिन्कथं तदुपस्थितिरिति भावः। उत्तरमाह–कार्यकालमिति। नन्वस्यापि कार्येण समकालं तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः, तत्र कार्यस्याऽसिद्धत्वे कथं तत्समकालं प्रवृत्तिरत आह—यत्र कार्यं तत्रैवावस्थितमिति। कार्येणाक्षेपादित्यर्थः। प्रायस्तत्रैवोपस्थितमिति पाठः। कार्यकालशब्दस्य च––कार्येण काल्यते स्वसंस्काराय स्वसन्निधिं प्राप्यते इत्यर्थः। कैयटोक्तव्याख्यायां तु 'यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्विह सिद्ध'मिति भाष्यस्य फलं चिन्त्यम्। पौर्वापर्याभावादिति। इदमपि चिन्त्यम्–एकवाक्यतामात्रेण पाणिनीयपठितसन्निवेशापेक्षपौर्वापर्याऽहानिः। ध्वनितं चेदं 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट'इत्यत्र भाष्ये। तत्र हि 'ङमो ह्रस्वादची'त्यत्र परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्येव प्रवर्त्तत इत्युक्तं। किं चैवमन्योन्याश्रयः, एकवाक्यताज्ञानोत्तरं पौर्वापर्याऽभावज्ञानेऽसिद्धत्वाऽभावज्ञानं, तज्ज्ञाने चैकवाक्यतेति। दीर्घस्य–'हलि चे'त्यस्य। निमित्ताभावादिति। द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगपत्प्रसङ्गो हि तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः, न च स प्रकृते इति

[अपवादो वचनप्रामाण्यात्[1]] । अनवकाशावेतौ[2] वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः । तस्मात्कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न दोषः ॥*॥ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः ॥*॥ 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ * ॥ परस्य[3] परस्य पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धविज्ञानार्थम्[4] ॥ * ॥ [परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धविज्ञानार्थम्] । परः परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रत्यसिद्धो यथा स्यात् । ॥ * ॥ अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्ध(त्वं[5])विज्ञानम् ॥ * ॥ अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ?॥ ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्टं प्रसज्येत । गोधुङ्मान् गुड-

---

प्र.] ऽसिद्धत्वाड्डत्वप्रसङ्गः । **अपवाद इति** । योऽपवादः स एव भवति, वचनसामर्थ्यात्प्रकरणस्य श्रुत्या बाधनात् । **पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति** । न तु विधिः। तथा हि वक्ष्यमाणत्रिपादीलक्षणात्समुदायाद्यत्पूर्वं तत्र स एव समुदायः सपादसप्ताध्याय्यपेक्षालब्धपरव्यपदेशोऽनपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्योऽसिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत, अधिकारे तु परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वं संपद्यते । सकलशास्त्रव्यापित्वनिरासार्थं तु परिभाषात्वं नाश्रितं, तेन तैस्तस्येत्यादाविनादिषु कर्तव्येष्वत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युः।

अनधिकारे हीति । यदि स्वतन्त्रो विधिरयं स्यादित्यर्थः। यद्यप्यवयवा एव कार्येषु व्याप्रियन्ते न समुदायः, तथाऽप्यवयवद्वारकस्तस्यापि व्यापारोऽस्तीति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्याऽतिक्रान्ते समुदायेऽसिद्धत्वं स्यात् । अधिकारे तु सर्वेष्टसङ्ग्रहः । **अयथेष्टमिति** । अयथेष्टमपि प्राप्नोति न तु यथेष्टमेवेत्यर्थः । **गोधुङ्मानिति** । गोदुहोऽस्य सन्तीति मतुप् । 'दादेर्धातोर्घ' इति घत्वं, जश्त्वस्याऽ-

---

उ.] भावः । भाष्ये–**परं पूर्वं प्रति भवतीति** । परं पूर्वदृष्ट्याऽवस्थितं भवतीत्यर्थः । एवञ्च सा यथोद्देशैवेति भावः । अपवादत्वे वचनप्रामाण्यं न हेतुः, किं तर्हि, अपवादभवने इत्याह–**योऽपवाद इति** । नन्वधिकारादसिद्धत्वसंबन्धे जाग्रति सत्यपि वचनेन कथमपवादत्वं स्यादत आह–**प्रकरणस्येति**। अस्याऽधिकारत्वेनाऽसिद्धत्वं प्रकरणलभ्यमिति भावः। भाष्ये–**कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न दोष इति** । इतिपक्षेऽन्यतराकाङ्क्षया संबन्धेन न दोष इत्यर्थः । **अनपेक्षितेति** । त्रिपाद्यन्तर्गतपौर्वापर्यस्य शब्देनाऽनपेक्षितत्वादिति भावः । **इत्येतावानिति** । एवञ्च त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परमसिद्धं न स्यादित्यर्थः । **अधिकारे त्विति** । उत्तरत्रोपस्थित्या ततस्ततः पूर्वसूत्रसमुदायस्य पूर्वशब्देन ग्रहणान्न दोषः ।

---

१ अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति। २ 'वैतौ विधी। तौ वचन' पा०। ३ केचित्तु इदं वार्त्तिकमिति मन्यन्ते। पूर्ववार्त्तिकेन सहैव चैनं पठन्ति । ४ 'सिद्धत्वविज्ञापनार्थं' पा० । ५ त्वः क्वचिन्न ।

लिण्मानिति,–षत्वढत्वयोः कृतयो'र्झय' इति वत्वं प्रसज्येत ॥

॥ * ॥ तस्मादधिकारः ॥ * ॥ **तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्यः ।**

[1]**अथाऽसिद्धवचनं किमर्थम्** ॥ * ॥ असिद्धवचन **उक्तम्** ॥ * ॥ **[असि-[2]द्धवचने उक्तम्] ॥ किमुक्तम्[3] ? ॥ तत्र[4] तावदुक्तं–"षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चे"ति । एवमिहाऽपि पूर्वत्राऽसिद्धवचनम्[5]आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—राजभिः तक्षभिः राजभ्यां तक्षभ्याम् राजसु तक्षसु इति । नलोपे कृते'ऽत' इत्यैस्भावादयः प्राप्नुवन्ति । असिद्धत्वान्न भवन्ति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च–अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुष्मिन्निति । अत्र मुभावे'ऽत' इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति, असिद्धत्वाद्भवन्ति । सुपर्वाणौ ।**

प्र.] सिद्धत्वादेकाचो बश इति भष्भावः । ततो जश्त्वं गकारः । 'यरोनुनासिकत्वे प्रत्यये भाषायां नित्यवचन'मिति ङकारः । **असिद्धवचनमिति** । किं शास्त्रस्याऽसिद्धत्वमथ कार्यस्येति प्रश्नः। अथवा यच्छास्त्रमुचारितं तस्याऽसिद्धत्वमशक्यं कर्तुमिति प्रश्नः । **असिद्धवचन उक्तमिति** । सिद्धस्यांऽसिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते । शास्त्रस्य चाऽसिद्धवद्भाव आश्रीयते न तु कार्यस्य । अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत् । **षत्वतुकोरिति** । 'कोऽस्ये'त्यादौ षत्वं न भवति । 'अधीत्ये'-त्यादौ पूर्वं तुग्भवति पश्चादेकादेशः । **राजभिरिति** । नलोपशास्त्रमैसादिषु कर्त्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकार्यं न प्रदर्शयतीत्यैसाद्यभावः । **अमुष्मा इति** । अदसो

उ.] परिभाषात्वमिति । लिङ्गविशेषानुपादानाच्चेत्यपि बोध्यम् । **शास्त्रत्वस्यैव** लिङ्गत्वे तु सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति पराऽसिद्धत्वापत्तिः। मध्ये पाठसामर्थ्याश्रयणे तु त्रिपाद्यामपि अप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । **वक्ष्यमाणस्य समुदायस्येति** । न तु तदवयवपूर्वं प्रतितदवयवपरमसिद्धं स्यादिति भावः । ननु किञ्चिदिष्टस्यापि सिद्धेरयथेष्टं प्रसज्येतेत्ययुक्तमत आह–**अयथेष्टमिति** । **जश्त्वस्याऽसिद्धत्वादिति** । इदं सिद्धान्तिरीत्या । भाष्ये–**वत्वं प्रसज्येतेति** । न च वत्वात्परत्वात्प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिकत्वे झयोऽसत्त्वात्कथं वत्वापादनमिति वाच्यम् । एतत्पक्षे यथोद्देशत्वमाश्रित्य त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरित्याशयात् । त्रिपादीस्थे परशास्त्रे तदप्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वात् । **किं शास्त्रस्येति** । भाष्येऽर्थशब्दो विषयपर इति भावः । **अथवेति** । अत्राऽर्थशब्दः प्रयोजनपर इति भावः । उभयमपि समाधत्ते–**सिद्धस्येति** । **षत्वं नेति** । आदेशलक्षणमित्यर्थः । **तुगिति** । स्थानिलक्षणः । **स्माया-**

१ 'अथे'ति क्वचिन्न । २ अयं पाठो लुप्त इति मन्ये । ३ इदंप्रायिकम् । ४ 'षत्वतुकोः' (६–१–८६) इत्यत्र वार्त्तिककृतोक्तम् । ५ 'पूर्वत्राऽसिद्धवचनम्' इति क्वचिन्न ।

सुपर्वाणः। णत्वे कृते 'नोपधाया'इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२।

'सुब्विधिं प्रति नलोपोऽसिद्धो भवती'त्युच्यते भवेदिह राजभिः तक्षभिरिति, नलोपे कृते'ऽत'इत्यैस्भावो न स्यात्। इह तु खलु राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति,–नलोपे कृते दीर्घत्वैत्त्वे प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः। ॥ * ॥ [1]सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः ॥ * ॥ [सुब्विधिरिति [2]सर्वविभक्त्यन्तः समासः]। सुपो विधिः सुब्विधिः, सुपि विधिः सुब्विधिरिति।

प्र.] विभक्तौ त्यदाद्यत्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाद्वोत्वप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्गः। उत्वशास्त्रस्याऽसिद्धत्वादप्रवर्तनात्पूर्वं स्मायादयः पश्चादुत्वम्।

नलो। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्ताऽवयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। अथ वा अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः,–सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति। सर्वग्रहणं चाऽनेकोपलक्षणं, द्वितीयाद्यसंभवात्। ननु चैकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथं सर्वविभक्त्यन्तत्वमाश्रीयते ?। उच्यते, प्रवृत्तिनिमित्तविशेषाऽनपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्याऽर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते। अथ वा संबन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासः क्रियते। न तु स्थान्यादेशसंबन्ध एवाश्रीयते, तेन सुपि यो विधिः स सुपः संबन्धी भवतीति तत्राऽप्यसिद्धत्वं भवति। सर्वविभक्त्यर्थाऽन्तर्भावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते। न चाऽत्र सुपः कार्यं विधीयते। तेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्योपस्थानाऽभावः। 'उदीचामातः स्थान'इतिस्थानग्रहणाल्लिङ्गानुवादेऽस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिः। यदा त्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तदाऽपि संबन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैकत्वादयं संबन्धः संनिकृष्टोऽयं विप्र-

---

उ.] द्यप्रसङ्ग इति। उत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाऽदन्तत्वाभावादिति भावः।

न लोपः सु। भाष्ये दीर्घत्वैत्त्वे प्राप्नुत इति। न हीमे सुपो विधीयन्त इति भावः। ननु समासस्य सर्वविभक्त्यन्तत्वमसंभवीत्यत आह–सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वादिति। नन्वेवं सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वं समासस्याऽनुपपन्नमत आह–सर्वविभक्त्यर्थेति। तेन षष्ठीति। विध्यङ्गभूतपरिभाषाणां साक्षात्तद्विशेषणे एव प्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः। अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह–उदीचामिति। क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधाद्भवत्येव तत्रापि परिभाषाणां प्रवृत्तिः, यथोदात्तस्वरितयोरित्यादौ। वस्तुत इदं चिन्त्यमित्यसकृदावेदितम्। यदा त्वेषेति। षष्ठी स्थाने इत्येषेत्यर्थः। संबंधसामान्यस्येति। संबन्धत्वेन संबन्धस्य षष्ठ्य-

---

1 केचित्त नेदं वार्त्तिकं, व्याख्यानाऽदर्शनात्। भाष्यमेवेदमित्याहुः। २ इदं लुप्तंस्यात्।

अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम् ?। पञ्च सप्त ॥ पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते 'ष्णान्ता ष'डिति षट्संज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥

॥*॥ संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥*॥ संज्ञाग्रहणं चाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' । नाऽकृतायां षट्संज्ञायां जश्शसोर्लुक्, न चाऽकृते लुकि पदसंज्ञा, न चाऽकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चभिः सप्तभिरिति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' 'झल्युपोत्तम'मित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

॥*॥ स्वरेऽवधारणाच्च ॥*॥ स्वरेऽवधारणाच्च सञ्ज्ञाग्रहणमनर्थकम् ;

प्र.]कृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकात्प्रयोगान्नकाराऽसंभवं, शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीन एवं नलोपः, ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः । षट्त्रीति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाऽभावादसत्यां षट्संज्ञायां 'झल्युपोत्तम'मिति स्वरो न स्यात् । ततश्च 'त्रः सङ्ख्याया'इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयते । न चाऽत्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते, 'षट्त्री'त्यस्य 'षड्भि'रित्यादौ सावकाशत्वात्, 'झल्युपोत्तम'मित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ । समुदाये ह्यनुवर्त्तमाने केषु चिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति । तथा च 'वान्यस्य संयोगादे'रित्यत्र घ्वादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं [कृतम्][2] । अत एव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह—स्वरेऽवधारणाच्चेति । स्वरे लोपस्याऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु 'पञ्च ब्राह्मण्य' इत्यादौ 'न षट्स्वस्रादिभ्य'इति टाप्प्रतिषेधाय षट्संज्ञायां नलोपस्याऽसिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः । तत्र नान्तत्वात्पूर्व

उ.]र्थत्वमिति भावः । नास्तीति । तेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्ध एव षष्ठ्यर्थः स्यादिति न शङ्कनीयमिति भावः । ननु 'पञ्चे'त्यत्र संज्ञानिबन्धने[3] जश्शसोर्लुकि ततो नलोप इति नलोपे षट्त्वस्य न फलमत आह—लौकिकादिति । 'नलोपे कृत'इति भाष्यस्य लोकतो नकारापगमे कृत इत्यर्थः । एवं नलोप इति । लौकिकापगमस्याऽसिद्धत्वमपि दुर्वचनम्; शास्त्रीयत्वादिति भावः । ननु षड्विषयकं 'झल्युपोत्तम'मित्यचरितार्थमेवाऽत आह—समुदाये हीति । तथा चेति । अन्यथा स्थाविषयस्य एलिङोत्यस्याऽचरितार्थत्वादेव तत्र नित्यसिद्धावन्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापिते तु दाविषये तस्य चारितार्थ्यात्स्थाधातौ परत्वाद्विकल्पः स्यादित्यन्यग्रहणम् । पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादाविति । यद्यपीदं

१ घुमास्थादीत्यर्थः । २ अयं पाठः क्वचिन्न । ३ निबन्धनजश्शसो' पा० ।

स्वरेऽवधारणं क्रियते–'स्वरविधिं प्रती'ति ॥ इदं तर्हि—दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ ।

तुग्विधौ किमुदाहरणम् ? ॥ वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः । नलोपे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तु'गिति तुक् प्राप्नोत्यसिद्धत्वान्न भवति ॥ * ॥ तुग्विधौ चोक्तम्[2] ॥ * ॥ **[तुग्विधौ[3] चोक्तम्]॥ किमुक्तम् ?॥** 'संनिपातलक्षणो विधि·

प्र.]ङीप्प्राप्तो निषिध्यते, ततो जसो लुकि नलोपे चाऽकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः-सोऽपि निषिध्यते; 'स्त्रियां यदुक्तं तत्षट्स्वस्रादिभ्यो न भवती'ति सामान्येन निषेध-विधानात् । अत्रान्ये आहुः—स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः, अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नाऽर्थस्तन्निषेधेन । अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नाऽस्ति टाप्प्राप्तिः । सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां नलोपस्याऽसिद्धत्वात्सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः । **तुग्विधौ चोक्तमिति ।** द्वयमत्राऽस्ति–संनिपातलक्षणत्वं, बहिरङ्गलक्षणत्वं च । विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः, किन्निमित्तस्तुक् । संनिपातपरिभाषायास्तु तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति

उ.]यथोद्देशपक्षे प्रागेव कृतया संज्ञया सिध्यति । यथा द्वादशेऽह्निकृतेन नाम्ना पश्चात्सर्वकार्याणि क्रियन्ते तद्वत्, 'पञ्चभिर्ब्राह्मणीभि'रित्यादावपि तद्वदेवाऽग्रे कार्यं भविष्यतीति बुद्ध्या प्रथमं संज्ञाकरणान्न दोषः, तथापि कार्यकालपक्षे विधिवाक्येनैकवाक्यतापन्नसंज्ञाप्रवृत्तिरिति तत्पक्षे इदम् । अतएव स्वरविषये फलाशङ्का सङ्गच्छते । सूत्रविरोधादलिङ्गत्वमसङ्गतमित्याशयेनाह—**अथापीति । बहिरङ्गत्वादिति ।** पदसंज्ञाद्वारा विभक्तिसापेक्षत्वेनेति भावः । **सत्यामपीति ।** 'नाजानन्तर्ये' इति तत्प्राप्तिरित्यभिमानः । **षट्संज्ञायामिति ।** 'बहिरङ्गत्वेने'ति शेषः । इदं चिन्त्यं, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । 'न षट्'डिति निषेधस्तु भूतपूर्वषट्त्वमादाय सिद्ध इति न भाष्ये उक्तः । भाष्ये–**दण्डिदत्ताविति ।** अत्र हि नलोपे दण्डिशब्दस्य घिसंज्ञायां तस्यैव पूर्वनिपातापत्तिः, इष्यते त्वनियमः । असिद्धत्वे तु घित्वाऽभावात्सिध्यति । यद्यपि पूर्वनिपाते नलोपो, नलोपे च घित्वे पूर्वनिपात इत्ययुक्तमिदं तथापि 'यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भवति[4] तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्य'मिति सूत्रार्थ इति भावः । **विभक्तिनिमित्त इति ।** स्वादिष्विति पदसंज्ञाद्वारेति भावः । **त्वेनोक्त इति ।** कृन्मेजन्त सूत्रे । **तथैवेति ।** बहिरङ्गपरिभाषानादरेण सन्निपातपरिभाषाश्रयेणेत्यर्थः । भाष्यकृता तु संज्ञानिमित्तस्य न बहिरङ्गत्वं, विभक्तिस्तु संज्ञानिमित्तं न । नलोपस्य परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे न मानमित्याशयेन सा नोक्तेत्यन्ये । न च 'वृत्रहघ्न'मित्यादावसन्निपात·

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'कृन्मेजन्तः' (१-१-३८) इत्यत्रोक्तम् । ३ इदं लुप्तम् । ४'भावि पा० ।

रनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं 'कृतीति वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्–ब्रह्महच्छत्रम् । भ्रूणहच्छाया । न ह्येषे संनिपातलक्षणो नलोपः ॥

न मु ने ।८।२।३।

इह 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तत्प्रति मुभावो नाऽसिद्ध' इत्युच्यते नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोति ।। एवं तर्हि,–॥ * ॥ न मु टादेशे ॥ * ॥ न मु टादेश इति वक्तव्यम् ॥ किमिदं टादेश इति ? ॥ टाया आदेशः टादेशः ॥ यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशेऽप्रतिषिद्धं भवति ॥ तत्र को दोषः?॥ 'अमुने'त्यत्र मुभावस्याऽसिद्धत्वादतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत ॥ नैष दोषः ['टादेश' इति] सर्वविभक्त्यन्तोऽयं समासः–टाया आदेशः टादेशः, टायामादेशः टादेश इति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । इहेङ्गितेन चेष्टि-

प्र.]भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे–सन्निपातेति। इदं तर्हीति। नियमार्थमिदं–'कृल्लक्षण एव तुग्माभूत्, छलक्षणस्तुग्यथा स्या'दित्यर्थः । इह मा भूदिति। तुगभावः । नैष इति । पदत्वमात्रनिबन्धनत्वान्नाऽत्र बहिरङ्गो नलोपः । [नलोपः सु] ॥

न मु ने। ने यत्कार्यमिति । भूतस्य सप्तमीनिर्देशो युज्यते । परसप्तमी च शास्त्रे प्रसिद्धेति निष्पन्ने नाशब्दे परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं न्याय्यमिति भावः । नाभावश्चैवेति । नाभावे कर्तव्ये मुभावस्याऽसिद्धत्वाद्घिलक्षणो नाभावो न प्राप्नोति, ततश्च सूत्रमेवैतदसंबद्धं, नाभावस्यैवाऽभावात्, तत्कुतस्तस्मिन्परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धत्वमुच्येत!। इहेङ्गितेनेति । न निर्देशादेवाऽर्थप्रतिपत्तिः, किं तर्हि आचार्य एवं स्मरतीत्येतावत्-सूत्रनिर्देशा-

उ.] लक्षणे नलोपे तुगभावार्थं कृति तुग्ग्रहणं, तेषामनभिधानमित्याशयात् । एकदेश्याह–इदं तर्हीति । इतरस्तत्खण्डयति–नैष इति । एवञ्च नियमानुपयोग इति भावः । सुबन्तमिति। पदसंज्ञामात्रनिमित्तकत्वादिति तात्पर्यम् । तदेवं प्रत्याख्यातं 'कृति तुग्ग्रहण'मिति दिक ।

न मुने । ननु ने कर्तव्य इत्यर्थेन नाभावः सिध्यतीत्यत आह–भूतस्येति । तस्यैवौपश्लेषिकाधारत्वौचित्यादिति भावः । 'ने कर्तव्य' इत्यर्थे दीर्घप्राप्तिरूपो दोषः, उक्तेऽर्थे तु नाभावाऽसिद्धिरिति तात्पर्यम । 'नलोपः सुप्स्वरे'त्यत्राऽस्य व्यभिचारादाह–परसप्तमी चेति । तत्र त्वसंभवात्त्याग इति भावः। न निर्देशादेवेति । न उच्चारणादेवे-

१ 'भ्रूणहच्छायम्' । २ 'नैष संनिपातलक्षणः' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'अप्रसिद्धिः' पा०।

तेन निमिषितेन महता वा[1] सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते। एत[2]-देव ज्ञापयत्याचार्यो[3] 'भवत्यत्र नाभाव'इति यदयं ने परतोऽसिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा 'द्विगतो[4] अपि हेतवो' भवन्ति। तद्यथा–आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति। तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते,–श्वेतो धावति, अलंबुसानां यातेति[5], अथ वा 'वृद्धकुमारीवाक्यव'दिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा-वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्वे'ति, सा वरमवृणीत–'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीर'न्निति। न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः, कुतो वा गावः, कुतो धान्यम्?॥ तत्राऽनयैकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति। एवमिहापि नेऽसिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि सङ्गृहीतो भवति॥ [न मु ने]

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य।८।२।४।

॥ * ॥ यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम्॥ * ॥ यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्?॥ स्वरितयणः स्वरितार्थं'। स्वरितयणः

प्र.] दवसीयते। ततश्च यदाचार्यो ने यत्प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं शास्ति, तस्मान्नाभावेऽपि मुभावस्य सिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते। **अथ वेति**। तन्त्रेण योगद्वयमुच्चारितम्। अथ वैकस्याप्यनेकशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्ध-मित्यर्थः। **वाक्यान्यपीति**। न केवलमर्थस्याऽनेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्याऽपीत्यर्थः। **श्वेतो धावतीति**। किंजातीयो धावति? किंवर्णो धावतीत्येवमेकेनाऽनेकेन वा पृष्टः कौशलादेवं कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति। **अथ वेति**। अशब्दार्थस्या[6]ऽपि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते। यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनमग्न्यानयनेऽन्तर्भवति, एवमिहाऽपि ने परतः प्राप्तं कार्यं प्रति मुभावस्य सिद्धत्वं ब्रुवताऽर्थान्नेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्वमाश्रितम्। **[न मु ने]**

उदात्त। यण्स्वर इति। यण्निमित्तत्वाद्यणः सम्बन्धी स्वरो यण्स्वरः।

उ.] त्यर्थः। किन्त्वनुमानादपीत्यर्थः। सन्निपातपरिभाषामनाश्रित्येदम्। इदमपि सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वे ज्ञापकमिति वा भावः। दीर्घेतदप्रवृत्तिरिति वा। अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति पक्षे आह–**अथवैकस्येति। न केवलमिति**। दृष्टान्तार्थन्तु भाष्ये अर्थोपादानम्। **नान्तरीयकत्वादिति**। पूर्वमनुमानादर्थान्तरसङ्ग्रहः, इदानीं तु नान्तरीयकत्वादिति भेदः॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः। ननु हलां स्वराऽभावाद्यण्स्वर इत्यनुपपन्नमत आह–

१ 'च'। २ 'तदेत'। ३ क्वाचित्वं। ४ वार्त्तिकं। क्वाचित्कम्। ५ 'पाता'। ६ 'अशब्दस्यापि'।

स्वरितत्वं यथा स्यात्,–खलप्व्यटति खलप्व्यश्नाति ॥ तर्त्तिं वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । आहाऽयं–'स्वरितयण' इति, न चाऽस्ति सिद्धः[1] स्वरितः, तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति[2] ॥*॥ आश्रया[3]त्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः ॥ * ॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषो भवति–दध्याशा[4] मध्वाशा ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । ['उदात्तयणः'[5]] उदात्तयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः 'स्वरितयणः' । स्वरितयण[6]श्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । 'उदात्तयण' इत्येव ॥ अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते ॥ केनेदानीं स्वरितयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भविष्यति ?॥ 'उदात्तयण' इत्येव ॥ ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'स्वरविधौ

प्र.] **खलप्व्यटतीति** । खलं पुनातीति क्विप् । उपपदसमासः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ङौ परत 'ओः सुपी'ति यणादेशः । तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोङ्धात्वो'रिति निषिद्धेऽनेन स्वरितत्वं, तस्य यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात् स्वरितयणः परोऽटतिशब्दस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्याऽकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यण्स्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते । के चिदाहुः–'एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं, पदद्वयाश्रितस्तु यण्बहिरङ्गः, ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणोऽसिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाऽभावाद्यण्यसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्ती'ति। तदयुक्तम्। 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति'रिति बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधात्, इको यणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यण्विधानात् । **दध्याशामिति** । दधिशब्दो 'नब्विषयस्याऽनिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति इकारः स्वरितः । आशाशब्द 'आंशाया अदिगाख्या चे'दित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः । **उदात्तयण इत्येवेति** । तेनोदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः

उ.] **यण्निमित्तत्वादिति** । 'तिङ्ङतिङ इति निहतस्ये'ति पाठः। 'निघातस्ये'ति पाठे अर्श आद्यचा निघातवत इत्यर्थः । **नाजानन्तर्यं इति** । वस्तुतस्त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽभावस्य 'खरवसानयो'रिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणतया शङ्कैवेयं निर्दला । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वादत्राऽप्रवृत्तेश्च । भाष्ये–**उदात्तात्स्वरित इति** । 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति यः स्वरितस्तस्याऽपि सिद्धत्वात्तत्स्थानिकयणः परस्यापि स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थस्तदाह–

---

१ 'स्वरितः सिद्धः'पा० । २ 'भवति'पा० । ३ प्रायो लुप्तमिदं । ४ 'दध्याशा'मिति पाठः कैयटसंमतः । ५ इदं लुप्तं भवेत् । ६ 'स्वरितस्य यणः' पा० ।

व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् ॥ अथ वा नैवं विज्ञायते– स्वरितस्य यण्, स्वरितयण् , स्वरितयण इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ स्वरिते यण् स्वरितयण् , स्वरितयण इति ॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ।८।२।६।

स्वरितग्रहणं[1] शक्यमकर्त्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'अनुदात्ते परतः [पदादौवा][2] उदात्त' इत्येव सिद्धम् ॥ केनेदानीं स्वरितो भविष्यति–गाङ्गेऽनूपे इति ? ॥ आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं तेन वर्ज्यमानता मा भूदिति[3] ॥ अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः

प्र.] स्वरितस्तस्य यणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः । ततश्चाऽस्यैव स्वरितस्याश्रयणात्सिद्धत्वं भवति । **स्वरिते यणीति** । 'उदात्तस्वरितयो'रिति सप्तमी; उदात्तस्य यो यण् स उदात्तेऽपि भवति, तद्विषयत्वात् । 'स्वरिते यणी'-त्येषा तु परसप्तमी, तेन लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण् ततः परस्य लक्षणवशादनुदात्तस्य स्वरितः साधुर्भवतीत्ययमर्थः। न च दध्याशामि-त्याकारो लौकिके स्वरित इति न कश्चिद्दोषः। लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्त्तव्ये तस्याऽसिद्धत्वाऽभावः । [**उदात्तस्वरितयोर्यणः**] ॥

स्वरितो वानु । गाङ्गेऽनूप इति। गङ्गाया इदमिति तस्येदमित्यण्। प्रत्ययस्वरे-णाऽन्तोदात्तः । ततो ङिः सुप्त्वादनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः । अपोऽनु-गतमनूपमिति प्रादिसमासः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते-'ऽनोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदमन्तोदात्तं, शेषनिघातः । 'एङः पदान्ताद-ती'त्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः। पक्षे उदात्तः। **तेन वर्ज्यमानतेति ।** आन्तरतम्याद्यत्स्वरितत्वं सिद्ध्यति तत्सिद्धमिति शेषनिघातेन'पे'शब्दोऽनुदात्तः

उ.] **दधिशब्द इति** । भाष्ये–**स्वरविधाविति** । स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ।

ननु स्वरितस्याद्याप्यनिष्पत्तेः 'स्वरिते य'णित्यनुपपन्नमत आह–**तेन लौकिके इति ।** ननु स्वरितस्याऽसिद्धत्वात्कथमयं स्वरिते यणत आह–**लौकिकस्येति** । शास्त्रीयस्यैवाऽ-सिद्धत्वमिति भावः। अत्र योगविभागपक्ष एवाचार्यस्य। [**उदात्तस्वरितयोर्यणः**]।

स्वरितो वा । भाष्ये–उदात्त इत्येवेति । स च विकल्पेन। वाग्रहणस्य सत्त्वादिति भावः। तेन पक्षे स उदात्तः, पक्षे चान्तर्यतः स्वरित इति तत्फलाऽसिद्धिरिति तात्पर्यम्। पदाद्यनुदात्तयोरेकादेशं व्युत्पादयति-**गङ्गाया इदमिति । स्वरितस्यासिद्धत्वादिति ।**

१ इदं वार्त्तिकमिति परे । २ 'पदादावुदात्त' इति पाठो नागेशसंमतः । ३ इतिः क्वचिन्न ।

स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति—कन्याऽनूप इति ? ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवं न भविष्यति ॥ यथैव तर्हि क्रियमाणे स्व[1]रितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इत्येव सिद्धम् ॥ * ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः [अयै[2]वायावेकादशशतृस्वरैकाननुदात्तसवानुदात्तार्थम्] ॥ * ॥ [**एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥** * ॥ 'अयवायावेकादे[3]शशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्' ॥ *] ॥ अय्—**वृक्ष इदम् प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् ।**

प्र.] प्राप्नोत्युदात्तश्चेष्यते । अस्य तु स्वरितस्याऽसिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाऽभावः ।

कन्यानूप इति । कन्याशब्दः 'कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त' इत्यन्तस्वरितः । ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितः । तस्य सिद्धत्वाद्वर्ज्यमान, स्वरे सत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्यं न प्राप्नोति । ततश्चाऽत्र यः परिहारः स एव 'गाङ्गेऽनूप' इत्यत्र भविष्यतीति भावः । **असिद्धमिति ।** पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः । **एकादेशस्वर इति ।** एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि । उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरितोऽभिनिर्वृत्तः । तस्य च स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेशः क्रियते इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत इति द्वितीयम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते । तत्रायमर्थो भवति—'आद्गुणो भवत्युदात्तानुदात्तयोस्त्वाद्गुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवती'ति तृतीयम् । चतुर्थदर्शनं तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति । स्वरितगुणः प्राप्तस्तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः सम्प-

---

उ.] 'अनुदात्त'मित्यस्याः कार्यकालत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिककार्यार्थादसिद्धेऽप्रवृत्तेरिति भावः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । षाष्ठभाष्येऽपि स्फुटमेतत् । **आन्तर्यतः स्वरित इति।** 'स्वरितो वानुदात्ते'इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः, उदात्तेन सहैकादेशाऽभावादिति भावः । **स्वरोऽपीति ।** आन्तर्यत आगत इत्यर्थः । एकादेशस्याऽसिद्धत्वात्तदाश्रितस्वरस्य ज्ञानाऽभावात्तदेकवाक्यताऽस्य नेति भावः । 'अनुदात्तं पद'मिति त्वेकपदविषये स्वरे चरितार्थमिति तात्पर्यम् । **गुणमात्रं क्रियते इति ।** प्राप्ताऽप्राप्तविवेकन्यायेनेति भावः । तत्राद्यौ सम-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदमग्रे वार्त्तिकत्वेन परैः पठ्यते, नेह । ३ परेत्विदं व्याख्याप्रतीकमाहुः।

आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्तोऽयादेशो यथा स्यात् ॥ [अयू] ॥ अवादेशो नास्ति । आयू—कुमार्यां इदम् किशोर्यां इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, एकादेशे कृते 'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दित्युदात्तो भविष्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्—उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्त्तव्यम्?। परत्वादुदात्तत्वम् ॥ नित्य एकादेशः। कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथा—स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते, 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्योदात्तत्वम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्-आट् क्रियतामुदात्तत्वमिति; किमत्र कर्त्तव्यम् ? ॥ परत्वादाडागमः ॥ नित्यमुदात्तत्वम्, कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आडपि नित्यः,-कृतेप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य आट् । अन्यथास्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते । 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ उदात्तत्वमप्यनित्यम्—अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते प्राप्नोति ।

प्र.]द्यते। तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमयादिषु। इतरेषु पक्षेष्वसिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते। **उदात्तोऽयादेश इति**। अन्यथा स्वरितः स्यात् । **कुमार्यां इदमिति** । कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तः। 'कुमारी ए' इति स्थिते आडागमे कृते यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आडेकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्याऽयादेशः। **एकादेश इति**। आडेकारयोरनुदात्तयोः प्रागेकादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमित्यर्थः । **पदस्योदात्तत्वमिति** । विभक्तेरुदात्तत्वविधानात् । **आट् क्रियतामिति** । एकादेशस्थानिना सह विभ-

उ.]फलावेव । **तत्र परिभाषेति** । वस्तुतोऽत्रापि पक्षेऽसिद्धत्वं भवत्येव, पाठकृतपरत्वाऽनपलापात् । किंच परिभाषा वक्तुमप्यशक्या, अनियमप्रसक्त्यभावात्, नियमेन स्वरितस्यैव प्राप्तेः । भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति चिन्त्यमेतत् । **अन्यथा स्वरित इति** । आद्ययोः स्वरितप्राप्तिः स्पष्टैव । चतुर्थेऽपि उदात्ताऽसिद्धत्वे स्थानिस्वरेण स्वरितबुद्ध्यान्तरतम्यात्स्वरितः स्यादिति भावः। भाष्ये—**अवादेशो नास्तीति**। 'स्मृतवे'त्यादीनां तु नाऽभिधानमिति भावः । **प्रागेकादेश इति** । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । ननु 'उदात्तयण'इत्यनेन

१ इदं क्वाचित्कम । २ अपिः क्वचिन्न ।

'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति' । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृतेऽन्तरङ्ग एकादेशः । [आय्[1]] ।

आव्–वृक्षाविदम् । प्लक्षाविदम्[1] ॥ उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्योदात्त आवादेशो यथा स्यात् । [आव्[1]] ॥

एकादेशस्वरः–गाङ्गेऽनूप इति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादा'वित्येष[2] स्वरो यथा स्यात् । [एकादेशस्वरः] ॥ शतृस्वरः–तुदती नुदती । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः, तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । 'शतुरनुमोऽनद्यजादिरन्तोदात्ता'[3]दित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्–आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सिद्ध एकादेशस्वरः शतृस्वरे' इति, यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ न ह्यन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति ॥

प्र.] त्त्युदात्तत्वं विचार्यते । ननु च यणादेशे कृते विभक्तिस्वरेण भाव्यं, ततश्च नदीसंज्ञाया अभावादाण्न प्राप्नोति । विहितविशेषणं नदीग्रहणं, नद्या यो विहितो ङित्तस्[4]याडित्यदोषः । **अन्तरङ्ग एकादेश इति** । वर्णावाश्रित्यैकादेशः, पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन । तस्मान्नाऽर्थः सिद्धत्ववचनेन । **गाङ्गेऽनूप इति** । एकारोदात्तत्वस्याऽसिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरित एव स्यान्न तु कदा चिदुदात्तः । **तुदतीति** । 'तास्यनुदात्ते'दिति शताऽनुदात्तः । शप्रत्यय उदात्तः । 'शतुरनुम' इत्यत्रान्तोदात्तादिति वर्त्तते । **न ह्यन्तरेणेति** । असिद्धत्वे चाऽन्तोदात्तत्वाऽभावादेव तुदन्तीत्यादावुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रतिषेधेन ?। प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते । **ननु चेति** ।

उ.] विभक्तेरुदात्तत्वं क्रियते तत्किमुच्यते 'पदस्ये'ति ?। अत आह–**विभक्तेरिति** । एवञ्च पदत्वसंपादकबहिर्भूतविभक्तिसंबन्धित्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । **आण्न प्राप्नोतीति** । वर्णसंज्ञापक्षे इदं, ततश्चाडपि नित्य इति भाष्यमसङ्गतमिति भावः । केचित्तु यणः पूर्वं वार्णादाङ्गमिति न्यायेनाऽऽडिति चिन्त्यमेतदित्याहुः । अङ्गसंबन्धिन्याङ्ग एव तत्प्रवृत्तिरिति भाष्याशय इत्यन्ये । **स्वरितानुदात्तयोरिति** । एकादेशं प्रति उदात्तत्वाऽसिद्धत्वे आन्तर्यकृतस्वरितबुद्धिसत्त्वादिति भावः । **नतु कदाचिदुदात्त इति** । उदात्तेन सहैकादेशस्यैव विकल्पेन स्वरितविधानादिति भावः । **प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते इति** ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'इत्येतद्यथा' पा० । ३ 'दो इत्यन्तोदात्तात्' पा० । ४ 'तस्येत्यदो' पा० ।

ननु चेदमस्ति यान्ती वान्तीति ॥ एतदपि निघाते कृते नाऽन्तरेणोदात्तानुत्तदायोरेकादेशं शत्रन्तं संनुम्कमन्तोदात्तं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यं-निघातः क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वान्निघातः ॥ नित्य एकादेशः,-कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते निघाते । 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य निघातः ॥ निघातोऽप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ उक्तमेतत्,-'पदग्रहणं परिमाणार्थ'मिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्निघातो, निघाते कृते एतदपि नाऽन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति । शतृस्वर ॥

एकानुदात्त-तुदन्ति लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, तेन वर्ज्यमानता यथा स्यात् । [एकानुदात्त]॥ सर्वानुदात्त-ब्राह्मणास्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखन्ति ।

प्र.] अत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्ताऽभावाद्द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भावः । शेषनिघातः पदस्येति मन्यते । एतदपीति । प्रत्ययस्वरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वात् । एवमनुम इति ज्ञापकं स्थितमेव । एकाननुदात्तेति । एकाननुदात्तग्रहणेना'ऽनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्येव स्वरोऽभिधीयते । तत्र ह्युक्तं-'सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वा'दिति । तुदन्तीति । विकरण उदात्तो लसार्वधातुकमनुदात्तं, तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरेऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताऽप्रसङ्गाद्धातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । ननु चोदात्तत्वाऽसिद्धत्वेऽपि स्वरितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति ? । सत्यं सिध्यति-यदा स्वरितस्योदात्तता भवतीति पक्षः । यदा तु 'स्वरितापवाद उदात्त' इति पक्षस्तदैकादेशस्योदात्तत्वं विधीयते, तस्य चाऽसिद्धत्वे स्वरान्तराऽभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमुच्यते । ब्राह्मणास्तुदन्तीति । अत्रापि 'स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियत' इति दर्शने उदात्तस्या-

उ.] 'एकादेशोदात्तत्वस्ये'ति शेषः । 'नुमी'त्यस्य नुम्पदघटितसूत्रविहिते स्वर इत्यर्थः । 'निमित्ताऽभावा'दिति पाठः । निघाते इति । पदग्रहणं परिमाणार्थमिति भावः । भाष्ये-निघातोऽप्यन्तरङ्ग इति । परिभाषात्वेनोदात्तादिविधिभिरेकवाक्यतयैवाऽस्य विधानादिति भावः । धातुस्वरे इति । धातोस्तन्मूलके निघाते कर्तव्ये इत्यर्थः । सिद्धत्वमुच्यत इति ।

१ 'त्तमस्ति' पा० । २ 'अनुदात्तादेश्च' (४-३-१४०) इत्यत्रोक्तम् । ३ इदं लुप्तं ।

उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त'इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो यथा स्यात् ॥ किमुच्यतेऽन्तरङ्ग इति ? ॥ यो हि बहिरङ्गोऽसिद्ध एवासौ भवति–प्रपचतीति, सोमसुत्पचतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । सर्वत्रैव नुम्प्रतिषेधो ज्ञापकः–'सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग' इति ॥

॥*॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे हरिवो मेदिनं त्वा ॥*॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'हरिवो मेदिनं त्वा'। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्धशीत्युत्वं न प्राप्नोति ॥*॥ प्लुतिश्च॥*॥ प्लुतिश्चोत्वे सिद्धा वक्तव्या। 'सुस्रोता३अत्र न्वसी'[2]त्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वादतोऽर्तीत्युत्वं प्राप्नोति। अप्लुतादप्लुत

प्र.] सिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातविधानादुदात्तस्याऽप्रयोगः सिद्ध एवेति स्वरिताऽपवाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते । अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताऽभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत । **प्रपचतीति** । बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरो बहिरङ्गः । तस्याऽसिद्धत्वात्तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातो न भवति । **सोमसुत्पचतीति** । 'तिङ्ङतिङ' इति निघात ईकारस्य न भवति । **सर्वत्रैवेति** । लक्ष्यापेक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्रीयते । अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य तत्रैकपदाश्रयैकादेशस्वरः सिद्ध इत्यनुम इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । अथ वा 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति परिभाषाश्रयितव्येति ज्ञाप्यते। यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरस्तस्याऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वं भवत्येव । **हरिव इति** । हरयोऽस्य सन्तीति मतुप्। 'छन्दसीर' इति वत्वं । सुनुम्संयोगान्तलोपरुत्वानि ।

उ.] विकरणोदात्तत्वप्रवृत्तिकाले तदेकवाक्यतापन्ननिघातस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्त्या सिद्धेरिदं प्रयोजनं चिन्त्यमिति कश्चित्तन्न, पदस्य विभज्यान्वाख्याने एकादेशेन विकरणस्य विनश्यदवस्थत्वात्तन्निमित्तनिघाताऽप्रवृत्तिरिति भाष्याशयात् । **अन्यथेति** । उदात्तस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वनिघाते पश्चादेकादेशस्योदात्तत्वं स्यादिति भावः । सिद्धत्वे तु परत्वादेकादेशोदात्तत्वे कृते तिङन्तनिघातप्रवृत्तिरितीष्टसिद्धिः । **बाह्यपदापेक्षत्वादिति** । 'तिङि चे'ति सूत्रं तु 'यत्प्रपचती'त्यादौ तिङन्तनिघाताऽविषये चरितार्थम् । **ईकारस्य नेति** । स्वार्थाऽसंबद्धबहिर्भूतेतिशब्दनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेनैकादेशस्वरस्याऽसिद्धत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वनिघाते पश्चादेकादेशस्वरेणोदात्तत्वादिति भावः । **परिभाषाश्रयितव्या इति** । चिन्त्यमेतत्, उक्तयुक्तेः । **रुत्वानीति** । 'मतुवसो'रिति रुत्वम् । अत्र 'रोरुत्वे'इत्यस्य कर्तव्ये कृते

१ अयमंशः प्रायिकः । २ 'त्वमसि' पा० ।

इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियते न्यास एव ॥*॥ सिज्लोप एकादेशे [सिद्धः] ॥*॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः । अलावीत् । अपावीत् । सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ यदि पुनरिडादेः सिचो लोप उच्येत ?॥ नैवं शक्यमिह हि मा हिलावीत् मा हि पावीत् । यद्यत्र इण्न स्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत । ईटि पुनः सत्युक्तमेतत् 'अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्व'मिति । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ॥

॥ * ॥ संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे ॥ * ॥ संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः । काष्ठतट् । कूटतट् । संयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत्–'अपवादो वचनप्रामाण्या'दिति ॥ * ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु ॥ * ॥ निष्ठादेशः

प्र,] यदा तु च्छन्दसीवनिपाविति वनिप्प्रत्ययः क्रियते 'वन उपसङ्ख्यान'मिति तस्य च रुत्वं तदा नाऽर्थः सिद्धत्ववचनेन । यदि पुनरिति । 'इट ईटी'त्यत्र 'रात्सस्ये'त्यतः सस्येति वर्तते । 'इट' इति षष्ठी न तु पञ्चमी । तेनेडादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भवति । यद्यत्रेति । यदि लोपेन निवर्त्तेतेत्यर्थः । ननु च उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमीटो भविष्यति । नैतदस्ति । उदात्तनिवृत्तिस्वरे कर्त्तव्ये लोपस्याऽसिद्धत्वात् । संयोगादिलोप इति । ननु चोक्त'मपवादो वचनप्रामाण्या'दिति । एवं मन्यते-प्रवर्ततां संयोगादिलोपस्तस्मिंस्तु कृते तस्याऽसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । उक्तमेतदिति । असिद्धश्चैवाऽपवादः संयोगादिलोपः । इट्प्राप्नोतीति । यदा 'तकारमात्रस्य लोपो निपात्यत' इति पक्षस्तदेट्

उ.] चेत्यर्थः । तेन 'हरिवोऽत्रे'त्यत्रैङः पदान्तादिति पूर्वरूपेऽपि नासिद्धत्वं, तत्प्रयोगसत्त्वे इति केचित् । तदा नार्थ इति । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतु'बित्यस्य सत्त्वेनात्रोदाहरणे मतुवन्योः स्वरभेदादिदं चिन्त्यम् । भाष्ये–प्लुतिश्चेति । अन्यथा तस्याऽसिद्धत्वादुत्वविधायकेऽप्लुतादप्लुते इत्यस्याऽसङ्गत्या तदवाच्यं स्यादिति भावः । क्रियते न्यास एवेति । तत्सामर्थ्यादेव तत्र सिद्धत्वं सिद्धमिति भावः । नन्विट इति पञ्चमीनिर्देशात्कथमिडादेर्लोपोऽत आह–इट ईटीति । रात्सस्येति । 'इटः सस्ये'ति यथाश्रुते सामानाधिकरण्यासंभवात्तेनेडादिर्लक्ष्यते इति भावः । इटो भवतीति । इटोऽपि भवतीत्यर्थः । तादृशार्थाश्रयणसामर्थ्यादिति भावः । असिद्धश्चैवेति । असिद्ध एव च संयोगादिलोपोऽपवाद इत्यन्वयः । एवञ्च तद्विषये नोत्सर्गप्रवृत्तिरिति भावः ।

१ केचित्तु 'वक्तव्य' इत्यन्तं वार्त्तिकं, व्याख्या च लुप्तेत्याहुः । २ प्रायिकमिदं । ३ 'सिद्धवचनेन' पा० ।

षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । वृक्णः वृक्णवान् । निष्ठादेशस्याऽसिद्धत्वाज्झलीति षत्वं प्राप्नोति [षत्व] ॥ स्वर—क्षीबः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वा[दिट्संहितस्य निष्ठातस्य निपातनलोपरूपत्वा]त् 'निष्ठा च द्व्यजना'दित्येष स्वरो न प्राप्नोति [स्वर] ॥ प्रत्ययः-क्षीबेन तरति क्षीबिकः । निष्ठादेशस्याऽसिद्धत्वाद्व्यचष्ठन्निति ठन्न प्राप्नोति ॥ [प्रत्यय] ॥ इड्विधि:—क्षीवः । निष्ठादेशस्याऽसिद्धत्वाद्वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति ॥ ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः [सिद्ध]सिद्धोऽसाविडिधौ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—ओ लस्जी-लग्नः । निष्ठादेशः सिद्धो वक्तव्यः।[निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात्] 'नेड्वशि कृति'तीट्प्रतिषेधो यथा स्यात् । ईदित्करणं न वक्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, क्रियते न्यास एव । ॥ * ॥ वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे ॥ * ॥ वस्वा-

---

प्र.]प्राप्नोति । ननु चेति । इडभावाश्रयत्वात्प्रत्ययविधेः प्रत्ययविधौ सिद्धत्वेनेडभाव आश्रित एवेति पृथगिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सिद्ध इति । सुतरां सिद्ध इत्यर्थः । अथवा नाऽसिद्धो वचनेन सिद्धः, किन्तर्हि अन्तरेण वचनं सिद्धइत्यर्थः । क्रियते न्यास एवेति । येषां दत्वं नास्ति तदर्थं, चर्म वस्ते चर्मवः, पिण्डं ग्रसते पिण्डग्र इति । अदस इति । स्वरोऽच्, तद्विशेषणं 'बहिष्पदलक्षण'इति । बाह्यपदावयव इत्यर्थः । अथ वा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्त्तव्ये स्वरे परत इत्यर्थः । यो ह्यन्य इति । बाह्यपदावयवो न भवतीत्यर्थः । असिद्ध एवासौ भवतीति ।

उ.]क्षीबो निष्ठादेशस्येति । भाष्ये इट्सहितस्य निष्ठातस्य लोपरूप आदेशो निपात्यत इति पक्षे इदं । नन्विट्सहितनिष्ठातलोपो निपात्यत इति पक्षस्य स्वरप्रत्ययरूपसिद्धत्वप्रयोजनाभ्यां लाभेन कथमिडापादानमत आह-यदेति । उक्तदोषवारणार्थमिति भावः । आश्रित एवेति । विशिष्टलोपनिपातनपक्ष एवाश्रयितव्य इत्यर्थः । भाष्ये-सिद्धसिद्धोऽसाविति-द्वयोः सिद्धशब्दयोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह-सुतरामिति । एकं सिद्धपदमतिशयलक्षकमिति भावः । अथ वेति । सिद्ध एव सिद्धः, नासिद्धः सन् सिद्ध इति भाष्ये योजना । भाष्ये-ईदित्करणं न वक्तव्यमिति । 'श्वीदितो निष्ठाया'मिति सूत्रे इत्यर्थः । क्रियते न्यास एवेति । 'वृत्त'मित्यादिसिद्धये ईदिड्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । 'बहिष्पदलक्षणे स्वरे कर्तव्य' इत्यर्थभ्रमो न कार्य इत्याह-स्वरोऽपीति । लक्षणशब्दो न निमित्तपरः, किन्त्ववयववचन इति भावः । अथवेति । स्वरपरत्वनिमित्तके बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्तव्ये इत्यन्वयः । अत्र लक्षणशब्दो निमित्तार्थक एव । नन्वचो नासिद्धत्वमुच्यते, किं तर्हि, अचि परतो यत्कार्यं तत्प्रतीत्वोत्वयोरित्यसिद्ध एवासावित्ययुक्तमत आह-असौ

---

१ अयं पाठो न सार्वत्रिकः । २ 'विधिः' पा० । ३ 'क्रियते एतन्न्यासः' पा० ।

दिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । दत्वस्याऽसिद्धत्वाद्त्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति । अधातोरिति न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियते न्यास एव ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वादेच इत्ययावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति ।। किमुच्यते 'बहिष्पदलक्षण' इति ? ।। यो ह्यन्यः [2]सोऽसिद्ध एवाऽसौ भवति । अमुया अमुयोरिति ॥ * ॥ प्रगृह्यसंज्ञायां च ॥ * ॥ प्रगृह्यज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । [अमी आसते[3] । अमू अत्र] ।। अमू आसाते । इत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ।। किमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'प्रगृह्यसंज्ञाया'मित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात् ।। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं, 'स्वरे बहिष्पदलक्षणे' इति, तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं 'प्रगृह्यसंज्ञायां चे'ति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति । ॥*॥ प्लुतिस्तुग्विधौ छे च[3] ॥*॥ प्लुतिस्तुग्विधौ च्छे च सिद्धा वक्तव्या । अग्ना३ इच्छत्रम् । पटा३उच्छत्रम् । प्लुतेरसिद्धत्वाच्छे चेति तुग्न प्राप्नोति ।। किमुच्यते छे चेति[4] ? ।। यो ह्यन्योऽसिद्ध एवाऽसौ भवति–अग्निर्चा३त् । सोमसू३त् ।

प्र.]असौ स्वरोऽसिद्धत्वे विषये भवति,तत्राऽसिद्धत्वं भवतीत्यर्थः।**अमुयेति**। अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं टाप्। एकादेशः। उत्वस्याऽसिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वमयादेशस्ततो मुत्वम् । **न चेति**। व्याख्यानसूत्रेषु लाघवाऽनादरात्। **अग्ना ३ इच्छत्रमिति** । 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'त्याकारः प्लुतः। इदुतौ तु मात्रिकौ । तत्र इदुतोरसिद्धत्वादेकाराश्रयो विकल्पेन तुक् प्राप्नोति । ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते । प्लुतिशब्देन तत्सहचरिताविदुतौ लक्ष्येते । **अग्निची३दिति** । प्लुतस्याऽसिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुग्भवति । द्विविधं चाऽत्राऽसिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमिति च ।

उ.]**स्वर इति**। असिद्ध इति भावप्रधानं सप्तम्यन्तं विषयत्वार्थकमिति भावः। **तत्राऽसिद्धत्वमिति**। यो ह्यन्यः स्वरस्तस्मिन् स्वरे परतः कार्येइत्वादानामसिद्धत्वमित्यर्थः। नन्वानर्थक्ये त्याग एव युक्तोऽत आह–**व्याख्यानसूत्रेष्विति**। वार्तिकेष्वित्यर्थः नन्विदुतोः सिद्धत्वे साध्ये प्लुतेऽसिद्धवचनमसङ्गतमत आह·**प्लुतिशब्देनेति**। **इदुताविति**। तावपीत्यर्थः। अत एवाग्रे

१ अत्रोदाहरणयोः क्रमविपर्ययोऽस्ति क्वचित् । २ 'न्योऽसिद्धः' पा० । ३ इदं क्वाचित्कम् । ४ 'छ इति' पा० ।

॥ * ॥ श्चुत्वं धुट्त्वे ॥ * ॥ **श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम् । अट्श्च्योतति षट्[2] श्च्योतति । श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वा'ड्डः सि धु'डिति धुट् प्रसज्येत ।** ॥ * ॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः ॥ * ॥ **अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् । बभणतुः बभणुः । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति । उचिच्छिषति । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वाच्छे चेति तुक्–प्राप्नोति** ॥*॥ द्विर्वचने परसवर्णत्वम् ॥ * ॥ **द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । सय्ँयन्ता । सव्ँवत्सरः तल्ँलोकं यल्ँलोकमिति । परसवर्णस्याऽसिद्धत्वाद्यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति** ॥ * ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्व(ढत्वं[3])नत्वरुत्वषत्वानुनासिक-

---

प्र.] **अट् श्च्योततीति ।** 'श्च्युतिर् क्षरणे' इति धातुः सकारादिः प्रतिज्ञायते, मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि 'मधु'गिति रूपं यथा स्यात् । शकारादौ मधुडिति स्यात् । **उचिच्छिषतीति ।** उछी विवासे । तुक्सन् इट् । 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'च्छि'शब्दस्य द्विर्वचनं, 'शर्पूर्वाः खय' इति शेषः, छस्य 'अभ्यासे चर्चे'ति चकारस्तस्याऽसिद्धत्वाच्छेचेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति । **सय्ँयन्तेति ।** अनुस्वारस्याऽयोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकरणचोदनाद्य-

---

उ.] प्रत्युदाहरणपरं भाष्यं सङ्गच्छते । **बहिरङ्गत्वादिति ।** दूराद्धूतादित्वापेक्षत्वात्प्लुतो बहिरङ्गः । एतच्च छेचेति विषयनिर्देशश्चिन्त्यफलः । आनन्तर्यात्पूर्वत्रासिद्धत्वस्यैवाऽनेन निषेधादिति भावः । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेन चिन्त्यमिदम् । अत्र चेदं भाष्यवार्तिकमपि मानं । नन्वयं शकारादिरेव धातुरत आह–**सकारादिरिति ।** तदुक्तं वृद्धैः–**'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥'** इति । सकारादिप्रतिज्ञायाः फलं दर्शयति–**मधिवति ।** यस्य 'लोपो व्यो'रिति लोपः । यत्तु वृत्तौ 'यस्य संयोगान्तलोप'इत्युक्तं, तन्न, यणः प्रतिषेधात् । नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्कथं संयोगादिलोपः,'पूर्वत्रासिद्धीय' इति तु 'तस्य दोप' इत्यादिना निषिद्धमितिवाच्यं, 'कौलुंप्त'मिति निषेधात् । तस्यात्राश्रयणे मानं च सकारप्रतिज्ञैव । केचित्तु सकारप्रतिज्ञाफलं 'सन्श्च्योतती'त्यत्र शितुग्व्यावृत्तिः । किंच सयोगान्तलोपे सस्य रुत्वे 'र्वो'रिति दीर्घे 'मधू'रिति रूपमिति तदाश्रयणे मानाऽभावात् 'मधु'गितीति कैयटश्चिन्त्य इत्याहुः । **तुक्सन्नीति ।** एवं 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनस्तुगप्रवृत्तेश्चिन्त्यमिदं वचनमिति भावः । पदविषयत्वात्संहितायास्तत्कार्यं तुक् पश्चादेवेत्यन्ये भाष्याशयं वर्णयन्ति । **शर्पूर्वा इति ।** तत्रत्येन 'खर्पूर्वा' इति वार्तिकेनेति बोध्यम् । क्वचित्तु 'खर्पूर्वाः खयः'इत्येव पाठः । **द्विर्वचने चेति ।** अनुस्वारस्यैव द्वित्वे द्वयोरनुस्वारयोः क्रमेण परसवर्णाविति भावः । अनुस्वारस्य शर्षु पाठेन यत्वेऽपि ययत्वा

---

१ 'श्चुत्वं धुड्धौ'पा० । २ 'पट'पा० । ३ 'न्योऽसिद्धः' पा० । ३ 'ढत्वे'ति क्वचिन्न ।

च्छत्वानि ॥*॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्व(ढत्व[1])नत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छ-त्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि। लत्व—गरो[1] गरः। गलो गलः। लत्व॥ घत्व—द्रोग्धा-द्रोग्धा[2]। घत्व॥ [ढत्व[3]—] द्रोढा-द्रोढा। [ढत्व[3]]॥ नत्व-नुन्नो नुन्नः। नुत्तो नुत्तः। नत्व॥ रुत्व—अभिनोऽभिनः। अभिनदभिनत्। रुत्व॥ षत्व—मातुः-ष्वसा मातुःष्वसा। मातुःस्वसा मातुःस्वसा। पितुःष्वसा पितुःष्वसा, पितुः-स्वसा पितुः स्वासा। षत्व॥ णत्व-माषवापाणि-माषवापाणि। माषवापानि माष-वापानि। णत्व॥ अनुनासिक—वाङ्नयनं वाङ्नयनम्। वाग्नयनं वाग्नयनम्। अनुनासिक॥ छत्व—वाक्छयनं वाक्छयनम् वाक्शयनं—वाक्शयनम्। उभयथा चाऽयं दोषो यद्यपि स्थाने द्विर्वचनमथापि द्विःप्रयोगः॥ कथम्?॥ यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः।

प्र.] त्वाद्विर्वचने च सिध्यति रूपम्। एतच्चाऽनपेक्ष्य सिद्धत्ववचनम्। **पदाधिकारश्चे-दिति।** यदि लत्वादिषु 'पदस्ये'त्यपेक्ष्यते तदा लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समक-क्षत्वाद्विर्वचने कर्त्तव्ये तेषामसिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सत्यनिष्टोऽपि प्रयोगः स्यात्। यदा तु लत्वादिषु 'पदस्ये'ति नाऽपेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादन्तर-ङ्गेषु लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचने सतीष्टं सिध्यतीति नाऽर्थः सिद्धवचनेन।

गल इति। 'अचि विभाषे'ति लत्वम्। **द्रोग्धेति।** 'वा द्रुहमुहे'ति वा घत्वं, पक्षे 'हो ढ' इति ढत्वम्। **नुन्न इति।** 'नुदविदे'ति वा निष्ठानत्वम्। **अभिन इति।** भिदेर्लङि सिपि श्नमि अटि हल्ङ्यादिलोपे 'सिपि धातोरुर्वा' 'दश्चे'ति वा रुत्वम्। **मातुःष्वसेति।** 'मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्या'मिति वा षत्वम्। **माषवापाणीति।** 'प्रातिपदिकान्ते'ति वा णत्वम्। **वाङ्नयनमिति।** 'यरोऽनुनासिके' इति वा गकारस्य ङकारः। **वाक्छयनमिति।** 'शश्छोटी'ति शकारस्य वा च्छत्वम्।

उ.] ऽभावाद्यकारादेरनुस्वारसवर्णत्वाऽभावाच्च वा पदान्तस्येत्यस्यानुस्वारस्य ययीत्येतद्दृष्ट्या-ऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदम्। **एतच्चेति।** 'अनुस्वारस्ये'त्यादि मदुक्तमनपेक्ष्य 'द्विर्वचन' इति सिद्धत्ववचनमित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्येतदनपेक्ष्येदं सर्वम्। वस्तुतस्तस्याऽनित्य-बोधकानीमानि,'उभौ' ग्रहणवदिति बोध्यम्। **यदीति।** द्वित्वं तु यथा पदाधिकाराभावेऽपि पदस्यैव भवति तथोक्तम्। **अनिष्टोऽपीति।** गरो गलः गलो गर इत्यादीत्यर्थः। **'बहि-रङ्गत्वादिति।** 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वे'ति तत्र तत्र वार्तिककारोक्त्या तेन त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे

---

१ 'गलो गलः गरो गर' पा०। २ उदाहरणेष्वत्र व्यत्ययो दृश्यते क्वचित्।

[तेनैष दोषः[1] सिद्धः]। अथ द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम[2]सिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्त्तेरन्॥

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।८।२।७।

नलोपेऽन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ नलोपेऽन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ * ॥ **नलोपेऽन्तग्रहणं क्रियते ॥ किं कारणम् ?॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्'** । पदाधिकारो विशेषणम् ॥ कथम् ? ॥ **पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी ॥ का तर्हि ?॥ विशेषणषष्ठी ॥** ॥*॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधः*॥ **अह्नो नलोपस्य[3] प्रतिषेधो वक्तव्यः । अहोभ्याम् । अहोभिरिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । रुरत्र बाधको भविष्यति ॥ असिद्धो रुस्तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति । अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते ॥ साऽवकाशो रुः ॥ कोऽवकाशः?॥ अनन्त्योऽकारः ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-**

प्र.] **लत्वादीनि निवर्तेरन्निति** । द्विर्वचनात्प्राङ् प्रवर्तेरन् । कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोऽपि तद्विकल्पः स्यात् । ततश्च गलो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत ॥

न लोपः प्राति । अन्तग्रहणमिति । 'न लोपः प्रातिपदिकस्ये'त्येवाऽस्तु, पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः।

नलोप इति । असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् । ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात् । **अह्न इति** । 'अहन्' 'रोऽसुपी'ति रुत्वरत्वयोः संबुद्धौ सावकाशत्वात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते । **अनन्त्यं इति** । अकृतनलोपाऽपेक्षयाऽनन्त्यः । कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्स एव अहःशब्द इति प्रत्यभिज्ञाना-

---

उ.] तत्प्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः । भाष्यकृत्तु 'खरवसानयो'रिति सूत्रे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तिमेव वक्ष्यति कार्यकालेऽपि । ननु जातस्य निवृत्त्ययोगा**न्निवर्त्तेर**न्नित्यसङ्गतमत आह—**न प्रवर्तेरन्निति** । शास्त्राणामसिद्धत्वादिति भावः । **[स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ]** ॥

नलोपः । 'ने'त्यविभक्तिकं पृथक्पदं, 'प्रातिपदिके'त्यपि तथा । भाष्ये **नैषा स्थानषष्ठीति** । स्थानषष्ठ्येवेत्यर्थः । ननु रुत्वरत्वाभ्यां बाधात्कथं नलोपप्राप्तिरत आह—**अहनिति** । नन्वलोऽन्त्यस्य विधीयमानं रुत्वं कथमनन्त्ये सावकाशं स्यादत आह—**अकृतेति** । न चाऽकारस्य रौ रे वाविशेषाऽभावेनोभयविधानं व्यर्थं । संबुद्धिविषये लोपाऽभावेन तयोश्चारितार्थ्यमिति भावः । ननु नलोपे कृतेऽचारितार्थ्यात् कथं ज्ञापकत्वमत आह—

---

१ अयं काचित्कः । २ 'द्विर्वचन'मिति क्वचिन्न । ३ 'नलोपप्रति' पा० ।

'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति यदयमहन्ग्रहणं करोति ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थं वचनम् ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थमेत्स्यात् । हेऽहरिति ॥ यत्तर्हि रुत्वं शास्ति ॥ एतदपि संबुद्ध्यर्थमेव स्यात् । हे दीर्घाहोऽत्र । यत्तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकं ? ॥ न ह्यस्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तरेष्वनन्त्यस्य रौ वा रे वा ॥ [नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

न ङिसंबुद्ध्योः ।८।२।८।

प्र.] दलोऽन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । **यदयमहन्ग्रहणमिति**, नकाराऽपरित्यागेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनं—नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात् । अन्यथा'ऽह' इति ब्रूयात् । **सम्बुद्ध्यर्थमिति** । संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तादन्तानुकरणनिर्देशः स्यादिति नलोपाऽभावो न ज्ञाप्येत । **यत्तर्हि रुत्वमिति** । हेऽहरित्यत्र 'रोऽसुपी'ति रादेशः क्रियते । 'अह'न्नित्यनेन तु रुत्वं विधीयते । तत्राऽकृतनलोपनिर्देशो नलोपाऽभावस्य ज्ञापक एवेति भावः । **हे दीर्घाहोऽत्रेति** । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । हल्ङ्यादिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वादुत्वम् । **यत्तर्हीति**—वार्तिककारवचनं ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । **नह्यस्तीति** । अतः परस्य रोरुत्वमुच्यते अकारस्य तु रौ रेफे वा विशेषाभावाद्रादेशमेव विदध्यादिति रुत्वविधानान्नलोपाऽभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव रुत्वरत्वाभ्यां तत्र भाव्यमिति सिद्धमिष्टम् ॥ [**नलोपः प्रा**] ।

उ.] **नकारेति** । लुप्तविभक्तिकत्वपूर्वं नकारापरित्यागेन निर्देशादित्यर्थः । **संबुद्धौ नलोपस्येति** । एवञ्च नकारसहितनिर्देशस्याऽलुप्तनकारसम्बुद्ध्यर्थत्वादहोभ्यामित्यादौ नलोपः स्यादेव, रुत्वं च न स्यादेवेत्यर्थः। **हल्ङ्यादिलोप इति**। निदाघरूपस्य पुँल्लिङ्गस्याऽन्यपदार्थत्वान्न लुक् । **रादेशमेवेति** । 'रोऽसुपी'ति सूत्रेणेत्यर्थः । एतद्भाष्यप्रामाण्यादस्याऽसंबुद्धावेव प्रवृत्तिरिति 'भोऽहोऽरूपमस्ती'त्यादौ चारितार्थ्यमिति न शङ्क्यं, तदनभिधानात्। वस्तुतस्त्वनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते इत्येव सिद्धान्त्युक्तिः । न च संबुद्धाववकाशः, तत्रापि नलोपप्राप्तेः । निषेधेनापि बाधित इत्यन्यत् । अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां न रात्रौ तद्दीयतां, कौण्डिन्याय तु तक्रमित्यादावपि सर्वदा कौण्डिन्याय तक्रदानमेव भवति । अतएव पूर्वपक्षिणाऽत्रैव स्थाने संबुद्धौ चारितार्थ्यं नाशङ्कितम् । असंभवे एव बाध्यबाधकभाव इति वार्तिकमतानुसारी शङ्कते-**अनन्त्योऽवकाश इति** । तदनुसार्येवैकदेशी समाधत्ते-**आचार्ये**त्यादीत्यलम् । [**न लोपः प्रातिपदिकाऽन्तस्य**] ॥

१ 'अह' पा० ।

॥ * ॥ न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे ॥ * ॥ **न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । राजन् वृन्दारक राजवृन्दारकेति** ॥ * ॥ वा नपुंसकानाम् ॥ * ॥ **वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ हे चर्म[1] हे चर्मन् । [हे वर्म[2] हे वर्मन्] ॥ तत्तर्ह्यनुत्तरपद इति वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'नङिसंबुद्ध्यो'रित्युच्यते न चाऽत्र ङिसंबुद्धी पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः[3] ॥ न क्वचिन्ङिर्लोपेन लुप्यते, सर्वत्र लुमतैव । स यथैवेह भवति–आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन्नित्येवमिहापि स्यात्–चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । तस्मादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ एवं तर्हि ङ्यर्थेन तावन्नाऽर्थः** ॥ * ॥ भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ * ॥ **ङौ प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'भत्वात्' । भसंज्ञाऽत्र भविष्यति[4] ॥ यदि तर्हि भसंज्ञाऽत्र भवति रथन्तरे सामन्नित्यत्र 'अल्लोपोऽन'इत्यल्लोपः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः** ॥ उक्त'मुभयसंज्ञा-

---

प्र.] **नङि। चर्मतिल इति।** 'नलुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञाया अभावात्सुबन्तत्वात्पदत्वान्नलोपः। **राजन्वृन्दारकेति**। अवयवाऽर्थसंबोधनेन समुदायार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति सम्बुद्ध्यन्तयोरेव समासः। **यथैवेहेति**[5]। वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणाश्रयत्वात्। **भत्वादिति**।अयस्मयादित्वात्। **सम्बुद्ध्यन्तानामिति**। पृथगनवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्याऽयोगात् ।

उ.] **न ङिसं**। ननु ङिनिमित्तकभत्वात्पदत्वाऽभावेन कथं नलोपोऽत आह—**न लुमतेति**। ननु राजन् वृन्दारकेति समुदायरूपार्थस्य संबोधनेनाऽयोगात् प्रत्येकसंबोधने[6] उभयोरपि विधेयान्वयेन परस्परमेकार्थीभावाऽभावात्कथं समासोऽत आह—**अवयवार्थेति**। अवयवानां समुदायनान्तरीयकत्वादिति भावः। भाष्ये **न क्वचिन्ङिर्लोपेनेति**। नच परमे व्योमन्नित्यादौ घोषाल्पप्राणनिरनुनासिकत्वान्तर्येण पूर्वसवर्णे दकारे तस्य संयोगान्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यं, प्रक्रियालाघवाय तत्रापि लुक एव प्रवृत्तिरित्याशयात्। ननु'आर्द्रे चर्म'नित्यत्रापि लुक एव सत्त्वाद्दृष्टान्तानुपपत्तिरत आह–**वचनसामर्थ्यादिति**। केचित्तु सामर्थ्यादेव षष्ठ्यन्तं व्याचक्षते। **अयस्मयादित्वादिति**। नच राजनीवाचरति राजन्यति भिक्षुके इत्यत्राधिकरणाच्चेति क्यचि लोक उदाहरणसंभवः। एतद्भाष्यप्रामाण्यादनभिधानेन तत्र क्यजनुत्पत्तेः। एवञ्च सूत्रस्थं वार्तिकस्थं च ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। **न्यायेति**। षष्ठ्यन्ततया व्याख्याने भाष्योक्त एव परिहारः। एवं वार्तिकस्थं संबुद्धिग्रहणं

---

१ 'हे चर्मन् हे चर्म' पा०। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'प्रत्ययलक्षणस्य' पा०। इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। ४ 'भवति' पा०। ५ 'यथेहेति' पा०। ६ 'प्रत्येकसंबो' पा०।

न्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते' । तद्यथा–स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वा-त्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति–एवमिहापि पदत्वादल्लोपो न [इति लोपो न[1]], भत्वान्नलोपो न भविष्यति । तस्मान्नाऽर्थो ङिग्रहणेन ॥

संबुद्ध्यर्थेन चाऽपि नार्थः ॥ कथम् ? ॥ संबुद्ध्यन्तानामसमासो[2] राज-वृन्दारकेति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ इह तावत्[3]समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेहाऽर्थो वाक्येन गम्यते नाऽसौ जातु चित्समासेन गम्यते । अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्य-ते, समुदायसम्बोधनं समासेन ॥ 'वा नपुंसकाना'मित्येतद्वक्तव्यमेव ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ।८।२।९।

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।८।२।४२।

॥ * ॥ अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः ॥ * ॥ निष्ठामतुपोरादेशो[4]-ऽनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम् । भिन्नवन्तौ[5] भिन्नवन्तः । वृक्षवन्तौ वृक्षवन्तः । न[6] वक्तव्यम् ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ भिन्नवान् । छिन्नवान् । वृक्षवान् । प्लक्षवान् ॥ ॥*॥ नार्मते प्रतिषेधः ॥*॥ नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृमतोऽपत्यं[7] नार्मत इति । ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] । किमुक्तम् ? ॥ निष्ठामतुपोस्तावदुक्तं–'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'दिति । नार्मतेऽप्युक्तम्–'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ॥

प्र.] यद्यपि हेराजन्नित्यादौलोपशब्देन सम्बुद्धेर्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपर-त्वान्नलोपनिषेधः प्रवर्त्तते,समासे तु लुमता लोपान्न लुमता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परिहारोऽस्ति तथापि न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणा-भिहितम् । **वा नपुंसकानामिति** । प्रत्ययलक्षणे सति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे त्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम् । **[न ङिसम्बुध्योः]** ।

मादु । अनन्त्ययोरपीति । मतुन्निष्ठाभ्यां पदस्य विशेषणात्तदन्तस्यैव पदस्य संप्रत्ययः स्यादिति वचनम् । **नवेति** । पदेन मतुन्निष्ठे विशेष्येते, नतु

उ.] प्रत्याख्यातम् । **प्रत्ययलक्षणे सतीति** । 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यत्वादनाश्रयणे, षष्ठ्यन्ततया व्याख्याने वेति भावः । **प्रतिषेधे त्विति** । सप्तम्यन्ततया व्याख्याने, न लुमते'त्यस्याश्रयणे चेति भावः ।

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'सम्बुद्ध्यन्तानां न समासः' पा० । ३ 'इह समाना' पा० । ४ 'देशस्तु' पा० । ५ अयं पाठः क्वाचित्कः । ६ 'नवा' पा० । ७ 'अपत्य'मिति क्वचिन्न ।

संज्ञायाम् ।८।२।११।

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ।८।२।१२।

किमयमेक योग आहो स्विन्नानायोगौ ? ।। किं चातः ? ॥ यद्येकयोगः अहीवती कपीवती-अत्र न प्राप्नोति ।। अथ नानायोगौ-इक्षुमती द्रुमती-अत्रापि प्राप्नोति ।। यथेच्छसि तथास्तु ।। अस्तु तावदेकयोगः ॥ कथमहीवती कपीवती ? ।। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'भवत्येवंजातीयकानां वत्व'मिति यदय'मन्तोऽवत्या' 'ईवत्या' इत्याह ।। अथवा पुनरस्तु नानायोगौ । ननु चोक्त'मिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोतीति' ।। यवादिषु पाठः करिष्यते ।।

छन्दसीरः ॥८।२।१५॥

'छन्दसीर'[1] इत्युच्यते[2] तत्र 'ते विश्वकर्माणन्ते सप्तर्षिमन्त'मित्यत्रापि प्राप्नोति ।। नैष दोषो-नैवं विज्ञायते-'छन्दसि इर'इति ।। कथं तर्हि ? ।। छन्दसि-ईर इति ।। एवमपि-त्विर्षीमान् पतीमानित्यत्रापि प्राप्नोति ।। नैष दोषो-विहितविशेषणमीकारग्रहणम्-'ईकारान्ताद्यो विहित'इति ॥ एवमपि-'सूर्य ते देवा पृथिवीमन्त'मित्यत्राऽपि प्राप्नोति । इह च[3] न प्राप्नोति-'त्रिवती-

प्र.] ताभ्यां पदमिति तदन्तविध्यभावः । [मादुपधायाश्च मतोर्वो] ।

संज्ञायाम् । आसन्दी ।। किमयमिति । तत्रैकयोगे निपातनादेव संज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थं । नानायोगत्वे 'संज्ञाया'मिति वत्वे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थमासन्दीवदादीनां निपातनम् । **यदयमिति ।** ननु चासन्दीवदाद्यर्थमीवत्या इति स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? । नैतदस्ति । स्त्रियामेषां प्रयोगाऽभावादीवतीशब्दान्तत्वाऽभावात् । **यवादिष्विति ।** आदिशब्दः प्रकारार्थस्तत्राश्रीयत इत्यर्थः । [**सञ्ज्ञायामासन्दीवद**] ।।

छन्दसीरः । त्विर्षीमानिति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । **विहित-**

उ.] **संज्ञायामासन्दीव । निपातनादेवेति ।** 'रूढ्यर्थं निपातन'मित्युक्तेः । **कार्यान्तरेति ।** आसनशब्दस्यासन्दीभावः, अस्थ्नोऽष्ठीभावः, चक्रस्य चक्रीभावः, लवणशब्दस्य रुमण्भावः, चर्मणो नलोपाऽभाव इत्यर्थः । भाष्ये-**अत्र प्राप्नोतीति ।** 'वत्व'मिति शेषः । ननु यवादिषु पाठाऽभावात्कथं निषेधोऽत आह-**आदिशब्द इति ।** यवादिराकृतिगण इति भावः । [**सञ्ज्ञायामासन्दीव**] ।

१ 'छन्दसि इर' पा० । २ अतोऽग्रे-'तत्रेदं न सिद्ध्यति' इति पा० । ३ 'न स्यात्' पा० ।

र्याज्यानुवाक्या भवन्ती'ति ॥ एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्यं-॥*॥ 'त्रिहर्यधिपत्यग्निरे'[1] ॥*॥ त्रि–त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि ॥ हरि–हरिवो मेदिनं त्वा । हरि ॥ अधिपति–अधिपतिवतीर्जुहोति । अधिपति ॥ अग्नि–चतुरग्निवानिव । अग्नि ॥ रे–आरेवानेतु नो विश इति ॥ यदि तर्हि परिगणनं क्रियते सरस्वतीवान् भारतीवान्[2] अपूपवान् दधिवांश्चरुरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि [॥❀॥छन्दसीरो बहुलम्[3] ॥❀॥] ॥ छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ।

अनो नुट् ८।२।१६।

यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियेत–'अनो नु'[2]गिति ॥ * ॥ अनो नुकि-विनामरुविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥ अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्षण्वान् 'पदान्तस्य[4] ने'ति निषेधः प्राप्नोति ॥ रुश्च प्रतिषेध्यः–सुपथिन्तरः । 'नश्छव्यप्रशा'न्निति रुः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः ॥*॥ परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च ॥ * ॥ यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वानिति[2] । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य' इति वत्वं प्राप्नोति । अवग्रहश्चाऽनिष्टे देशे प्राप्नोति–अक्षण्वानिति[2] ॥ अस्तु तर्हि पूर्वान्तः ॥ ननु चोक्तम्–'अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेध'इति ।॥*॥ भत्वात्सिद्धम् ॥*॥ [भत्वात्सिद्धमेतत्[3]] भसंज्ञा वक्तव्या ॥ यदि तर्हि भसंज्ञा 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपः प्राप्नोति ॥

प्र.] **विशेषणमिति** । लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात् । **एवं तर्हीति** । बहुलग्रहणाद्रेशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति । अथवा रयिशब्दस्य 'रयेर्मतौ बहुल'मिति कृतसंप्रसारणस्य रूपम्–आरेवानिति । [**छन्दसीरः**] ॥

अनो नुट् । **यदीति** । यदि पूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः । **अक्षण्वानिति** । अक्षिशब्दस्य मतुपि च्छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशः । नुकोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपो, भूतपूर्वगत्या नुक् । **सुपथिन्तर इति** । 'नाद्धस्ये'ति नुकि सति पदान्तत्वान्नकारस्य रुत्वप्रसङ्गः। **परादाविति** । नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्वत्वप्रसङ्गः । **भत्वादिति** । अयस्मयादित्वात् । **अल्लोप इति** । एतच्चाऽल्लोपे

उ.] **छन्दसीरः** । **विजन्तादिति** । रि पि गतावित्यस्माद्विचि गुणः । अत्रेरन्तत्वाभावेऽपि बहुलग्रहणाद्भवतीति भावः । **अथवेति** । अत्र पक्षे ईवर्णान्ताद्विहितत्वाद्भवति । भाष्ये-**अपूपवानिति** वाक्यसन्दर्भेण पठितम् । [**छन्दसीरः**] ॥

अनो नुट् । भाष्ये–**यदीति** । कृत्वा चिन्तेयं । यदि पूर्वान्तस्तत्र को दोष इति प्रश्नः ।

---

१ 'त्यग्निरेभ्यः' पा० । २ अयं पाठः काचित्कः । ३ इदं लुप्तं स्यात । ४ 'पदान्तस्येति' पा ० ।

॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि ॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् ॥

इह तर्हि सुपथिन्तरः—नान्तस्य टिस्तद्धिते लुप्यत इति लोपः प्राप्नोति ॥

॥ * ॥ घग्रहणं च ॥ * ॥ घग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हीदं बहुवक्तव्यं, नुग्वक्तव्यो, भसंज्ञा च वक्तव्या, अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि कर्तव्यं[1], घग्रहणं च कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम्—यत्तावदुच्यते 'नुग्वक्तव्य' इति, नुक एष परिहारो 'भत्वात्सिद्ध'मिति ॥ [यदप्युच्यते[2]] 'भसंज्ञा वक्तव्ये'ति । क्रियते न्यास एव—'अयस्मयादीनिच्छन्दसी'ति ॥ यदप्युच्यते 'अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्य'मिति, न कर्तव्यम् । उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा—स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न, भत्वाद्विनामरुविधिप्रतिषेधौ भविष्यतः ॥ सिध्यति—सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं—'परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चे'ति ॥ यत्तावदुच्यते 'वत्वप्रतिषेध' इति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि[3] निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ किं कारणम्? ॥

प्र.] नुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योच्यते । नुकोऽसिद्धत्वाद्ध्यन्नन्तत्वाभावो, नलोपस्त्वल्लोपे सिद्धो 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नियमात् । नाऽपि नलोपाऽपवादत्वान्नुको नाऽनन्तत्वमिति[4] शक्यते वक्तुम्, अक्षण्वानिति पूर्वस्य नकारस्याऽपदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्य ष्टुत्वेन सिद्धत्वाद्विनामविधानस्याऽयुक्तत्वप्रसङ्गात् । **घग्रहणं चेति** । घे नान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः । **नुक एष इति** । आश्रित्यं नुकं

उ.] तस्य पदान्तत्वं दर्शयितुमाह—**अक्षिशब्दस्येति** । **भूतपूर्वगत्येति** । सर्वत्र नलोपप्रसङ्गेन सांप्रतिकाऽभावादिति भावः । **वत्वप्रसङ्ग इति** । 'आदेः परस्ये'ति नस्य वत्वप्रसङ्ग इति भावः । **असिद्धत्वमिति** । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन । ननु नलोपस्याऽसिद्धत्वादनन्तत्वमित्यल्लोपोऽन इति दुर्वारमत आह—**नलोपस्त्विति** । 'नलोपापवादत्वान्नुको नानन्तत्व'मिति पाठः । **विनामविधानस्येति** । तस्मान्नलोपे कृते नुगिति वार्तिककारस्यदर्शनम्, असंभवे एव तस्य मतेऽपवादत्वादस्य नलोपदृष्ट्या सिद्धत्वाच्चेति भावः । **सुपथिन्तर** इत्यत्र 'नाद्धस्ये'त्युत्तरसूत्रेण नुट् । **प्रकृतिभाव इति** । घसंज्ञकतरतमयोः परत इत्यर्थः । **आश्रित्य नुकमिति** । नुको वक्तव्यत्वं न वार्तिककृतो दोषः, नुकमभ्युपगम्यैव 'भत्वा-

१ 'वक्तव्यम्' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'यत्तर्हि' पा० । ४ 'नान्नन्तत्वं' पा० ।

नुटा व्यवहितत्वात् ॥ असिद्धो नुट्, तस्याऽसिद्धत्वाद्भविष्यति ॥

अवग्रहेऽपि, न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ [अनो नुट्] ॥

नाद्धस्य ।८।२।१७।

॥ * ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथिन ईद्वक्तव्यः । रथीतरः ॥ * ॥ भूरिदान्नस्तुट् ॥ * ॥ भूरिदान्नस्तुड् वक्तव्यः । भूरिदावत्तरो जनः ॥ [नाद्धस्य] ॥

कृपो रो लः ।८।२।१८।

॥ * ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृपणः । कृपाणः । कृपा[1] । कृपीटम् ॥ * ॥ वालमूलल[2]घ्वलमङ्गुलीनां वा

प्र.] 'भत्वात्सिद्ध'मिति परिहाराभिधानान्नुड्वक्तव्य इति चोदनमयुक्तमित्यर्थः । असिद्धो नुडिति । अतोऽपि नुटो वत्वाऽभावः । न लक्षणेनेति । पौरुषेयत्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानि कर्तव्यानीत्यर्थः । [अनो नुट्] ॥

नाद्धस्य । ईद्रथिन इति । नुडपवाद ईकारो विधीयते स च नलोपे कृते ईकारस्य विधेयः । यदि तु नलोपाऽपवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्याऽसिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूपं न सिध्येत् । भूरिदावत्तर इति । भूरि ददातीति वनिप् । [नाद्धस्य] ॥

कृपो । कृपण इति । 'रञ्जेः क्युँ'न्निति बाहुलकात् क्युन् । कृपाण इति । 'युधिबुधिदृशः किच्चे'ति बाहुलकादानच् । कृपीटमिति । 'कॄकृपिभ्यां कीट'न्निति कीटम् । 'कृपे'त्येतत्तु 'क्रपेः संप्रसारणं चे'ति भिदादिषु पाठाद्भवति । ततो लाक्षणिकत्वाल्लत्वाऽभावः। अथ क्लृपू सामर्थ्यइत्येव कस्मान्न पठ्यते, लत्वं हि न विधेयं भवति । नैतदस्ति । अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत् । 'ऋकारलृकारयोः सवर्णविधि'रिति लृकारस्य ऋकारे कृतेऽचीकृपदिति स्यात् । यदा तु लत्वं

उ.] न्सिद्ध' मिति परिहाराभिधानादिति भाष्यार्थ इति भावः । [अनो नुट्] ॥

नाद्धस्य । नुडपवाद इति । रथशब्दान्मत्वर्थीयेनन्तात्तरपि नुटि प्राप्ते तदपवाद ईकार इत्यर्थः । यदि त्विति । नलोपदृष्ट्याऽस्याऽसिद्धत्वान्नलोपेऽस्य चारितार्थ्याच्च नाऽपवादत्वं भाष्यमतेऽपीति भावः । [नाद्धस्य] ॥

कृपो रो लः । ततो लाक्षणिकत्वादिति । एवं च वचनं विनाऽपि कृपा सिद्ध्यतीति भावः । तद्वचनं भिदादिष्वप्रामाणिकमिति भाष्याशयः । ऋकारे इति । 'उर्ऋ'दित्य-

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ 'रजेः' पा. ।

लो र(त्व)मापद्यते ॥*॥ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो र(त्व)मापद्यत इति वक्तव्यम् । वाल[1]-अश्ववारः । अश्ववालः[2] । वाल ॥ मूल-मूरदेवः । मूलदेवः[2] । मूल ॥ लघु-वरुणस्य[3] लघुस्यदः । वरुणस्य रघुस्यदः । लघु ॥ अलम्-अलं भक्तार्य[4] । अरं भक्ताय[4] । अलम् ॥ अङ्गुलि-सुबाहुः स्वङ्गुलिः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः ॥ * ॥ संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् ॥ * ॥ संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिरकः । कपिलकः[2] । तिल्पिलिकम् । तिर्पिरिकम् । कल्मषम् । कर्मषम् । रोमाणि । लोमानि । पांसुलम् । पांसुरम् । कर्म । कल्म । शुक्रः । शुक्लः[5] ॥

उपसर्गस्यायतौ ।१।९।१९।

किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम्—'अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवती'ति,—आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्—'अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवती'ति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ रेफस्याऽयता-

---

प्र.] क्रियते तदा पूर्वत्राऽसिद्धमिति लत्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभावः । तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोऽपि लत्वमिति दोषाऽभावः । तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोपि लत्वसिद्धिः[6] । **वालेति** । 'वल संवरणे' । वल्यत इति वालः । 'मूल प्रतिष्ठाया'मित्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । 'लघिबंह्योर्नलोपश्चे'ति कुप्रत्यये लघुशब्दः । अङ्गेर्ऋतन्यञ्जीत्युलि प्रत्ययेऽङ्गुलिशब्दः। 'अमेर्गुरिश्च लोवे'ति नापेक्षितम् । कपिलकादिषु वा रस्य लः । **रोमाणीति** । रु शब्दे इत्यस्मान्मनिनि-रोमन् । नामन्निति निपातनमनाश्रित्योदाहरणोपन्यासः । पांसुरस्मिन्नस्ति 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चे'ति रः । **कर्मेति** । कृञो मनिन् । **शुक्रः शुक्ल इति** । 'ऋज्रेन्द्राग्रे'ति निपातनादयुक्तः पाठः । [**क्रूपो रो लः**] ।

उपसर्ग । किमिदमिति । 'र' इति वर्तते । तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायति-

---

उ.] नेन । **वा रस्य ल इति** । पूर्ववाक्येन लस्य रत्वं वोक्तम्, अनेन रस्य लो वेत्यर्थः । 'कपिलकादि'ष्विति विषयसप्तमी । वार्तिकेऽपि 'सिद्धये रस्य लो वे'ति शेषो द्रष्टव्यः ।

निपातनमनाश्रित्येति । तत्र रोमन्लोमनिति द्वयोः पाठादित्यर्थः । **ऋज्रेन्द्राग्रेति** । तत्र हि शुक्रशुक्लौ द्वावपि पठितौ । **अयुक्त इति** । वस्तुत उणादिसूत्र एवाऽयुक्तः पाठ इति बोध्यम् । तान्यपाणिनीयानीति बोध्यम् । [**कृपोरोलः**] ॥

---

१ इदं लुप्तम् । २ उदाहरणेष्वत्र पौर्वापर्यं दृश्यतेबहुत्र । ३ हरिणस्य लघुष्यदः हरिणस्य रघुष्यदः'शुद्धः पाठः। ४ 'भक्षाय' इति पाठः। ५ शुक्लः 'शुक्रः'पा०। ६ 'लत्वसिद्धिः' पा० ।

विति चेत्परेरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ रेफस्याऽयताविति चेत्परेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पल्ययते ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्लायते । पलायते ॥ अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम् ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धिर्भवति । प्लायते पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयताविति[2] लत्वं न प्राप्नोति ॥ अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः ॥ उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः—'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति ॥ अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम् ॥ ननु चोक्तं—'रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसङ्ख्यान'मिति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्तम्—'अस्ति वचने प्रयोजनं[1], किं, प्लायते पलायत'इति ॥ अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एवैते तस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

प्र.]विशेषणमुत श्रुतस्योपसर्गस्येति प्रश्नः । **पल्ययत इति**। यकारेण व्यवधानाल्लत्वाऽप्राप्तिः । **वचनादिति**। सर्वत्र व्यवधानसद्भावाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायात् । न च निर्दुरावकाश इति वक्तुं शक्यम्, एवं हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्यं स्यात् । **प्लायत इति** । एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादयतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाऽभावं मन्यते । **अस्त्विति**। प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति, इण एव तेन योग इत्याहुः । **दोषा इति** । ततोऽस्ति स्थानिवद्भाव इत्युभयथाऽप्यदोषः ।

उपसर्गस्य। सन्देहे बीजमाह—**तत्र किमिति**। कार्यित्वेन प्राधान्यम् । **सर्वत्रेति** । 'प्लायते'इत्यादावप्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानसद्भावादिति भावः । **वक्तव्यं स्यादिति**। प्रत्यासत्त्याऽयत्यर्थाऽन्वयिनोरेव निर्दुरोर्ग्रहणेन निरायतीत्यादौ ण्यर्थविशेषणत्वेनाऽतिप्रसङ्ग इति केचित् । नन्वत्रपक्षे प्रतेरपि स्यात् , पक्षान्तरे तु सङ्घातेन व्यवधानान्न भविष्यतीत्यत आह—**प्रतेरिति** । 'प्रत्यय'इत्यादिप्रयोगास्तर्हि कथमत आह—**इण एवेति। उभयथापीति**। उपसर्गविशेषणत्वेन स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गेण प्लायत इत्यादौ लत्वसिद्धिः । रेफविशेषणत्वे स्थानिवत्त्वेन सर्वत्र व्यवधानाद्येन नाऽव्यवधानमिति न्यायेनेष्टसिद्धिरित्यर्थः [**उपसर्गस्यायतौ**] ॥

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'अयताविति'इति क्वाचित्कम् ।

अचि विभाषा ।८।२।२१।

॥ * ॥ णावुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ णावुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात्-निगार्यते निगाल्यते ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ अचीत्युच्यते न चात्राऽजादिं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ "वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" ॥ एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद्भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ अत उत्तरं पठति- ॥*॥ गिरतेर्लत्वे णावुक्तम् ॥*॥ [गिरतेर्लत्वे णावुक्तम्][2] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति ॥ [अचि विभाषा] ।

परेश्च घाऽङ्कयोः ८।२।२२।

॥ * ॥ योगे च[1] ॥ * ॥ योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्- परियोगः पलियोगः । ॥*॥ सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि ॥*॥ 'सङी'ति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ प्रयोजनं-गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरां दृषत्स्थानं काष्ठशक्स्थाता कुञ्चा धुर्यः [इति] ॥*॥ [प्रयोजनं गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरां दृषत्स्थानं काष्ठशक्स्थाता कुञ्चा धुर्य इति] ॥ गिरौ गिर इत्यत्र

प्र.] अचिवि। णाविति। पदस्य लत्वविधानाल्लत्वस्यान्तरङ्गत्वाऽभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाण्णिलोपे कृते लत्वाऽप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । विशेष्यस्य प्रत्ययस्याऽसंनिधानाद्वर्णाश्रयं लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः ॥ [अचिविभाषा]

परेश्च । सङीति । सनः सकारादारभ्य आ महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । गिराविति। गिरतेः क्विबन्तादौजसौ। वक्ष्यत्येतदिति। इदं विरुध्यते 'वक्ष्यत्ये-

---

उ.] अचि वि । ननु णिमात्राऽपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लत्वे पश्चाण्णिलोपे रूपसिद्धेः किमुपसङ्ख्यानेनेत्यत आह—पदस्येति । नन्वेमपि परत्वाल्लत्वं स्यादत आह—पूर्वत्रेति । नन्वस्याजादौ प्रत्यये विधानेन वर्णप्राधान्याऽभावात्कथं स निषेधोऽत आह-विशेष्यस्येति । यद्यपि 'धातोः स्वरूपग्रहणे'इति परिभाषया संनिहितप्रत्ययस्य विशेष्यतया तदादिविधेः सुलभत्वेन प्रत्ययलक्षणेनापीदं सिध्यति तथापि तस्याऽविहितकार्यानियामकत्वेन न विध्येकवाक्यतेत्याशयः । [अचि विभाषा] ॥

परेश्च । सन इति । तेन धातुविहितसर्वप्रत्ययसङ्ग्रहः । भाष्ये-उक्तमेतदिति ।

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ इदं लुप्तम् ।

'अचि विभाषे'ति लत्वं प्राप्नोति—'सङी'ति वचनान्न भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्ध'मिति ॥

पयो धावर्तीत्यत्र 'धि चे'ति सलोपः प्राप्नोति—'सङीति' वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत्—'धिसकारे सिचो लोप'इति ॥

द्विष्टरामित्यत्र 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सलोपः प्राप्नोति 'सङी'ति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि सिच इत्येवाऽनुवर्तिष्यते ॥

दृषत्स्थानमित्यत्र 'झलो झली'ति सलोपः प्राप्नोति 'सङी'ति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि 'सिच' इत्येवानुवर्तिष्यते ॥

काष्ठशक्स्थातेत्यत्र 'स्कोः सयोगाद्योरन्ते चे'ति ककारलोपः प्राप्नोति 'सङी'ति वचनान्न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनं—काष्ठशगेव नास्ति कुतो यः काष्ठशकि तिष्ठेत्?॥

प्र.] तच्चकाधीत्येव भवितव्य'मिति । तस्मादिदं वक्तव्यम्—एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्ग रुत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिबन्धनत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाऽभावाद्रुत्वमेवाऽसिद्धत्वाऽभावात्प्रवर्तते । अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽभावाद्रोर्लोपाऽभावः । **द्विष्टरामिति ।** द्वौ वारौ द्विः । सुच्प्रत्ययः । परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः । तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेत्याम्प्रत्ययः । **दृषत्स्थानमिति ।** 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोऽन्यस्य सकारस्य 'झलो झली' ति लोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः । अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात्पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात् । **काष्ठशगेवेति ।** दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणाच्चकारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विबभावात् । पक्स्थातेत्यत्र तु पचेः कुत्वस्याऽसिद्ध-

---

उ.] मृजेर्वृद्धिरित्यत्र । 'धिसकारे सिचोलोप'इत्यस्य पूर्वपक्षस्थत्वादिदं समाधानमुपलक्षणमित्याह-**इदं विरुध्यत इति ।** भाष्ये तु वार्तिकरीत्या वार्तिकप्रत्याख्यानं । भाष्यमते तत्समाधिमाह—**अल्विधित्वादिति ।** वस्तुतस्त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषायाः कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तेः 'खरवसानयो'रिति सूत्रभाष्ये वक्ष्यमाणतयेदमपि चिन्त्यम् । **सिचोऽन्यस्येति ।** 'धिचे'तिवर्ज्यं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं । तेन 'द्विष्टरा'मित्यादौ 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सलोपो न । भाष्ये त्वनुवृत्तिफललाभात्सिच **इत्येवानुवर्तिष्यते** इत्युक्तं । ज्ञापकमुपपादयति—**अन्यथेति ।** वस्तुत इदं ज्ञापकं 'झलो झली'ति प्रकरणस्थसलोपस्तिङ्प्रत्यय एवेति वर्णनीयं । तेन 'पयो धावति' 'द्विष्टरा'मित्यत्रापि न दोष इति ध्येयम् । ननु लक्षणसद्भावात्कुतस्तदभावोऽत आह—**दृशिग्रहणादिति ।** 'क्विप्चे'त्यत्र पूर्वसूत्राद्दृशिग्रहणमनुवर्तत इति भावः । 'क्विप्

---

१ 'सुचो लोपः' पा० । २ 'उत्थातेत्यादेः' पा० । ३ 'वर्ज्यं' पा० ।

क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुर्झलीति कुत्वं प्राप्नोतिः 'सङी'ति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा'मिति ॥

धुर्य इत्यत्र 'हलि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति 'सङी'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं 'न भकुर्छुरा'मिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥८।२।२३॥

॥*॥ संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः ॥*॥ **संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति** ॥*॥ संयोगादिलोपे च [काक्यर्थं[3] वास्यर्थम्]॥*॥ **संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमर्थम्[3] ? ॥ 'काक्यर्थं वास्यर्थम्'** । ॥*॥ न वा झलो लोपात् ॥*॥ **न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'झलो लोपात्' ॥ झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः** ॥*॥ बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा ॥*॥

प्र.] त्वाल्लोपाप्रसङ्गः । **कुतो यः काष्ठशकीत्यनेन** सति समासे निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । एवञ्च पयो धावतीत्यत्र सलोपाऽभावः । **[परेश्च घाङ्कयोः]**

संयोगान्तस्य लोपः । काक्यर्थमिति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति वचनात्स्थानिवद्भावादपि लोपः परिहर्तुं शक्यः । **न वेति ।** झलो झली-

---

उ.] चान्येभ्योऽपि दृश्यत' इति ब्रह्मभ्रूणेति सूत्रभाष्यस्थपाठमभिप्रेत्यैवेदं। नन्वसमासेऽपि लोपप्राप्तेः समासप्रदर्शमनुपयोगीत्यत आह-**कुतो य इति । प्रत्यासत्तीति ।** अन्तरङ्गत्वादिति भावः । अनेनैव न्यायेनाऽन्यत्रापि परिहार इत्याह-**एवञ्चेति ।** 'पयो धावन'मिति समासवारणार्थमुक्तमेव समाधानं मुख्यं । 'काष्ठशक्स्थाते'त्यतिरिक्तानां झलि परे संयोगादिलोपप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति भाष्याशयमन्ये । भाष्ये-**क्रुञ्चेति ।** नन्वत्रानुस्वारस्य परसवर्णे तस्याऽसिद्धत्वाञ्ञकाराभावेन कस्य कुत्वमिति चेन्न, औपदेशिकञोपधत्वात् । अतएव क्रुञ्च्यादित्यादौ ञश्रवणं, नोपधत्वे हि नलोपः स्यादिति भावः । न च ञकारोच्चारणसामर्थ्यादेव कुत्वाऽभावे निपातनपर्यन्तं धावनं व्यर्थं, क्रुङित्यादावपि कुत्वानापत्तेः । निपातनेन तु चयोगे कुत्वाऽभावबोधनान्न दोष इति दिक् । परेतु अनेकज्ञापकनिपातानाश्रयणापेक्षया 'सङी'त्येव लघु इति सङीतिकार्यमेव । प्रत्याख्यानंत्वेकदेशिन इत्याहुः ।

संयोगान्तस्य । तस्य दोष इति । एवं च तदनाश्रयेणेदमिति भावः । ननु

---

१ 'इत्येतदनु' पा० । २ 'संयोगान्तलोपे' पा० । ३ इदं सर्वत्र लुप्तम् । ४ 'चेद' पा० ।

अथ वा बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोपः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'। ॥ * ॥ संयोगान्तलोपे सग्रहणम् ॥ * ॥ संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम्। 'संयोगान्तलोपः सस्य चे'ति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्—श्रेयान् भूयान् ज्यायान् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ परत्वाद्रुः प्राप्नोति ॥ असिद्धो रुस्तस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणं ? ॥ ॥*॥ रुविधानस्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ अनवकाशो रुर्लोपं[1] बाधेत ॥ सावकाशो रुः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ पयः शिरः ॥ ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति, स यथैव रुर्जश्त्वं बाधते एवं लोपमपि बाधेत ॥ न बाधते ॥ किं कारणं ? ॥ येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाऽप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते, लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥*॥ [अथवा[2]] योगविभागात्सिद्धम्[3] ॥*॥ अथवा योगविभागः करिष्यते। एवं वक्ष्यामि—'संयोगान्तस्य लोपोऽरात्'। संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात् ॥ ततः 'सस्य'। सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य ॥ किमर्थम्पुनरिदमुच्यते ? ॥ 'प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च' ॥

प्र.] त्यतः सिंहावलोकितन्यायेन झल्ग्रहणमिहाऽनुवर्तते। तत्षष्ठ्या विपरिणम्यत इति यणो लोपाऽभावः। 'स्कोः संयोगाद्यो'रित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव संबध्यते, तेन झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्यणः पूर्वयोर्लोपाऽभावः। **अन्तरङ्ग इति।** एकपदाश्रयत्वात्। **स यथैवेति।** यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वं कार्यं बाध्यमिति भावः। **येन नाप्राप्त इति।** यदा 'लक्षणं बाध्यत'इति दर्शनं तदा येन सर्वो-

---

उ.] झल्ग्रहणस्याऽप्रकृतत्वात्कथं झलो लोपोऽत आह-**झलोझलीति। विपरिणम्यते इति।** तच्च वाक्यभेदेन संबध्यते, तेनाऽझलोऽपि कस्यचिल्लोप इत्याहुः। **तेन झलः पूर्वयोरिति।** वस्तुतस्तु झल्ग्रहणस्य संयोगान्तलोपसूत्र एव संबन्धो न तु 'स्को'रित्यत्र, 'झलो लोपः संयोगान्तलोप'इति भाष्यस्वरसादित्याहुः। **एकपदाश्रयत्वादिति।** यद्यपि यण्विधौ न पदद्वयमुपात्तं तथापि एतल्लक्ष्ये पदद्वयाश्रयो यणिति भावः। अत्र 'बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वार्तिकस्वारस्यात्, 'बहिरङ्गो यणादेश'इति भाष्याच्च यणादेशव्यतिरिक्तसंयोगान्तलोपप्राप्तिविषययणघटितप्रयोगाऽनभिधानं बोध्यम्। अन्यथाऽन्तरङ्गलक्षणत्वादन्तरङ्गो लोप इत्येव वदेत्। एवंच 'काव्य्''कलत्र्'इत्यादि चिन्त्यमेवेति दिक्। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे बीजमाह-**यदेति।** विशेषचिन्ताबीजमाह-**यदेति।** प्रतिषिद्धलोपं यत्तत्र प्रयोजनं

---

१ 'रुरोऽयं रु'पा०। २ अयं पाठो न प्रामाणिकेषु दृश्यते। ३ 'गाद्वा सिद्धमिति तु' गौडाः।

अथ वा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपकक्ष्यते[1]—'संयोगान्तस्य लोपः'। ततः 'सस्य'। सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति। ततः—'रात्।' रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति[2]। अथ वा रात्सस्येत्यत्र 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येतदनुवर्त्तिष्यते॥ [संयोगान्तस्य लोपः]।

धि च ८।२।२५

॥*॥ धिसकारे[3] सिचो लोपः ॥*॥ धिसकारे सिचो लोपो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्?॥ ॥*॥ चकाद्धीति[3] प्रयोजनम् ॥*॥ इह मा भूत् सलोपः—'चकाद्धि पलितं शिर' इति॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते ॥*॥ आशाध्वं तु कथन्ते[3] स्यात् ॥*॥ ['आशाध्वं' तु कथम्?]॥ आशाध्वमित्यत्र लोपो न प्राप्नोति ॥*॥ जश्त्वं[3] सस्य भविष्यति ॥*॥ जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति ॥*॥ सर्वत्रैवं[3] प्रसिद्धं स्यात् ॥*॥ सर्वत्रैव जश्त्वेन सिद्धं स्यात्। इहापि आयन्ध्वमारन्ध्वमिति, जश्त्वेनैव सिद्धम् ॥*॥ श्रुतिश्चापि[3] न भिद्यते ॥*॥ श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति ॥*॥ लुङ्श्चापि[3] न मूर्द्धन्ये

प्र.] विषय आक्रान्तस्तदेव बाध्यते। न हि तदबाधित्वा रुत्वं विषयं लभते। यस्य तु क्वचित्प्राप्तिस्तदबाधेनाऽपि विषयलाभान्न तद्बाध्यते। अरादिति। रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थं चेति। 'अरा'दिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम्। यथा—मातुः पितुरिति। 'श्रेया'नित्यादौ तु रुत्वबाधनार्थम्। नन्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत्स्यान्न तु रुत्वस्येत्याशङ्क्याह—अथवेति। अथ वा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन संबन्धः। 'रात्सस्यैव लोपो भवती'त्येकं वाक्यम्। 'संयोगान्तस्य लोप'इति द्वितीयम्॥

धि च। धिसकार इति। स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देशः। चकाद्धीति। हे शिरः! पलितं सच्चकाद्धि शोभस्वेत्यर्थः। जश्त्वमिति। 'झलां जश्झशी'त्यनेन। श्रुतिश्चापीति। एकस्याऽनेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते। लुङश्चापीति। श्लोकवार्तिककारस्याऽ-

उ.] यस्येत्यर्थ इत्याह—अरादिति॥ [संयोगान्तस्य लोपः]॥

धिच। स्थानिन इति। धकारे परतो यः सकारविषयो लोपः स सिच एवेति भाष्यार्थ इति भावः। हे शिर इति। अनेनायुः प्रार्थ्यते। भाष्ये आयंध्वमरंध्वमिति सानुस्वारः पाठः। भाष्ये—जश्त्वेनैव सिद्धमिति। एवं च धि चेति सूत्रं न कार्यमिति भावः। ननु जश्त्वे दकारधकारौ, लोपे तु ध एवेति कथं श्रुतिभेदो न स्यादत आह—एकस्येति।

१ 'कृष्यते' पा०। २ इतिः क्वचिन्न। ३ श्लोकवार्त्तिकम्।

ग्रहणम् ॥ॐ॥ तत्रायमप्यर्थः—इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ इहापि अच्योड्ढमप्लोड्ढ्वमिति षत्वे सिचो धस्य ष्टुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम् ॥ॐ॥ सेटि दुष्येति ॥ॐ॥ सेटि दोषो भवति। इदमेव रूपं स्यात्—अलविड्ढ्वम्,—इदं न स्यात्—अलविध्वमिति। तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते—॥ * ॥ घसिभैस्योर्न सिध्येत्तु ॥ * ॥ घसिभस्योर्न सिध्यति–'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे', 'बब्धां ते हरी धाना' इत्यत्र न प्राप्नोति ॥ॐ॥ तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ॥ॐ॥ तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम्॥ कथं 'चकाद्धि पलितं शिर' इति ? ॥ एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ कथं सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे बब्धां ते हरीधाना इति ? ॥ नैष दोषः। इह तावत् सग्धिरिति, नैतद्घसेरूपं ॥ किं तर्हि ? ॥ सघेरेतद्रूपम् ॥ 'बब्धां ते हरीधाना' इति; नैतद्भसेरूपं ॥ किं तर्हि ? ॥ बन्धेरेतद्रूपम् ॥ॐ॥ छान्दसो वर्णलोपो

प्र.] युक्तमिदं वचनम्। अकृढ्वमभृढ्वमित्यादौ 'ह्रस्वादङ्गादिति' सिज्लोपे सति मूर्द्धन्यस्याऽविधाने रूपं न सिध्येत्। सग्धिरिति। अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसी'ति घस्लादेशः। 'घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपः, तत्र 'झलो झली'ति सलोपो न न प्राप्नोति इष्यते च। बब्धामिति। भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः। सघेरिति। सघ हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोऽपि नास्ति, क्तिन्याद्युदात्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च। अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानादने सघिर्वर्तत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति। बन्धेरिति। 'बन्ध बन्धने' इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि तामि व्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन धकारस्य वकारे बब्धामिति भवति। क्वचिद्वधेरिति पाठः, सत्वयुक्तः, वधेः सन्विषय-

---

उ.] अनेकस्येति। 'एकस्थानकानेकस्ये'त्यर्थः। व्यञ्जनपरस्येति। पञ्चमीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरतन्त्रेण निर्देशः। अकृढ्वमिति। एतदर्थं मूर्द्धन्ये लुङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वं, पूर्वपक्षत्वात्तु भगवता सूक्ष्मेक्षिका न कृतेति भावः। तादृशानामनभिधानमिति तदाशयं कश्चित्। भाष्ये 'अच्योड्ढ्'मिति च्युङ्प्लुङो रूपे। इदं न स्यादलविध्वमिति। 'विभाषेट' इत्यस्याऽप्राप्तेः, धिचेत्यस्याऽभावाच्च। तस्माल्लुङ्ग्रहणं धिचेति च कार्यमिति भावः। तत्पुरुषे इति। समाना ग्धिरिति समासेप्याद्युदात्तत्वमेवेत्यर्थः। ननु सघेर्हिंसार्थत्वात्समानादनरूपार्थोऽलाभोऽत आह—अनेकार्थत्वाच्चेति। सन्विषयत्वादिति। मान्बधेत्यनेन

---

१ इदं क्वचिन्न। २ श्लोकवार्त्तिकानि इमानि।

वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे' ॥ * ॥ अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति । 'यथेष्कर्त्तारमध्वरे'[1] । तद्यथा[2]–'तुभ्येदमग्ने' ॥ तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते । 'आम्बानां चरुः' । नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते । 'आव्याधिनी रुगणाः' । आव्याधिनीः सुगणा इति प्राप्ते । 'इष्कर्तारमध्वरस्य' । निष्कर्तारमिति प्राप्ते । 'शिवा उद्रस्य भेषजीः' । शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते ॥ तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् । यदेतद्रात्सस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ कथम् ? ॥ 'रात्सस्ये'त्युच्यते न चाऽन्यो रेफात्परः सकारोऽस्त्यन्यदतः सिचः ॥

ननु चायमस्ति 'मातुः' 'पितु'रिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति 'चकाद्धि पलितं शिर'इति ? ॥

इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं, 'चकाधी'त्येव भवितव्यम् ॥

* ॥ धिसकारे[3] सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं ते स्याज्जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥
सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ २ ॥
घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥ ❀ ॥

दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२ ।

इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्याऽसिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

प्र.] त्वादित्याहुः । **छान्दस इति** । घसिभस्योः सकारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः । 'इष्कर्तारमध्वरस्ये'त्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी । **यदेतदिति** । तदेव चोत्तरत्रानुवर्तत इति भावः । **मातुरिति** । उभयोः स्थाने भवत एकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशादुः स्थानिकत्वाद्रपरत्वे सति सकारस्य लोपः ।

दादेः । घत्वस्यासिद्धत्वादिति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्य प्रतियोगोपस्थाना-

---

उ.] नित्यं सन्निधानादिति भावः । अर्थान्तरे तत्र प्रयोगाऽभाव एवेति बोध्यम् । तत्र सिचो ग्रहणेऽपि प्रकृते किमायातमत आह–**तदेव चेति** । [धि च] ॥

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'यथा' पा० । ३ श्लोकवार्तिकानीमानि ।

उक्तमेतत्–'अपवादो वचनप्रामाण्या'दिति। अथ वैवं वक्ष्यामि–'होढोऽदादेः'। हो ढो भवत्य[2]दादेः। ततो 'धातोर्घः' इति। 'दादे'रित्यनु[3]वर्तते 'ने'ति निवृत्तम्॥ [ए[2]वमपि 'घो'] दादे'रित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–अधोक्॥ क तर्हि स्यात्?॥ मा स्म धोक्॥ नैष दोषः। 'धातो'रिति नैषा दादिसमानाधिकरणा षष्ठी 'दादेर्धातो'रिति॥ का तर्हि?॥ अवयवयोगैषा षष्ठी–'धातोर्यो दादिरवयव' इति। सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेयोत्तरार्था॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वो'रिति, इहापि यथा स्याद्गर्दभयतेरप्रत्ययो गर्धबिति॥ यद्यवयवयोगा षष्ठी,–दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति॥ एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातो[1]र्दादिरवयवो भवति॥

प्र.] देतत्सूत्रारम्भाच्च घत्वढत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गः। **उक्तमिति**। न ह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्तः। द्रुहेश्च विकल्पविधिरनर्थकः स्यात्। **अदादेरिति**। असमर्थसमासो 'दादेर्न भवती'ति। 'धातोर्घ' इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्तते न तु नञ्। **एषोऽपीति**। प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात्।

उ.] **दादेर्धा**। **विकल्पेति**। एवं चाऽसिद्धवच्छास्त्रबाधो नेतिभावः। **नहीति**। श्रुत्या प्रकरणबाध एव युक्त इत्याशयः। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह–**द्रुहेश्चेति**। असमर्थसमासे नञो दादिग्रहणेन संबन्धाऽभावात्तस्य केवलस्योत्तरत्रानुवृत्तिरपि सुलभेत्याह–**धातोर्घ इति**। निषेधार्थकः 'अ'शब्दस्तु अप्रामाणिक इति तात्पर्यम्। न चाऽत्र न्यासे द्रुहेर्ढत्वाऽनापत्तिः। 'वा द्रुहे'त्यनेन विकल्पद्वारा ढानुवृत्त्या तस्यापि विधानादितिभावः। नन्वेमप्युत्तरत्र दादिग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था, असिद्धत्वेन दादिभिन्नविषये ढत्वस्यैव प्रवृत्त्या व्यावर्त्त्याऽभावादिति चेन्न; 'दादे'रित्यस्य उपदेशवद्दादिलक्षकत्वात्। तेन दामलिट् पादलिडित्यादौ वक्ष्यमाणवैयधिकरण्यान्वयेऽपि न घत्वं। नच ढत्वमपि न स्याददादेरिति निषेधादिति वाच्यम्, अर्थाधिकारानुरोधेनोपदेशवद्दादेरेव तेन निषेधादिति भावः। उक्तमर्थमजानानः शङ्कते भाष्ये–**एवमपीति**। 'एकाच' इत्युत्तरसूत्रार्थं प्रसङ्गान्निर्णेतुम् 'अधो'गित्यस्य दादिपदलक्षणाऽसाधारणफलत्वाऽभावं च दर्शयितुं तदुपेक्ष्य समाधयन्तरमाह–भाष्ये–**नैष दोष इति**। **सा चावश्यमिति**। **उत्तरार्थेति** च। अनेनात्र सूत्रे तस्याऽनावश्यकता ध्वनिता। तद्बीजन्तु दादिपदलक्षणया निर्वाह इति। अन्यथा 'अधो'गित्यादौ घत्वप्रवृत्तिरूपप्रयोजनान्तरसिद्धयेऽत्रैव सूत्रे वैयधिकरण्यान्वयस्यावश्यकत्वेनोत्तरार्थत्वेनावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्बीजतापत्तिरिति दिक्। **प्रयोगभेदादिति**। यथा 'शिलापुत्रकस्य शरीरं' 'राहोः शिर'इत्यादौ। [**दादेर्धातोर्घः**]

१ 'पूर्वत्रासिद्ध'(८–२–१) मित्यत्रोक्तम्। २ अयं पाठः क्वचिन्न। ३'रिति वर्त्तते'पा०

॥ * ॥ हृग्रहो[र्भ]श्छन्दसि हस्य ॥ * ॥ हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन संभरति । मरुदस्य गृभ्णाति । सामिधेन्यो जभ्रिरे । उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥ [दादेर्धातोर्घः] ।

दधस्तथोश्च ।८।२।३८ ।

किमर्थश्चकारः ?॥ [॥*॥ चकारस्स्ध्वोरनुकर्षणार्थः ॥*॥] ॥ स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं—सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ?॥ अबशादित्वात् ॥ ननु च जश्त्वे कृते बशादिः ॥ असिद्धं जश्त्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्न बशादिः ॥ एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितम'भ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुको'रिति ॥ एत्त्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते। 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्ध'मित्येव ॥ एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति ।। लोपे कृते झषन्तः ॥ स्थानिवद्भावान्न झषन्तः। अत उत्तरं पठति—॥*॥ दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥ दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ॥ * ॥ इतरथा ह्यलोपे प्रतिषेधः ॥*॥ यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यान्मेऽत्र[3] भवति, अलोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—दधाति[4] दधासि[5] ॥ तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ कथम् ?।। 'झलि झषन्तस्ये'त्युच्यते तथोश्चाऽयं झलि झषन्तो भवति नान्यत्र।।

अथाप्येतन्नास्ति 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति, एवमपि नैवाऽर्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण, नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रीयते—'झलि झषन्तस्ये'ति । क्व चिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं,

---

प्र.] दधस्त । एत्त्वतुकोर्ग्रहणमिति । फलिभजिग्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः । झलि झषन्तस्येति । झषन्तग्रहणाऽनुवृत्तौ सत्यां झषन्त-

---

उ.] दधस्तथोश्च । 'दध'इति कृतद्वित्वस्य धात्रो ग्रहणं । फलिभजीति । यद्यभ्यासजश्त्वादेरसिद्धत्वं स्यात् फलिभजिग्रहणं न कुर्यात् , अनादेशादित्वात्पूर्वेणैव सिद्धेः । तत्कृतं तयोः सिद्धत्वं सर्वकार्यविषयं ज्ञापयति, नत्वेत्त्वविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये–तथोश्चापीति । चेन स्ध्वोश्चेत्यर्थः । 'झली'ति मण्डूकप्लुत्या संबध्यते, मसादिव्यावृत्त्यर्थं, झषन्तस्येत्यनुवृत्तिरपि दधातीत्येतद्व्यावृत्त्यर्था । झषन्तत्वान्यथानुपपत्त्येति। सर्वत्र स्थानिवद्भा-

---

१ 'ग्रभीता' पा० । २ इदं लुप्तमिति मन्ये । ३ 'न्नात्र' । ४ 'ददाति' । ५ 'दधाति' पा० ।

क चिन्नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् , अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥ [दधस्तथोश्च] ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४०।

'अध' इति किमर्थम् ? ॥ धत्तः । धत्थः ॥ ॥ ॐ ॥ 'अध' इति शक्यमवक्तुम्[1] ॥ * ॥ कस्मान्न भवति–धत्तः धत्थ इति ? ॥

॥ॐ॥ जश्त्वे योगविभागः[2] ॥*॥ [जश्त्वे[3] योगविभागः] करिष्यते । इदमस्ति 'दधस्तथोश्चे'ति । ततो वक्ष्यामि–'झलां जशः[4]' । झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः । ततः 'अन्ते' । अन्ते च झलां जशो भवन्तीति । तत्र जश्त्वे कृतेऽझषन्तत्वान्न भविष्यति ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ * ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।८।२।४२।

रदाभ्यामिति किमर्थम् ? ॥ चरितं मुदितम् ॥ ननु च 'रदाभ्या'मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि[5] रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा ॥ न रेफ-

---

प्र.] त्वाऽन्यथानुपपत्त्या श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते । स्थानिवत्त्वकृतं तु व्यवधानं वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः[6] । [दधस्तथोश्च] ।

झषस्त । तत्र जश्त्व इति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति भष्भावे जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात् झषन्तत्वं । धत्वे तु परस्मिन्सिद्धं जश्त्वमिति धत्वाऽभावः ॥

इति श्रीकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ॥

रदा । विचारस्य सद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासः । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठेत्यसमस्तं लुप्तषष्ठीकं पदं, तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्व-

---

उ.] वादिति भावः। श्रुतिकृतमिति। तेन 'दधासी'त्यादौ न। एवं 'तथोश्चे'ति प्रत्याख्यातम् ।

झषस्त । यदि दधस्तथोर्जश्त्वं विधीयते तदाऽझषन्तत्वात् 'धत्त'इत्यादौ भष्भावो न स्यादत आह–पूर्वत्रेति । इतिभाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ।

रदाभ्यां निष्ठा । भाष्ये प्रत्युदाहरणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत आह–विचारस्येति । ननु समासे गुणभूतनिष्ठापदस्य विशेषणसंबन्धाऽयोगेना'ऽत्र प्राप्नोती'त्यसङ्गतमत आह–

---

१ 'मकर्त्तुम्' पा० । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ अयं पाठो लुप्तो भवेत् ।
४ इदं क्वचिन्न । ५ हिः क्वचिन्न । ६ 'मिति भावः' पा० ।

दकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ तकारो विशेष्यते–'रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया' इति ॥

अथ [निष्ठादेशे[1]] पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं[1] ? ॥ परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्'] । परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । छिन्नवद्भ्याम्[2] । छिन्नवद्भिः[2] ॥*॥ पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥*॥ 'पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्ये'ति परस्य प्राप्नोति ॥*॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः ॥*॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ॥*॥ प्रयोजनं[2] कार्तिक्षैतिफौल्लयः॥*॥ [प्रयोजनं[3] कार्तिक्षैतिफौल्लयः]। कार्तिरिति वृद्धौ कृतायां 'रदा-

---

प्र.] मिति सूत्रार्थाश्रयणात् । न रेफेति । 'निष्ठात' इति समासनिर्देशः । तत्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनाऽसम्बन्धः । प्रधानस्य तु तकारस्य सम्बन्धः ।

अथेति । 'भिन्नवद्भ्या'मित्यादौ निष्ठादकारस्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाऽभावात्पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । निष्ठादेश इति । असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासन्नेति तद्दकारस्यैव नत्वेन भाव्यं नाऽन्यस्येति बहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम् । किञ्च–पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वं नास्ति । केवलस्य च वर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रहणेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अव्यापारः । पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि रदाभ्यां परस्य दस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैव नत्वप्रसङ्गः ।

क्षैतिरिति । वृद्धिरेवाऽत्र नत्वस्य निमित्तं, 'क्षियो दीर्घा'दिति वचनात् ।

उ.] निष्ठेतीति । ननु पूर्वग्रहणाऽभावे रदाभ्यां निष्ठातस्य नो दस्य च प्रत्यासत्त्या निष्ठाया एवेत्यर्थेन रदाभ्यां परस्य दस्य निष्ठासंबन्धिन एव संभवेन च भिन्नवद्भ्यामित्यादौ दोषोऽत आह–भिन्नवद्भ्यामित्यादाविति । अहेतुत्वमिति । वाक्यार्थबोधकालिकप्रत्यासत्तिन्यायेन तयोर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तयोः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह–किंचेति । त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यं । केवलस्यचेति । साक्षादुच्चारणेन बोधितं हि प्रतिपदोक्तम् , अनुमेयं च लाक्षणिकं, न च दकारादिस्तथा, समुदायघटकत्वेनैवोच्चारणेन तस्य सर्वथानुमेयत्वादिति भावः । इदमोत्सूत्रस्थभाष्यविरुद्धं । नापेक्ष्यते इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । तत्पुरुषे क्षैतेः सङ्ग्रहं कार्त्तेरसङ्ग्रहं च दर्शयति–वृद्धिरेवेत्यादिना । बहुव्रीहिपक्षे क्षैतौ वृद्धिरेव ऐकारो ननु वृद्धिनि-

---

१ इदं क्वचिदपि न दृश्यते । २ इदं प्रायो लुप्तम् । ३ इदं क्वचिन्न ।

भ्या'मिति नत्वं प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृतायां 'क्षियो दीर्घा'दिति नत्वं प्राप्नोति । फौल्लिरिति वृद्धौ कृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेन लत्वमुच्यमानं न प्राप्नोति ॥ अथोच्यमानेऽपि प्रतिषेधे 'वृद्धिनिमित्ता'दिति कथमिदं विज्ञायते,—वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति, आहो स्विद्वृद्धिर्निमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तादिति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति,—क्षैतिः सङ्गृहीतः कार्त्तिरसङ्गृहीतः । अथ विज्ञायते वृद्धिर्निमित्तमस्य[1] सोऽयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तादिति,—कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीतः । उभयथा च फौल्लिरसङ्गृहीतः ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्तं—'क्षैतिः सङ्गृहीतः कार्तिरसङ्गृहीत'इति ॥ कार्तिश्च संगृहीतः ॥ कथम् ? ॥ वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति[2] रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको[3]ऽभिनिर्वर्त्तते । अथ वा पुनरस्तु—वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्तं—'कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीतः'इति ॥ क्षैतिश्च सङ्गृहीतः ॥ कथं ? ॥ यत्तद्वृद्धि-

प्र.] **कार्तिरिति** । मत्वस्याऽऽकारो न निमित्तं, किं तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । **उभयथेति** । न हि वृद्धिर्लत्वस्य निमित्तं नापि वृद्धिहेतुकात्परो निष्ठातकारः । न चाऽत्र लत्वनिषेध इष्यते । **रेफशिरा इति** । ननु चाऽक्तरूपस्याऽक्तपरिमाणस्य च वृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्यस्य वृद्धिसंज्ञा । अथ पूर्वान्तत्वाद्रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते तदा किमनेनोक्तेन—'रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक'इति । यद्यपि प्रसज्यमानोऽण् रपरो न भवेदपि तूत्तरकालं रपरत्वं विधीयते तथापि तद्भक्तत्वात्कार्तिः सङ्गृहीत एव । एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाऽभावः ।

उ.] मित्तक इति तदसङ्ग्रहः । **नहीति** । उदुपधत्वमेव हि तस्य निमित्तं, न वृद्धिः । बहुव्रीहावप्यसङ्ग्रहं दर्शयति—**नापीति** । यथा कार्तिरित्यत्र वृद्धिनिमित्ताद्रेफात्परो निष्ठातकारो नैवमिहेत्यर्थः । **नचात्रेति** । एवं च फौल्लिरनेन निषेधेनाऽसङ्गृहीत इत्यर्थः । **अक्तरूपस्य**—आ इत्येवं रूपस्य । **अक्तपरिमाणस्य**—द्विमात्रस्य । नत्वर्द्धतृतीयमात्रस्य । एवं च रेफशिरस्कस्य वृद्धिसंज्ञकत्वाऽभावात्कथं कार्तौ प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । **अथेति** । एवं च वृद्धिग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिसंज्ञकत्वव्यवहार इति भावः । **किमनेनोक्तेनेत्युक्तं**, तदुक्तेर्वैफल्यं स्पष्टयति—**यद्यपीत्यादिना** । **एवं तर्हीति** । प्रसज्यमानोऽण्रपर इत्यस्यैव तत्र सिद्धान्ते

१ 'वृद्धेर्नि' पा० । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'वर्त्त्यते' पा० ।

शास्त्रं तस्मिन्वृद्धिशब्दो वर्तते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः[1] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं लत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ एवं च कृत्वा लत्वमपि सिद्धं भवति फौल्लिरिति ॥ [रदाभ्यां निष्ठातः]

ल्वादिभ्यः ।८।२।४४।

॥ * ॥ ॠकारल्वादिभ्यः[2] क्तिन्निष्ठावत् ॥*॥ ॠकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् । कीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः[3] ॥ ॥ * ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ * ॥ दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । आदूनः विगूनः । ॥ * ॥ पूञो विनाशे ॥ * ॥ पूञो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना यवाः ॥ विनाश इति किमर्थं ? ॥ पूतं धान्यम् ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः स्वयमेव[4] ॥ ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थं ? ॥ सिता पाशेन सूकरी ॥ [ल्वादिभ्यः]॥

क्षियो दीर्घात् ।८।२।४६।

प्र.] यत्तदिति । एवं प्रतिषेधस्य व्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणः शब्दार्थ आश्रीयते । फौल्लिसाधारणं परिहारं ब्रवीति–न वेति । [रदाभ्यां निष्ठातो नः] ॥

ल्वादिभ्यः । कीर्णिरिति । कॄगॄल्पूञां रूपाणि । दुग्वोरिति । दु द्रु गताविलस्य दोर्ग्रहणं न तु टुदु उपताप इत्यस्य, सानुबन्धकत्वात् । पूना इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूँङ् विनाशार्थः । सिनो ग्रास इति । बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्तत्कर्माऽपि[5] ग्रासः कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । [ल्वादिभ्यः] ।

उ.] स्थितपक्षत्वात्तदनुसारेण 'रेफशिरा' इत्याद्युक्तमिति भावः । यद्यपि रेफो निमित्तं, न वृद्धिविशिष्टा, तथापि अवयवद्वारा सैव निमित्तमिति बोध्यम् । ननु गौणमुख्यन्यायेन कथमस्य ग्रहणमत आह–एवं प्रतिषेधस्येति । [रदाभ्यां निष्ठातो नः]

ल्वादिभ्यः । ॠकारेति दीर्घग्रहणं । नत्वस्यैवायमतिदेशो न कार्यान्तरस्य । तेन पूनिरित्यादौ 'पूञश्छन्दसी'तीड्विकल्पो न । न तु टुदु इति । दूने तदर्थस्यैव प्रतीतेरिदं चिन्त्यं । 'पूञ्विनाशार्थ' इति पाठः । पूङिति त्वपपाठः । तत्र पाठे 'चोःकु'रिति कुत्वं वा । बन्धनक्रियायामिति । यदा वध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो दध्यादिव्यञ्जनवशात्तत्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वेऽयं प्रयोगः । प्रत्युदाहरणे–पाशेनेति करणे तृतीया ॥

---

१ 'वक्तव्यम्' पा० । २ 'ॠल्वादिभ्यः' । ३ 'यूनिः' पा० । ४ इदं प्रायोलुप्तम् । ५ 'पूञ्' ।

दीर्घादिति किमर्थम् ? ॥ अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठाः। दीर्घादिति शक्यमकर्त्तुम्[१] ॥ कस्मान्न भवति—अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा इति ? ॥ निर्देशादेवेदमभिव्यक्तं[२] दीर्घस्य ग्रहणमिति। यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् 'क्षे'रित्येव[३] ब्रूयात् ॥ नाऽत्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं[४] कर्तुम्। यथैवाऽत्राऽप्राप्ता[५] विभक्तिरेवमियङादेशोऽपि ॥ नाऽत्राऽप्राप्ता विभक्तिः, सिद्धाऽत्र विभक्तिः 'प्रातिपदिका'दिति ॥ कथं प्रातिपदिकसंज्ञा ? ॥ 'अर्थवत्प्रातिपदिक'मिति ॥

ननु चाऽधातुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष धातुर्धातोरेषोऽनुकरणम्[६] ॥ यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति ॥ 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तीयङादेशो भविष्यति॥ यदि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति॥ एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते इति[७]। अथाप्येतन्नास्ति[८]-

---

प्र.] **क्षियो**। **अक्षितमिति**। क्षयः क्षितमिति भावे क्तः। भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाऽभावान्नत्वाऽभावः। **क्षेरिति**। इयङादेशात्परत्वाद्धेर्ङितीति गुणस्य न्याय्यत्वात्। **नात्र निर्देश इति**। न हीयङादेशाद्दीर्घस्य ग्रहणं प्रत्येतुं शक्यते, इयङ्निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोऽप्राप्ता यथा विभक्तिः सौत्रत्वान्निर्देशस्य भवत्येवं ह्रस्वस्यापीयङादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत्। **नैष धातुरिति**। क्रियावाचिनो धातुसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्निर्देशे चाऽक्रियावाचित्वात्। **प्रकृतिवदिति**। अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकः कार्याऽतिदेशः। **स्वाद्युत्पत्तिर्नेति**। अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात्। **आतिदेशिकानामिति**। अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकानि। अतिदेशभाञ्ज्युच्यन्ते। ननु यदतिदेशकार्येणाऽविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवृतत्, यत्तु

उ.] **क्षियो दी**। **क्षयः क्षितमिति**। यदा त्वकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः आक्रोशदैन्ययोर्वा क्षियो वृत्तिस्तदा दीर्घसद्भावादस्योदाहरणं बोध्यम्। ननु विभक्तेर्दुर्लभत्वे तदर्थमेव यत्नः कार्यः, इयङादेशस्तु दीर्घनिर्देशे प्रमाणमेवेत्यत्राह—**ततोऽप्राप्तेति**। एवं च सन्देहनिवृत्तये 'दीर्घा'दितीति भावः। ननु 'क्षी'त्यस्य गणे पाठात्कुतो न धातुत्वमत आह—**क्रियेति**। निर्देशे स्वरूपपरत्वादिति भावः। **निषेधादिति**। पर्युदासपक्षेऽपि आनुमानिको निषेधोऽस्त्येव शास्त्रतात्पर्यविषयभूत इति भावः। **अतिदेशः प्रयोजनमिति**। येषामतिदेशनिमित्तकार्यमिष्यते तानीत्यर्थः। तदाह—**अतिदेशभाञ्जीति**। **यत्तु विरुद्धमिति**। प्राति-

---

१ 'वक्तुम्' पा०। २ 'वेदं व्यक्तं' पा०। ३ 'इत्येवं' पा०। ४ 'शक्यः'। ५ 'यथैव ह्यत्रा' पा०। ६ 'करणः'पा०। ७ इतिः क्वाचित्कः। ८ 'प्येतन्न आति' पा०।

'आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते' इत्येवमपि न दोषः। अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या। तद्यथा–'नेर्विशः' 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' 'विपराभ्यां जे'[1]रिति॥ अथा[2]प्येतन्नास्ति 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्येवमपि न दोषः। धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते॥ [क्षियो दीर्घात्]॥

प्र.] विरुद्धं तत्कथं न निवर्त्तेत? । एवं तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याऽभावाद्धातोरन्यत्वात् स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते, प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्यात्। इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्भवति, स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्। **अथापीति।** यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। **अवश्यमिति।** यस्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादप्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्स[3]र्वस्मादित्यर्थः। **नेर्विश इति।** 'ने'रिति लुप्तविभक्तिकाव्ययानुकरणान्निर्देशाऽर्था विभक्तिः, विश इति निर्देशादेवाऽप्राप्ता विभक्तिः। इयङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्।

अथापीति। इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम्। तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभावः। यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्तते। तत्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङोऽप्राप्तिरिति 'चिक्षियतु'रित्यादौ कृतेयङादेशस्येदमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्त्तव्यम्।

उ.] पदिकत्वं। तद्धि आतिदेशिकतदभावेन विरुद्धम्। **प्रसज्यप्रतिषेधेत्विति।** वस्तुतः पर्युदासपक्षेऽप्यतिदेशेन धातुत्वे बोधिते धातुभिन्नत्वाऽभावेन प्रातिपदिकत्वाऽभावोऽतिदेशफलमिति तत्प्रवृत्तिरस्त्येव। यद्यप्येतत्साक्षान्न शास्त्रीयं तथापि शास्त्रतात्पर्यविषयं भवत्येव। तद्विरुद्धं च स्वाऽऽश्रयं प्रातिपदिकत्वं न भवेत्, यथाऽपचत्तण्डुलानित्यादौ प्रातिपदिकत्वं नेति वक्तुं शक्यम्। 'अथाप्येतन्ने'ति भाष्यस्याऽयमेवाऽर्थः। 'विरुद्धानि स्वाऽऽश्रयाणि निवर्त्तन्त एवे'ति कैयटोक्तव्याख्या त्वयुक्ता, सामान्यप्रवृत्तभाष्यस्य विनाऽनुपपत्तिमधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञारूपविशेषपरत्वाऽयोगात, 'आतिदेशिकाना'मित्यादिबहुवचनाऽसङ्गतेश्च। 'ब्राह्मणवत्क्षत्रिय'इत्यादावतिदेशविरुद्धमद्यपानादिनिवृत्तेश्च। **विश इति।** 'अप्राप्ता विभक्तिर्निर्देशादेवे'त्यन्वयः। अप्राप्तिश्चानुकरणत्वेन धातुत्वादिति भावः। ननु वचने जाग्रति कथं नास्तीत्युच्यतेऽत आह–**इहानुकर्त्तेति। सामान्यं**–धात्वधातुसाधारणं क्षिरूपमित्यर्थः। **विशेषमिति।** धातुमात्रमित्यर्थः। अग्रे 'धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्र'मिति पाठः। **तदेयङोऽप्राप्तिरिति।** धातुत्वाऽभावादिति भावः। **कर्तव्यमिति।** इदमेव दीर्घग्रहण-

१ 'जेरित्येवमर्थम्' पा०। २ 'अथवा' पा०। ३ इदं क्वचिन्न।

अञ्चोऽनपादाने ।८।२।४८ ।

॥ * ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्यक्तमनृतं[2] कथयतीति ॥ * ॥ अञ्जिविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥ [अञ्जिविज्ञानात्सिद्धमेतत्][3] ॥ नैतदञ्चे रूपम् । अञ्जेरेतद्रूपम् ॥ अञ्चत्यर्थो वै गम्यते ॥ कः पुनरञ्चत्यर्थः ?॥ अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते । अञ्चितं गच्छति, प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते ॥ न वै लोकेऽञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ समाधानं गम्यते । समाहितो भूत्वा गच्छतीति ॥

एवं तर्ह्यञ्चतेरङ्कः, अङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते, अन्याभ्यो गोभ्यः प्रकाश्यन्ते[4] ॥ * ॥ अञ्चत्यर्थ इति चेदञ्जेस्तदर्थत्वात्[5]सिद्धम् ॥ * ॥

प्र.] अञ्चो । अञ्चेरिति । प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्दे नत्वं प्राप्नोति, न चेष्यते इति वचनम् । अञ्चितं गच्छतीति । गमनक्रियाविशेषणमेतत् । प्रकाशत्वेनच गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः । न वै लोक इति । सर्वस्य गन्तुस्तत्समये तस्य च गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः । समाधानमिति । गमनस्याऽव्याकुलत्वमि[ती]त्यर्थः । तथा च 'नागाश्चाञ्चितगामिन' इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अङ्कश्चेति । प्रकाश्यतेऽनेनेति ल्युट् । 'अङ्क' इत्यत्र तु 'हलश्चे'ति करणे घञ् । 'अङ्क पदलक्षणयो'रित्यस्याप्येतद्रूपं भवति । अञ्जेस्त्वङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कयुक्ताः कृता इत्यर्थः । मत्वन्तादङ्कशब्दात्तत्करोतीति णिचि कृत इष्टवद्भावान्मतु-

---

उ.] मत्र विभक्तिकरणं चातिदेशाऽनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वम् । 'सामान्यानुकरण'मिति तु चिन्त्यं; फलाऽभावात् । न च 'चिक्षियतु'रित्यादिरूपस्याऽनुकरणे कथं ततः परा निष्ठा, न हि तद्रूपानुकरणेन धातुः प्रत्याययितुं शक्यो नापि 'क्षि' इति रूपमिति वाच्यं, दीर्घादिति सामर्थ्येन क्षिय इति दीर्घविधानसामर्थ्येन च स्वानुकार्यमूलभूतस्यापि ग्रहणज्ञापनान्न दोषः ॥

अञ्चोऽनपादाने । प्रकाशनेति । 'समक्त'इत्युदाहरणेषु गतिरेवाञ्चत्यर्थ इति भावः । नन्वञ्चितमित्यत्र प्रकाशनार्थत्वे पूजार्थत्वाऽभावान्नाञ्चेरिति नलोपनिषेधो नस्यात्, अञ्चेः पूजायामितीट् च न स्यादत आह—प्रकाशत्वेनेति । भाष्ये—'प्रकाशयत्यात्मान'मित्यादि फलितार्थकथनं, गमनस्य प्रकाशत्वं कर्तुः प्रकाशत्व एव भवतीति भावः ।

प्रतिषेध इति । इट्चेत्यपि बोध्यम् । सर्वस्य गन्तुरिति । एतच्च तदर्थकविशेषणवैयर्थ्यं, नापि तेन गमनस्य पूजाप्रतीतिरिति भावः । तत्समये—गमनसमये, सर्वो—गन्ता, तदीयं गमनं च प्रकाशमानमेवेत्यर्थः । पूजेति । पूजाप्रयोजकमिति भावः । 'अञ्चतेरङ्क'

---

१ इदं प्रायोलुप्तम् । २ 'मनूनं' । ३ इदं सर्वत्र लुप्तम् । ४ 'प्रकाशन्ते' । ५ 'तदर्थात्' ।

अञ्चत्यर्थे इति चेदञ्जिरप्यञ्चत्यर्थे वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थे वर्तते ?। कथमञ्जिरञ्चत्यर्थे[1] वर्तते ?॥ अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति[2] ॥ अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्राऽप्यञ्जिरञ्चत्यर्थे वर्तते ? ॥ अस्तीत्याह । अञ्जेरञ्जनम्, अञ्जनं च प्रकाशनम् । 'अङ्क्तेऽक्षिणी' इत्युच्यते यत्तत्सितं[3] चाऽसितं चैतत्प्रकाशयति[4] । तथाऽञ्जेर्व्यञ्जनं, व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तत्स्नेहेन मधुरेण च जडीकृतानामिन्द्रियाणां स्वस्मिन्नात्मनि व्यवस्थापनं स रागस्तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं 'व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जन'मिति ॥ [अञ्चोऽनपा]।

प्र.] व्लुकि टिलोपे च रूपम् । अञ्जेरिति । ननु यद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चतेः सोऽर्थो भवतीति तस्य 'व्यक्त'मिति न सिध्यति, 'व्यक्त'मिति प्राप्नोति । एवं तर्हि 'व्यक्त'मित्युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्जिरेव प्रकाशने वर्तते न त्वञ्चिरित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे रूढोऽन्यः–अन्यस्याऽर्थान्तरवाचिनोऽर्थे–कथं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अनेकार्था इति । धातुपाठे तु क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमार्थः । तथा च 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवे'त्येवकारः पठितः । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्देऽपि तदर्थत्वमञ्जेः शक्यते साधयितुं नाऽन्यथेति प्रश्नः । अञ्जनमिति । अज्येते येनाऽक्षिणी तदञ्जनम् । तत्रैतत्स्याद्रूढिशब्दोऽयम्, रूढिषु च व्युत्पत्तिनिमित्तमेव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽरूढिशब्दमुदाहरति–अङ्क्त इति । व्यत्ययेन छन्दस्यात्मनेपदम् । यत्तत्सितं चेति । सिताऽसिते सुतरां विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यज्यतेऽनेन रस इति व्यञ्जनम् । राग इति । रज्यतेऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्वर्थमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ।

उ.]इति भाष्यादङ्क पदे लक्षणे चेति धातुरनार्ष इत्यन्ये । टिलोपे चेति । विन्मतोर्लुकि भाष्यकारेण टिलोपस्याऽनिष्टेश्चिन्त्यमिदं, तस्मादङ्कशब्दात्तारकादित्वादितच्प्रत्ययेऽङ्कित इति साध्वित्यन्ये । नन्विति । अनिष्टनिवृत्त्यर्थं वचनमावश्यकमिति भावः । नत्वञ्चिरिति । प्रकाशनार्थाञ्चतेरनभिधानेन निष्ठाऽभाव इति भावः । अर्थान्तर इति । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगति'ष्विति पाठात् । अर्थान्तरेति । प्रकाशनादिवृत्तेः । अन्यत्रेति । अन्यत्राऽदर्शने तु विवादविषये निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः । अज्येते–प्रकाश्येते इत्यर्थः । अञ्जः परस्मैपदित्वादाह–व्यत्ययेनेति । व्यज्यतेऽनेनेति । जिह्वाया जडीभावनिराकरणेन रसो व्यज्यत इत्यर्थः । भाष्येऽपि–'इन्द्रिय'शब्देन जिह्वैव । व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं । भाष्ये–स्वस्मिन्ना-

---

१ 'रञ्चेरर्थे' । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'यत्तास्मन्सितं' पा० । ४ 'यते' पा० ।

निर्वाणोऽवाते ।८।२।५०।

॥ * ॥ अवाताऽभिधाने[1]॥ * ॥ अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–निर्वाणोऽग्निर्वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेन[इति][1][निर्वाणोऽवाते]॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।८।२।५५ ।

अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–परिकृशमिति ॥ * ॥ कृशेः[2] क एष[3] विहित इगुपधात् ॥ * ॥ नैतन्निष्ठान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ कृश एष[3] इगुपधात्को विहितः ॥ नैवं शक्यम्[4] ॥*॥ स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥*॥ नैवं शक्यम्[4] ॥ इह हि परिकृश इति, स्वरे दोषः स्यात् । 'अन्तः' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणा'मित्येष स्वरः प्रसज्येत ॥ * ॥ पदस्य[2] लोपो विहित इति मतम् ॥ * ॥ एवं तर्हि पदस्य लोपोऽत्र[1] द्रष्टव्यः । पर्यागतः कार्श्येन

प्र.] निर्वाणोऽवाते । अवाताभिधान इति । तेन 'निर्वातो वात' इत्यत्रैव नत्वनिषेधो न तु भावे निष्ठायामिति 'निर्वाणं वातेने'ति भाष्यमिति वार्तिककारस्य दर्शनम् । अन्ये तु वातकर्तृके धात्वर्थे सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति–'निर्वातो वातो' 'निर्वातं वातेने'ति । 'निर्वाणः प्रदीपो वातेने'त्यत्र तु वातः करणमिति प्रतिषेधाऽभावः । [निर्वाणोऽवाते] ।

अनुपसर्गात् । यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचीगुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि 'निष्ठा च द्व्यजना'दित्यादिकार्यसिद्धये क्षीबितो[5]ऽद्यनिष्टशब्दनिवृत्तये च निपातनम् । स्वर इति । तनूकरणवृत्तेः कर्मणि क्ते 'गतिरनन्तर' इत्याद्युदात्तं पदं भवति । तनूभवनवृत्तेस्तु कर्तरि क्तेऽन्तो[6]दात्तं पदं स्यात् । पदस्येति । गम्यमानाऽर्थत्वा-

उ.] त्मनीति । रसास्वादग्राहकत्वलक्षणे स्वस्वरूपे इत्यर्थः । यौगिक इति । न तु क्रमुकादिवद्रूढ इत्यर्थः । [अङ्गोऽनपादाने] ॥

निर्वाणोऽवाते । तेनेति । वाते निष्ठान्तेनाभिधेये नेत्यर्थः । इत्यत्रैवेति । वातेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । अन्येत्विति । अत्राऽरुचिस्तु भाष्यवार्तिकविरोधः, कर्त्रन्तरानुपादानाद्वातःकरणमित्यपि चिन्त्यम् । [निर्वाणोऽवाते] ॥

अनुपसर्गात्फुल्ल । पचाद्यचीति । फुल्लक्षीबलाघृधातुभ्य इत्यर्थः । कृशेश्चेगुपधलक्षणे के कृश इति सिद्धं । ननु निष्ठान्तेऽपि थाथादिस्वरेण भाष्यमिति कः स्वरे दोषोत आह–तनूकरणेति । तनूभवनेति । तदर्थेऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः स्यादिति थाथादि-

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ श्लोकवार्त्तिकमेतत् ॥ 'कृशे' पा० । ३ 'एव' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'फुल्लिता' पा० । ६ 'कर्त्तरिके' इति नागेशसंमतः पाठः ।

परिक्रुशः ॥ * ॥ जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ * ॥ [जगत्यनूना[2] भवति हि रुचिरा] ॥ * ॥ फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। उत्फुल्लो[3]ऽनृतं कथयति॥ अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति ॥*॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्[4] ॥*॥ उत्फुल्लः। संफुल्लः ॥

कृशेः क एष हि विहित इगुपधात्स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥
पदस्य लोपो विहित इति मतं जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्।८।२।५६।

किमयं विधिराहो स्वित्प्रतिषेधः ?॥ किं चातः ?॥ यदि तावद्विधिर्नकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतं ?॥ 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द' इति ॥ तद्वा अनेकेन[5] निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ अथ प्रतिषेधो, ह्रीग्रहणमनर्थकं[6], न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्विधिः॥ ननु चोक्तं-"नकारग्रहणं

प्र.] दप्रयोग एव लोपस्तत्र गमिं प्रति परिरुपसर्गो न तु कृशिमित्यनुपसर्गत्वात्परेर्निष्ठान्त एव कृशशब्दः। अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः परिकृशशब्दः, परेर्गतित्वाऽभावात्। जगतीति। येयं परिकृशशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना-परिपूर्णा, रूपे स्वरे च दोषाऽभावात्। [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविद। किमयमिति। कश्चिद्विधिनाऽर्थी, कश्चिन्निषेधेन, ततो वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। नकारग्रहणमिति। प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तन्न

उ.] स्वरेणान्तोदात्तः स्यात्, तच्च नेष्यत इति तनूकरणवृत्तिरेवात्र कृशिः। एवं चाद्युदात्तत्वमेवेष्यते, न च कृशेः कर्तरि के तत्सिध्यतीति भावः। 'कर्तरि के' इति पाठस्तु युक्तः। निष्ठान्त एवेति। एवशब्दः प्रसिद्धौ। कथं पुनरेवं सतीष्टस्वरोऽत आह—अव्ययस्वरेणेति। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन। गतित्वाऽभावादिति। तेन थाथघञित्यन्तोदात्तत्वं नेतिभावः। भाष्ये-पर्यागतः कार्श्येनेति। परिकृशशब्दे कृशशब्दो भावप्रधानः। कृशत्वं न परितः प्राप्त इत्यर्थः। तेन परितः कृश इत्यर्थलाभ इति भावः। जगति-शब्दव्यवहारे सर्वत्र। [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविदोन्द। कश्चिदिति। ह्रीधातुः। तस्याऽप्राप्तत्वादिति भावः। कश्चिदिति। तद्व्यतिरिक्तः सर्वः। तेषां प्राप्तत्वादिति भावः। ननु प्रतिषेधपक्षेऽपि निषेध्यसमर्पणाय नकारग्रहणं कर्तव्यमेवेत्यत आह-प्रतिषेधे त्विति। उत्तरसूत्रस्थो नञत्रैव पठनीय इति

---

१ 'पर्यागतं परिकृशं' पा०। २ इदं व्याख्या भाष्यं लुप्तं स्यात्। ३ 'नूनं' पा०। ४ भाष्यवार्त्तिकमन्यस्य वा वार्त्तिकम्। ५ 'अनेकनिपाते' पा०। ६ 'अनर्थकं भवति' पा०।

कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते, क्व प्रकृतं, रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति, तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितु"मिति ॥ संबन्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः । 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यत[२]रस्यां न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदा'[६]मिति ॥ अथ वा पुनरस्तु प्रतिषेधः ॥न नु चोक्तं 'ह्रीग्रहणमनर्थकं नह्येतस्माद्विधिरस्ती'ति ॥ नानर्थकम्। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येतस्माद्विधि'रिति यदयं ह्रीग्रहणं करोति ॥

वित्तो भोगप्रत्ययोः ।८।२।५८ ।

बहव इमे विदयः पठ्यन्ते तत्र[३] न ज्ञायते कस्य नित्यं नत्वं कस्य विभाषा कस्य प्रतिषेधः कस्य इडिति ? ॥ अत उत्तरं पठति–॥ * ॥ यस्य[४] विदेः श्न[५]शकौ 'त'प[६]रत्वे तनवचने तदु वा-प्रतिषेधौ ॥ * ॥ श्न[७]विकरणस्य विभाषा, शविकरणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ श्यन्विक[४]रणान्नविधिश्छिदितुल्यः ॥*॥ श्यन्विकरणाद्विदेर्नविधिश्छिदिना तुल्यः ॥*॥ लुग्विक[४]रणो वलि पर्यवपन्नः ॥*॥ लुग्विकरणो विदिर्वलादौ पर्यवपन्नः ॥ एष एवार्थः—

प्र.] भवतीत्यन्तरेणापि नकारग्रहणं सिध्यति । प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादतिप्रसङ्गाऽभावः । द्विनकार(क) इति । 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णाऽभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीयो नञः सम्बन्धी । परसवर्णपक्षे तु 'हलो यमां यमि लोप' इति मध्यमनकारलोपः । एतदेवेति । न ह्यप्रसक्तस्य प्रतिषेधः सम्भवति । [नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्] ।

वित्तो भोगप्रत्ययोः । यस्य विदेरिति । 'नुदविदे'त्यत्रोन्दिना रौधादिकेन साहचर्याद्विद विचारण इत्यस्मान्नत्वविकल्पः । यद्यपि नुदिना तौदादिकेन साहचर्यं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्र व्यवस्थाहेतुर्न तु नुदिः ।

उ.] तात्पर्यम् । नन्वेवं क्तादयोऽपि न स्युरत आह–प्राकरणिकस्येति । ननु परसवर्णेन त्रयो नकारा इति 'द्विनकारक'इत्ययुक्तमत आह–वा पदान्तस्येति । नन्वतदभावपक्षेऽपि मध्यमनस्य 'नलोप' इति लोपो दुर्वारः, सौत्रत्वान्नेति भावः । [नुदविदोन्द] ॥

वित्तो भो । श्लोके-यस्य विदेरिति सामान्येन विदिद्वयनिर्देशः। श्नशकाविति । कप्रत्ययःस्वार्थिकः । ययोर्विदोः श्नशौ विहितौ तदु तयोस्तशब्दपरत्वे नशब्दसंबन्धिनत्वविधिविषये यथाक्रमं विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः। छिदितुल्य इति । यथा छिदेश्छिन्न इत्यत्र नित्यं

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'तरस्यान्नध्याख्या' पा० । ३ 'तन्न' पा० । ४ श्लोकवार्त्तिकमेतत् । ५ 'श्नम्शकौ' पा० । ६ 'क्तपरत्वे' पा० । ७ 'श्नम्विक' पा० ।

'य[1]योर्विद्योः श्न[2]शावु[3]क्तौ तयोर्नत्वस्य वान[4]चौ ।
ययोस्तु श्यँल्लुकौ ताभ्यां छिदिवे[5]च्चेद्वदिष्यते ॥

अपर आह—

॥ * ॥ वेत्ते[6]स्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्त्ते[7]र्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगे[8]षु विन्दतेः ॥ * ॥

भित्तं शकलम् ।८।२।५९।

'भित्तं शकल'मित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–भित्तं भिन्नमिति ॥

प्र.]'विद्लृ लाभे' इत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । 'विद सत्ता-या'मित्यस्मात्तु नत्वम् । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात्त्विटा व्यवधानान्नत्वाऽभावः । तौदादिकात्तु 'विभाषा गमहने'ति क्वसौ विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति निष्ठा-यामिट्प्रतिषेधः । **तनवचन इति** । तस्य नस्तनः, तस्य वचनमिति समासः । **तदु इति** । 'त'दिति लुप्तषष्ठीकम् । 'उ' इत्यनर्थको निपातः पादपूरणार्थः । **विन्तेरिति** । विन्त इति तिङन्तानुकरणात्षष्ठी । **[वित्तो भोगप्रत्यययोः]** । **भित्तं** । **भिन्नमिति** । शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्या-

---

उ.] नत्वं तथा विद्यतेरित्यर्थः । **पर्यवपन्न इति** । इटि सति रूपान्तरं प्राप्त इत्यर्थः । यद्यपि प्रत्ययस्येट् तथापि प्रयोगे धातोरनन्तरं श्रूयमाणत्वात्तदवयवत्वप्रतिभानाद्विदिः पर्यवपन्न इत्युक्तं, तत्र बीजान्याह–**नुदेति** । **शब्दपरविप्रतिषेधादिति** । यद्यपि विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयं ग्रहीतुमुचितं, तथापि विरोधे परस्य बलवत्त्वदर्शनादत्रापि तथैव कल्पनं । यद्यप्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वसाहचर्यमन्तरङ्गं तथापि व्याख्या-नादेव निर्णयो बोध्यः । एवं 'विभाषागमहनविदविशा'मिति सूत्रेपि बोध्यम् । **विद्लृलाभ इति** । अस्यैव भोगप्रत्यययोर्वृत्तिसंभवादिति भावः । सत्ताविचारणयोर्हि तदसंभव इति तात्पर्यम् । क्वचित्तु 'विदिर्लाभ'इति कैयटे पाठः । श्यनित्यादि भाष्यं व्याचष्टे–**विद सेति** । ननु तौदादिकस्याऽनिट्कारिकासु पाठाऽभावात्तस्य कुतो नेडित्यत आह-**तौदादिकास्त्विति**। तत्र हि व्याख्यानात्तौदादिकस्यैव ग्रहणं नतु ज्ञानार्थलुग्विकरणस्येत्यर्थः । भाष्ये **चानचाविति** । विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । ननु रौधादिकस्य श्तिपा निर्देशे विनत्तेरिति भवितव्यं कथं विन्त्तेरित्युक्तिरत आह–**तिङन्तेति** । तेन तदर्थो धातुर्लक्ष्यत इति भावः । भाष्ये–**वित्तो भोगेष्विति** । भोगग्रहणं प्रत्ययस्याऽप्युपलक्षणं । **[वित्तो भोगप्रत्यय]** **भित्तं श** । पक्षान्तरेऽपि समाधिमाह–**विशेषोपक्रमेऽपीति** । क्रियाप्रवृत्तिनिमि-

---

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २'ययोर्विदोः श्नशब्लुकौ'। ३ 'दुक्तौ'पा०। ४ 'नतौ'पा०। ५'चेट्त्वमि'। चेट् च इ' पा०। ६ 'वित्तेस्तु' पा०। ७ 'वेत्ते' पा० । ८ 'भोगे वित्तश्च विन्दतेः' इति पा० ।

नैष दोषः–सर्वत्रैवाऽत्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते, तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः,–भिन्नं ॥ किं[1] ? ॥ भित्तमिति ।

॥ * ॥ तत्वमभिधायकं चेच्छकलस्याऽनर्थकः[3] प्रयोगः स्यात् ॥
शकलेन चाप्यभिहिते न[2] भवति तत्वं निगमयामः ॥ * ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२।

प्रत्ययग्रहणं किमर्थं न 'क्विनः कु'रित्येवोच्येत ?॥ 'क्विनः कु'रितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव तु कुत्वं प्रसज्येत ॥ ननु च लोपे कृते न भविष्यति ॥

प्र.] छिन्नशब्दस्याऽपि शकलार्थवृत्तित्वान्नत्वाऽप्रसङ्गः । ततश्च भित्तं भित्तमित्येव[4] स्यान्न तु भित्तं भिन्नमिति चोद्यम् । **सर्वत्रेति** । शकले पटादौ च । **विदारणसामान्य इति** । ततश्च सामान्यार्थे पदे संस्क्रियमाणे शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यः शकलाऽर्थो बहिरङ्गत्वान्नत्वाऽभावस्याऽनिमित्तम् । **तत्रावश्यमिति** । सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमिति भावः । विशेषोपक्रमेऽप्यभिधाने भित्तशब्दः शकले रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथवा यया विदारणक्रियया शकलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोऽन्तर्भावयति, या तु निष्पन्नस्य शकलस्याऽन्या विदारणक्रिया तत्प्रतिपादनायाऽनेकक्रियासम्बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्याऽप्यविरुद्धःप्रयोगः। **तत्त्वमिति**। भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपदप्रयोग इत्यर्थः । **[भित्तं]** ।

क्विन् । प्रत्ययग्रहणमिति । क्विनः प्रत्ययत्वाऽव्यभिचारात्प्रश्नः । **वकारस्यैवेति** । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्ये'ति वचनाल्लोपापवादो वकारस्यैव कुत्वं।

उ.] तत्वेऽप्याह–**अथवेति । क्रियान्तरव्यवच्छेदायेति** । भिन्नमेव भित्तं, नत्वबतिष्ठत इत्यादीत्यर्थः । 'भित्तमिति निपात्यते शकलं तत्वेन रूढ्या उच्यते चे'दिति सूत्रार्थः । भाष्ये–**तत्वमिति** । तत्वशब्देन तद्युक्तो भित्तशब्दो लक्ष्यते। यदि भित्तशब्दः प्रयुज्यते तदा शकलशब्दस्य न प्रयोगः । पर्याययोः सह प्रयोगाऽभावात् । एवं शकलशब्दप्रयोगे भित्तशब्दस्य न प्रयोग इति तत्वभूतं वस्तु **निगमयामः**–स्थिरीकुर्मः । स्थिरीकरणं हि निगमनं, यथा पञ्चावयवेऽनुमानप्रयोगे 'तस्मादग्निमान् पर्वत' इति । तस्माद्रूढोऽयमिति भावः । तत्फलितमाह–**भित्तशब्देति** ।

क्विन्प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहण इति । प्रत्ययपदसत्त्वे तु बहुव्रीहिणा पूर्वस्यैवेति न दोष इति भावः । **लोपाऽपवाद इति ।** 'वेरपृक्तस्ये'ति लोपे प्राप्ते कुत्वारम्भादिति भावः ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'यकमिति'पा० । ३ 'स्यानुप्रयोगता नास्ति'पा०। ४ 'भिन्नं भित्त' पा० ।

अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत[1] ॥ **सावकाशं कुत्वम्** ॥ **कोऽवकाशः ?** ॥ **अनन्त्यः** ॥ **कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य**[2] **कुत्वं स्यात् ?** ॥ **आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नान्त्यस्य कुत्वं भवती'ति यदयं 'क्विनः कु'रिति कवर्गनिर्देशं करोति, इतरथा हि तद्गुणमेवाऽयं निर्दिशेत्** ॥ **इदं तर्हि प्रयोजनं–येभ्यः क्विन्प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि पदान्ते**[3] **कुत्वं यथा स्यात् ,–मानो अस्राक्। मानो अद्राक्** ॥

क्विनः कुरिति वक्तव्ये[4] प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।
क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥ १ ॥

प्र.] स्यात्। **लोपे कृत इति**। अन्तरङ्गो लोपः, कुत्वं तु बहिरङ्गं, पदस्येति विधानात्। **अनवकाशमिति**। क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः। **अनन्त्य इति**। क्विन्प्रत्ययापेक्षयाऽनन्त्यः, पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम्। 'पदस्ये'ति हि स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं, यदि तु पदस्येत्यवयवषष्ठी स्यात्तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात्। **कथं पुनरिति**। 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति लोपं बाधित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः। **यदयमिति**। अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं, वकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत। 'वर्गाणां तृतीयचतुर्थां' इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्। **इदं तर्हीति**। क्विन्प्रत्ययस्तत्प्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यसति वा तत्प्रकृतेर्धातोः पदस्य कुत्वं भवति। **अस्रागिति**। सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ्। तिप्। सिच्। 'बहुलं छन्दसी'ति विधानादीण्न भवति। हल्ङ्यादिलोपः। 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'त्यमागमः। 'वदव्रजे'ति वृद्धिः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडागमः। 'संयोगान्तस्य लोपः'। 'व्रश्चभ्रस्जे'ति षत्वे प्राप्ते कुत्वं जस्य गः, शस्य खः। 'वात्रसाने'

उ.] **अन्तरङ्ग इति**। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावः। त्रैपादिकतयाऽप्यसिद्धं कुत्वमिति बोध्यम्। ननु पदस्येत्यधिकारादलोन्त्यपरिभाषया पदान्तस्यैव कुत्वं स्यादिति कथमनन्त्योऽवकाशः स्यादत आह— **क्विन्प्रत्ययेति**। ननु पदस्येत्यस्य विशेषणताया अप्युक्तत्वेन कथं स्थानषष्ठी स्यादत आह–**यदि त्विति**। **शिक्षायामिति**। दन्त्योष्ठ्यवस्यापि महाप्राणता तत्रोक्तेत्याहुः। **धातूपलक्षणमिति** । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणेत्यर्थः। **जस्य ग इति**। अस्रागित्यत्र। अद्रागित्यत्राह–**शस्य ख इति**। 'वर्गाणां प्रथमद्वितीया'

१ 'बाधते' पा०। २ 'सत्यन्ते' पा०। ३ इद क्वचिन्न। ४ 'सिद्धे यत्'।

अहन् ।८।२।६८।

॥*॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अहोरूपम् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरं साम ॥ [अहन्] ॥

रोऽसुपि ।८।२।६९।

॥ * ॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि ॥ * ॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासेऽलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घाहा निदाघ इति ।

प्र.]इति चर्त्वं ककारः । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्वं षत्वे कुत्वस्य नास्ति, प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्षत्वाद्यपवादत्वात्कुत्वस्य । [क्विन्प्रत्ययस्य कुः] ॥

अहन् । रुत्वविधाविति । समासाऽसमासयोर्लुमता लोपाद्रादेशे प्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्यते । **अहोरूपमिति ।** [अह्नो रूपमिति] षष्ठीसमासः । गतमहो रूपं पश्येत्यसमासः। **अहोरात्र इति ।** इकारलोपे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रुत्वम् । रात्रग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यत्रापि रुत्वार्थम् । [अहन्] ।

रोऽसुपि । 'असुपि रादेश' इति पर्युदासं मत्वेदमुच्यते-**दीर्घाहा निदाघ** इति । अत्र च सुप्सदृशो हल्परोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गः, रुत्वं चाऽत्र यत्वार्थमि-

---

उ.] इत्यत्र शखयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनादिति भावः । **षत्वाद्यपवादत्वादिति ।** आदिना जश्त्वं । 'कुः क्विन्यत'इति न्यासेन 'दृष्ट' इत्यध्याहारेण च बहुव्रीह्यर्थलाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणस्यान्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिलाभार्थत्वेन विशिष्य तादृशादिविषयकलक्षणोपप्लवेन तद्विषये जश्त्वषत्वयोरवश्यं प्राप्त्या तस्य तदपवादत्वमिति भावः । इदं चिन्त्यं, भाष्यकृता बहुव्रीहिमात्रमूलकताया एव प्रत्ययग्रहणस्योक्तत्वात् । तस्मादुष्णिगञ्च्युजिक्रुङ्षु कुत्वस्य चारितार्थ्येन न तदपवादत्वमिति । यत्तु क्विन्प्रकृतौ षत्वप्राप्तियोग्येऽपि कृते षत्वे कुत्वस्य चारितार्थ्यं, तस्मात्षत्वे जश्त्वे च कुत्वमिति बोध्यमिति, तन्न, तत्प्रवृत्तिकालेऽवश्यप्राप्तेरेवापवादत्वबीजत्वात् । एतदेवोच्यते 'सत्यपि संभवे' इत्यादि ।

अहन् । समासासमासयोरिति । न लोपः प्रातिपदिकेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनास्य संबुद्धावप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । **लुमतेति ।** समासे-'सुपो धात्वि'ति । असमासे-'स्वमो'रिति । **एकदेशविकृतस्येति ।** टचः प्राग्वर्तिभागस्येत्यर्थः । 'न लोप'इति सूत्रभाष्ये 'रात्रे'ति पाठो दृश्यते । अत्र चातिदेशिकमहोरात्र इत्येवोदाहृतमिति गतमहो रात्रिरित्यादेरनभिधानमित्यन्ये । [**अहन्**] ॥

रोऽसुपि । पर्युदासपक्षे दोषान्तरमाह-**पर्युदासेचेति ।** एवं च पश्चाद्ददातीति पदा-

---

१ 'रुविधा' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'अहोरात्रम्' पा० ।

॥ * ॥ सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सुपि प्रतिषेधात्' । प्रसज्याऽयं प्रतिषेधः-'सुपि ने'ति ॥ इहाऽपि तर्हि न प्राप्नोति अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते इति** ॥ * ॥ लुकि चोक्तम्[1] ॥ * ॥ **[लुकि चोक्तम्[2]] ॥ किमुक्तम्[1] ? ॥ 'अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥**

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।८।२।७०।

॥*॥ छन्दसि[3] भाषायां[4] च प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **छन्दसि भाषायां[1] च प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतो राजन् । प्रचेता राजन्** ॥ * ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम्[5] ॥ * ॥ **अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः । अहः पतिः । [अह×पतिः] अहर्पुत्रः । अहः पुत्रः[6] । [अह×पुत्रः ।] गीर्पतिः । गीः पतिः । [गी×पतिः] । धूर्पतिः । धूःपतिः । [धू×पतिः[1]] [अम्नरूधरवरि]**

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२।७२।

इह कस्मान्न भवति–पपिवान् तस्थिवानिति ? ॥ 'सस्ये'ति वर्तते ॥

प्र.] ध्यते। पर्युदासे चाऽहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः। **सिद्धं त्विति** । प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाहा निदाघ इत्यत्र सुप्परत्वाद्रत्वाँऽभावः । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घः, पश्चाद्रुत्वम् । अहरित्यत्र तु र एव भवति । **इहापीति** । प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः । [**रोऽसुपि**] ।

अम्नरूध । प्रचेता राजन्निति । सकारस्य रेफः, तस्य रो रीति लोपे ढ्रलोप इति दीर्घः । **अहर्पतिरिति** । रेफस्य रेफो विसर्जनीयबाधनाय पक्षे छन्दोभाषयोर्विधीयते । [**अम्नरूधरवरि**]

वसुस्रं । पपिवानिति । सस्येत्यस्याऽननुवृत्तौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति,

---

उ.] न्तरसन्निधाने उत्वं स्यादित्यर्थः। **रुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । वस्तुस्थितिप्रदर्शनमेतत् । भाष्ये **लुमता लुप्ते इति** । प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्ये न लुमतेति निषेधादिति भावः ।

अम्नरू । रेफ इति । रुत्वे एव प्राप्ते इति भावः । रेफस्य रेफविधाने फलमाह–**रेफस्येति** । अहःपत्यादौ पक्षे उपध्मानीयः । [**अम्नरू**] ॥

वसुस्रंसुध्वंस्व । लोपं बाधित्वेति । संयोगान्तलोपमित्यर्थः । परत्वादिति भावः ।

---

१ इदं क्वचिल्लुप्तम् । २ 'न लुमता' (१-१-६३) सूत्रे उक्तम् ॥ ३ इदं न सार्वत्रिकम् । ४ 'विभाषायां' पा० । ५ उपसङ्ख्यानमिति लुप्तम् । ६ 'अहष्पुत्रः' । ७ 'राभावः' ।

एवमप्यत्र प्राप्नोति ॥ लोपे कृते न भविष्यति ॥ अनकाशं दत्वं लोपं बाधेत[1] ॥ सावकाशं दत्वम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ पपिवद्भ्यां पपिवद्भिरिति ॥ [नैषोऽस्त्यस्यावकाशः[2]]–अत्रापि रुः प्राप्नोति, तद्यथैव रुं बाधते एवं लोपमपि बाधेत ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाऽप्राप्ते रौ दत्वमारभ्यते, लोपे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ॥ यदि तर्हि 'सस्ये'ति वर्तते–अनडुद्भ्यामनडुद्भिरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ वचनादनडुहि भविष्यति ॥ यद्येवम्–॥ * ॥ अनडुहो दत्वे नकारप्रतिषेधः ॥ * ॥ अनडुहो दत्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनड्वान् ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रतिपदविधानान्नुमः ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रतिपदविधानान्नुमः[3]' । नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वं न भविष्यति[4] ॥ यदि तर्हि यद्यदनडुहः प्राप्तं तत्तन्नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यते रुत्वमपि[5] न प्राप्नोति–अनड्वांस्तत्रेति ॥ नैष दोषः–'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' । दत्वं च प्रति नुमः प्रतिपदविधिरनर्थको, रोः पुनर्निमित्तमेव ॥ [वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः] ॥

प्र.] तदनुवृत्तौ तु लोपं बाधित्वा सकारस्य दत्वं प्राप्नोति । **लोपे कृत इति** । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति दत्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपः । **अनवकाशमिति** । कार्यान्तरेण सर्वस्य विषयस्याक्रान्तत्वात् । **येन नाप्राप्त इति** । सर्वविषयव्यापि लक्षणं दत्वेन बाध्यते, न तु सर्वं कार्यं सर्वं वा लक्षणम् । **यदि तर्हीति** । एकसमासनिर्दिष्टानां वस्वादीनां सर्वेषां विशेषणसंबन्धस्य न्याय्यत्वात् । **वचनादिति** । एकस्माद्ग्रहणकवाक्यादनेकस्य प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवात्संभवव्यभिचाराभ्यां च विशेषणसंबन्धादनडुहोऽसंभवात्सस्येति विशेषणेनाऽयोगः । **सिद्धं त्विति** । यदि नकारस्य दत्वं स्यान्नुमोऽनर्थकः स्याद्विधिरिति हकारस्यैव दत्वं विधीयते । **यदि तर्हीति** । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राऽविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ।

उ.] असिद्धत्वमाच्छाद्येदं । ननु परत्वादल्लोपं बाधित्वा दत्वं स्यादत आह–**पूर्वत्रेति । कार्यान्तरेणेति** । क्वचिद्रुत्वेन, क्वचिल्लोपेन । तत्राऽविशेषादुभयोरपि बाधः स्यादिति भावः । **अनडुहोः संभवादिति** । यद्यपि स्रंसुध्वंसोर्विज्नास्त्यनभिधानात् , अत एवानुवृत्तौ पपिवानित्यत्रैव भगवता दोषः शङ्कितः, एवञ्च तयोरपि विशेषणं व्यर्थमव्यभिचारात्तथापि उपरञ्जकतया तद्विशेषणत्वेऽपि न दोष इत्यभिप्रायः । [**वसुस्रंसुध्वंसु**]

---

१ 'बाधते'पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'नुमः प्रतिपदविधानात्'पा० । ४ 'प्राप्नोति' । ५ 'रुरपि'पा०

उपधायां च ।८।२।७८।

किमर्थमिदमुच्यते न 'हली'त्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । 'धातो'-रिति [[१]तत्र] वर्तते' तत्र[२] रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते—रेफवकारान्तस्य धातो'-रिति ॥ किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते [न [१]पुनः पदं विशेष्यते ?] । नैवं [३]शक्यम् ॥ इहापि [३]प्रसज्येत—अग्निर्वायुरिति ॥ एवं तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्धातुग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् ॥ एवमपि 'कुर्कुरः' मुर्मुर'इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं, न तु रेफवका-राभ्यां धातुर्विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ इग्विशेष्यते—'रेफवकारान्तस्येको धातो'रिति ॥ एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ तस्माद्धातुरेव विशेष्यः । धातौ च विशेष्यमाणे उपधायां चेति वक्तव्यम् । ॥ * ॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधः ॥ * ॥ उपधादीर्घत्वे-ऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभ्या[३]से—रियतुः रियुः । संविव्यतुः

प्र.] उपधायां च । पूर्वस्मिन्निति । 'र्वोरुपधाया' इत्यत्रेत्यर्थः । उत्तरत्रेति । 'हलि चे'त्यत्र । कुर्कुर इति । पदावयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घो विधी-यमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याऽधातुत्वान्न भवति । रेफवकारान्तस्येकइति । अन्तशब्दः समीपवाची, रेफवकारयोर्हल्परयोर्य उपधेक् तस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो 'मूर्च्छिते'त्यादौ भविष्यति न तु 'कुर्कुर' इत्यादावित्यर्थः । कुर्कुरीयतीति । क्यजन्तस्य धातोरवयव इगिति दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादिति । रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो 'मूर्च्छिते'त्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम् । तेन धातोरुपधे यौ रेफ-वकारौ तयोरुपधाया इको दीर्घः । उपधादीर्घत्व इति । 'जिव्रि'शब्दो 'जीर्यतेः

उ.] उपधायां च । भाष्ये-हलीत्येवेति । 'गीर्ण'मित्यादिसिद्धये पदावयवरेफान्तस्यो-पधाया दीर्घ इत्यर्थं मन्यते । पूर्वस्मिन्नित्यस्य हलिचेत्यत्रेत्यर्थेऽग्निरिति उदाहरणाऽसङ्ग-तिरत आह-र्वोरिति । अत्र धातुग्रहणानुवृत्तौ उत्तरत्राप्यनुवृत्तिः संभाव्येत नान्यथेत्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः । नन्विको रेफाद्यवयवत्वमनुपपन्नं, विशेष्याऽसन्निधानात्तदन्तविधेर्दुर्लभत्वं चात आह-अन्तशब्द इति । तेन धातोरित्युपधाग्रहणं र्वोर्विशेषणं । षष्ठीद्विर्वचनस्य स्थाने सप्तम्येकवचनं । धातोरित्यनुवर्तमानं वैयधिकरण्येन र्वोर्विशेषणं । प्रकृतमुपधाग्रहणमिको विशेषणं । तच्च र्वपेक्षं पूर्वत्वमाचष्टे इति भावः । धातोरुपधारेफ इति । बहिरङ्गत्वेऽनाल्लो

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'तत्रापि' पा० । ३ 'नैवं शक्य'मित्यादेः स्थाने 'इह माभूत्' पा०।

संविव्युः । [अभ्यासे][1] ।। जिव्रिः । चतुर्यिता चतुर्यितुम् ।। * ।। उणादिप्रति[2]षेधश्च ।। * ।। उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किर्योः गिर्योरिति ।। अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । 'हली'त्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः ।। यणादेशे कृते प्राप्नोति ।। स्थानिवद्भावान्न भविष्यति[3] ।। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो 'दीर्घविधिं प्रति न स्थानिव'दिति ।। नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्–'प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेश'इति ।। जिव्रिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ।। चतुर्यिता चतुर्यितुमिति–'सुपि ने'ति वर्तते ।। यद्येवं गीर्भ्यां गीर्भिरित्यप्रसिद्धिः ।। न सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्यां[4] गीर्भिरित्यदोषः ।। 'उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति,–परिहृतमेतत्,–'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति ।। [उपधायां च] ।

अदसोसेर्दादु दो मः ।८।२।८०।

।। * ।। अदसोऽनोस्रेः ।। * ।। अदसोऽनोस्रेरिति वक्तव्यम् ।। किमिदमनोऽस्रेरिति ? ।। अनोकारस्य, असकारस्य, अरेफस्येति[5] । अनोकारस्य–अदोऽत्र ।। असकारस्य–अदस्यति । अरेफस्य– अदः ।। तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ।। न वक्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । अविभक्तिको निर्देशः–'अदस्-ओ असे'[6]रिति । ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः । ततः सकारः । ततो रेफ इति ।।

प्र.] क्विन् रश्च व' इति व्युत्पन्नः । तत्रोणादिप्रतिषेधश्चेति[7] सिद्धे प्रपञ्चार्थः[8] पाठः । चतुर्यितेति। चतुर इच्छतीति क्यच् । तृच् । इट् । अतो लोपे कृते धातोरुपधारेफ इति दीर्घत्वप्रसङ्गः । स्वरेति । 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिव'दिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घः प्राप्नोति, तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याहुः । न सुप इति। सुपः परो यो हल् तत्परयोर्वोर्दीर्घो न भवतीत्यर्थः । [उपधायां च] ।

उ.]पस्याऽसिद्धत्वं तु न,त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तेः । इत्याहुरिति । 'पूर्वत्रासिद्धेने'त्यस्यापि स नियम इति तु भाष्याशय इत्यत्राऽरुचिः । भाष्ये–सुपिनेति वर्तत इति । आधारत्वविवक्षया सप्तमी । सुबन्तावयवस्येको नेत्यर्थ इति भावः । एतेन चतुर्यितेत्यादौ अन्तर्वर्तिसुपो लुका लुप्तत्वेन विशिष्टोत्तरं सुपो व्यवहितत्वेन च दोष इत्यपास्तम् । सुपः पर इति । सप्तम्यन्तस्य पञ्चम्या विपरिणाम इति भावः । [उपधायां च] ।।

अदसोऽसेः । वार्तिके–अनोस्रेरिति बहुव्रीहिः । इकार उच्चारणार्थः । अविद्यमानौकार-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उणादीनां' । ३ 'भवति' पा० । ४ 'विभक्तिपरि' पा० । ५ 'अरेफकस्य' पा० । ६ 'अदस् ओ'इति पा० । ७ 'तस्योणा' । ८ 'प्रपञ्चार्थं' पा० ।

अथ वा नैवं विज्ञायते-'अदसोऽसकारस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ?॥ अकारोऽस्य[1] सकारस्ये[2] सोऽयमसिः, असेरिति ॥ यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति, अदद्र्य ङ्ङिति प्राप्नोति ॥ अदमुयङ्ङिति भवितव्यम् 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति ॥

॥ * ॥ अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ * ॥

॥ * ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याऽप्राप्तिः[3] ॥ * ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति-अमुया अमुयोरिति ॥ * ॥ सिद्धन्तु सकारप्रति[4]षेधात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सकारप्रतिषेधात्' । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽपदान्तस्यापि भवतीति ॥

प्र.] अदसोऽसे । ओकारात्पर इति । सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तरकालं तु यथेष्टमभिसंबन्धे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपप्लवमानमभिमतमर्थं संपादयति । असेरिति । यत्र सकारस्य त्यदाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः । यद्येवमिति । त्यदाद्यत्वाऽभावान्मुत्वाऽप्रसङ्गः । अदमुयङिति । अःसेर्यस्येत्येवमनाश्रयणेऽपि नैवाऽमुमुयङिति भाव्यमित्यर्थः । अदसोऽद्रेरिति । ये-न सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नाऽन्त्यसदेशपरिभाषां, तेऽमुमुयङितीच्छन्ति । यथा 'चलीक्लृप्यत'इति रेफद्वयस्य लत्वम् । अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङिति ये तु त्यदाद्यत्वविषये एव मुत्वमिच्छन्ति ते 'अदद्र्य'ङिति मन्यन्ते । असेर्हीति । अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः । यदयमिति । 'अदस्यती'त्यत्र 'नः क्ये'इति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन ?। निषेधात्त्वपदस्याऽप्यदसो मुत्वं भवति-अमुयेति, पदस्याऽपि-अमुष्य अमूभ्यामिति । अन्त्य-

उ.] सकाररेफस्याऽदस इत्यर्थः। 'अद'इति विसर्गस्याऽसिद्धत्वाद्रेफान्तं । भाष्ये-ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूत इति । भूतपूर्वः-पूर्वरूपं प्राप्त इत्यर्थः । 'ओ'इति लुप्तषष्ठीकं । 'सेर्'इति रेफान्तं । तथैव इकार उच्चारणार्थ इति बोध्यम् । 'असे'रित्यसमर्थसमासः । ओकारसकाररेफान्तस्याऽदसो न मुत्वमित्यर्थः । तदाह-सूत्रे इति । अत एवादोऽनुपदेश्य इति निर्देशः सङ्गच्छते । अकारोऽस्येति भाष्येण व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं । तदाह-यत्रेति । त्यदाद्यत्वमित्युपलक्षणमाकारस्यापि । तेनाऽमूदृक् सिद्धयति । अदसोद्रेरिति । एवञ्च तन्त्रेणार्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्था । आचार्यमतभेदाच्च रूपत्रयमपि

१ 'अः अस्य' । २ 'स्येति' पा०। ३ 'दपदस्या' पा०। ४ 'सकारस्य' पा०। ५ 'असेरिति' ।

अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ दाद्ग्रहणमन्त्य[1]प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ दाद्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्[2] ? ॥] 'अन्त्य[3]प्रतिषेधार्थम्' ॥ [4]अलोऽन्त्यस्य मा भूत् । अमुया अमुयोरिति ॥ [अदसोऽसेर्दादुदोमः] ।

एत ईद्बहुवचने ।८।२।८१।

॥ * ॥ ईत्वं बहुवचनान्तस्य ॥ * ॥ ईत्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । 'बहुवचन' इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्—अमीभिः अमीषु । इह न स्यात्—अमी अत्र, अमी आसते इति[5] ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणं ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणमेतत् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं, बहुवचन इति ॥ [एत ईद्बहु] ।

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।८।२।८२।

वाक्याधिकारः किमर्थः ? ॥ * ॥ वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः ॥ * ॥ वाक्याधिकारः क्रियते । [किं प्रयोजनं[6] ?] ॥ 'पदनिवृत्त्यर्थः' । पदाधिकारो

प्र.] स्येति । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात् ।

एत ईद्बहुवचने । ईत्वमिति । 'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय'इति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं, ततश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्त्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ, नत्वमी इत्यत्रेति भावः। नेदमिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं, तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयादिहाऽर्थग्रहणम् । [अदसोऽसेर्दादु दो मः]

वाक्यस्य टेः । वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह- वाक्याधिकार इति । पदनिवृत्त्यर्थ इति । पदस्येति यत्प्रस्तुतं तन्निवृत्त्यर्थः ।

उ.] साध्विति भावः । परेतु 'यद्येव'मित्यादिपूर्वपक्षोत्तरमदमुयङिति भवितव्यमिति भाष्योक्तेरेतदेव रूपं भाष्याभिप्रेतम् । अथवेति व्याख्यादूषणमेवेदं, श्लोकश्लोक्तपक्षद्वयप्राप्तरूपानुवादमात्रमेकदेशिनः । अतएवाग्रेऽसेरिति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तमित्याहुः ।

एत ईत् । प्रत्ययस्य बहुवचनस्य-तत्संज्ञकस्य । ग्रहणेन भाव्यं । 'बहुवचनग्रहणेने'ति शेषः । [एत ईद्बहुवचने] ॥

वाक्यस्य टेः । ननु वाक्यस्थस्यैव पदस्य यथा स्यान्न तु केवलस्येति पदविशेषणार्थं वाक्याधिकारः स्यादत आह—वाक्यस्थस्येति। ततश्चाऽव्यभिचारान्न पदविशेषणेनाऽर्थ इति भावः। 'प्रविश पिण्डी'मिति केवलस्यापि प्रयोगदर्शनादिदं चिन्त्यं। नन्वधिकारस्याधिकारान्तर-

---

१ 'अन्त्यस्य' पा० । २ इदं लुप्तम् । ३ इदं क्वाचित्कम् । ४ 'अन्त्यस्य' पा० । ५ इतिः क्वचिन्न । ६ इदं लुप्तम् ।

निवर्त्यते ॥ न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्त्तन्ते[1] । दोषः खल्वपि स्याद्यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेत् । इष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि, तानि न सिध्यन्ति–'नश्छव्यप्रशा'निति ॥

पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते,–पदस्य निवृत्त्यर्थं[2] पदनिवृत्त्यर्थमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य[3] स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः ॥

अथ टिग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ टिग्रहणमलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम् ॥*॥ टिग्रहणं क्रियते । [किं प्रयोजनम्[4] ? ॥ 'अलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम्'] । अलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्–अग्निची३त् सोमसू३त् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

॥ * ॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥ सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अच' इति वचनादन्त्यस्य न, 'अन्त्यस्येति' वचनादचो न,

---

प्र.] नहि काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काकवाशितस्येत्यर्थः । विरोधाऽभावाच्चाऽशक्यः पदाधिकारो निवर्त्तयितुं, वाक्यस्थस्यैपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह–दोष इति । नश्छवीति । हन्तीत्यादावपदान्तस्य रुर्न भवति । नैवमिति । 'पदस्ये'त्यनुवर्तत एव । पदस्य टेः प्लुतो मा भूत्पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः। टिग्रहणमिति । असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सत्यजन्तस्यैव वाक्यस्याऽलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो नपुंसकह्रस्व इव प्लुतः स्यात्। टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाऽज्विशेष्यते, नत्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति । 'अचश्चे'त्ययमलोन्त्यशेष इति भावः । अच इति वचनादिति । इह तस्याऽनुपस्थानादिति भावः । सर्वादेश इति ।

उ.] निवर्त्तकत्वं दृष्टमित्यत आह–विरोधाभावाच्चेति । भाष्ये–पदे निवृत्त्यर्थमिति । पदे परतः पूर्वपदान्तस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । वाक्यान्तस्यैव पदान्तस्य यथा स्यादित्यर्थमिति भावस्तदाह–पदस्य टेरिति । भाष्ये–अलोन्त्यनियमे इति । अऽलोन्त्यनियमे सति व्यञ्जनान्तस्य न स्यात्तदर्थमित्यर्थस्तदाह–असतीति । सति तु पदावयवटेरवयवस्याऽच इत्यर्थ इति भावः । इह तस्येति । अच इत्यस्याऽलोन्त्यस्येत्यस्य चेत्यर्थः ।

---

१ 'वर्त्यन्ते' पा०। २ इदं क्वचिन्न । ३ 'रन्त्यः स्या' पा० । ४ इदं त्रुटितं स्यात् ।

उच्यते च प्लुतः ॥ स सर्वादेशः प्राप्नोति ॥*॥ उक्तं वा[1] ॥*॥ [उक्तं वा[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्य'मिति ॥ [वाक्यस्य टेः प्लुतः]

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८।२।८३।

अशूद्र इति किमर्थम् ? ॥ कुशल्यसि तुषजक ! ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'अशूद्र'इति । ॥*॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु[3] ॥*॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यम्[3] । तत्र शूद्र उदाहृतम् । स्त्रियां-गार्ग्यहं भोः, आयुष्मती भव गार्गि ! । असूयके—स्थाल्यहं भोः ॥ आयुष्मानेधि स्थाली३न्[4] ॥ नैषा मम संज्ञा स्थालीति

प्र.]हलन्तस्य टेः सर्वस्य स्थाने[5] इत्यर्थः। उक्तंवेति। द्वितीया षष्ठी'अच'इति प्रादुर्भाव्यते, तत्र टिनाऽचो विशेषणादच एव स्थाने प्लुतो भवति । [वाक्यस्य टेः] ॥

प्रत्यभिवादे । गार्ग्यहं भो इति । केचिदाहुः-'न ह्यभिवादयते पादोपसङ्ग्रहणान्येव तु करोति' । अन्ये त्वाहुः-'अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति । अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राभ्यामिति स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः' । ये तु स्त्रिया नाम्नाऽभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनाऽयं प्रतिषेधः। नैषा ममेति । असूयकः प्रत्याचष्टे—प्रत्यभिवादवाक्यान्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुत इष्यते नान्यस्येति यौगिकस्य प्लुतो न विधेयः । तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालीशब्दं संज्ञां मत्वा प्लुतो विहितः । यदा तूपहासार्थमसूयकस्तमाक्षिपति तदाऽसौ प्रत्यभिवादं नार्हत्याशीर्वचनं हि प्रत्यभिवादो गृह्यते । प्रतिसम्भाषणमात्रन्तु प्रत्यभिवादं मत्वा वार्तिककृताऽसूयके प्रतिषेध उक्तः । शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभि-

उ.] परस्परविरोधेनोभयोरपि त्यागादिति भावः । भाष्ये—स सर्वादेशः प्राप्नोतीत्युत्तरं । तस्मादच इति वक्तव्यमिति शेषो बोध्यस्तदेवाह—उक्तं वेति । उक्तं चेति 'च' घटितपाठे तु सम्यगेव । त्वर्थे वा वाशब्दः । द्वितीयेति । पदोपस्थितिपक्ष एव तत्र स्थितो न तु तच्छेषपक्ष इति भावः । [वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः]

प्रत्यभिवादे । अभिवादयितर्यनुग्रहद्योतकमाशीरूपं कुशलादिप्रश्नरूपं वा वाक्यमात्रं प्रत्यभिवादः। तदाह—भाष्ये-कुशल्यसि तुषजकेति । नह्यभिवादयते इति। अभिवादाऽभावे प्रत्यभिवादस्य सुतरामभाव इत्यर्थः। ये त्विति । इदमेव भाष्यसंमतं । भाष्ये 'एधी'ति भवेत्यर्थकम्। 'आयुष्मान्भव सौम्ये'ति स्मृतौ भवेत्यर्थपरं। नाम्न इति । रूढस्य संज्ञाभूतस्येत्यर्थः । प्रत्यभिवादं नार्हतीति । विपरीतं शापमेवार्हतीत्यर्थः। आशीर्वचनं हीति । इदं हि प्रत्यभिवादयितर्यनुग्रहद्योतककुशलप्रश्नादेरप्युपलक्षणं । प्रतिसंभाषणमात्र-

१ 'उक्तञ्च' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'वाच्यं' । ४ 'स्थलि३न्' । ५ 'स्थानिनः' ।

[ति[1]] ॥ किं तर्हि ? ॥ दण्डिन्यायो मम विवक्षितः स वक्तव्यः—स्थाल्यहं भोः॥ आयुष्मानेधि स्थालिन् ॥ न मम दण्डिन्यायो विवक्षितः ॥ किं तर्हि ? ॥ संज्ञा ममैषा ॥ असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व वृषल ! स्थालिन् ! ॥*॥ भोराजन्यविशां वा ॥*॥ भो राजन्यविशां वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । [आयुष्मानेधि[1]] देवदत्त भोः । भोः ॥ राजन्य—इन्द्रवर्माऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न् । [आयुष्मानेधि[1]] इन्द्रवर्मन् ॥ राजन्य ॥ विट्—इन्द्रपालितोऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ । [आयुष्मानेधि[1]] इन्द्रपालित ।

अपर आह—॥*॥ सर्वस्यैव नाम्नः प्रत्यभिवादे भोशब्द आदेशो वा[1] वक्तव्यः ॥*॥ देवदत्तोऽहं भोः । आयुष्मानेधि भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ इति वा ॥ इह कस्मान्न भवति—देवदत्त कुशल्यसीति ? ॥ इह किं चिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते । प्रधानमुच्यते[2]ऽप्रधानं[3] प्रत्युच्यते ।

प्र.]वादाभावात्प्रतिषेधो न विधेय इति केचिदाहुः। **स वक्तव्य इति**। अभिवादयिता प्रत्यभिवादयित्रैवं वक्तव्य इत्यर्थः । **भिद्यस्वेति** । कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । **भोराजन्यविशां वेति** । भोःशब्दो—भवच्छब्दः, सम्बुद्ध्यन्तो निपातो वा । **सर्वेति**। नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भोःशब्दस्याऽसाधुत्वे प्राप्ते वचनम् । **इह किं चिदिति** । पदस्येति वर्तते तद्विशेषणं प्रत्यभिवाद इति, तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनः पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुत्या भाव्यं नान्यस्येत्यर्थः । **प्रधानस्थस्येति** । संस्क्रियमाणस्य प्राधान्यं । **कुशल्यसीति**। साध्याया

उ.] **मिति** । अभिवादयितर्यनुग्रहद्योतकमन्यादृशं वेत्यर्थः। **केचिदाहुरिति** । अनुग्रहद्योतककुशलप्रश्नाद्यपि प्रत्यभिवाद इत्यत्राऽरुचिः । **कर्मकर्तरीति** । स्वयमेव भिन्नो भवेत्यर्थः ।

ननु संबुद्ध्यन्तेन निपातेन वा भोःशब्देन सिद्धे आदेशविधानं व्यर्थमत आह—**नामगोत्रेति** । एवञ्च सर्वत्रेयं प्राप्तविभाषेति तात्पर्यम् । आद्यमते तु भोःशब्दांशेऽप्राप्तविभाषा, इतरयोस्तु प्राप्तविभाषेति बोध्यम् । **तेनेति** । 'प्रत्यभिवादे' इति विषयसप्तमी । यत्पदं प्रत्यभिवादविषयं साक्षाद्वक्ति तस्य लुप्तः । तच्च नाम गोत्रं वा । अत्र तु नामपदं न वाक्यान्ते इति भावः। ननु क्रियाया एव सर्वतः प्राधान्यमत आह—**संस्क्रियमाणस्येति** । अभिवादयित्रनुग्रहार्थकत्वात्तस्य तेन तस्य संस्कार्यत्वमिति भावः । **साध्याया अपीति** । अतएव शब्दतः प्रधानाया अपीत्यर्थः । भाष्ये—**प्रधानमुच्यते अप्रधानं प्रत्युच्यते इति**। अयमर्थः—**प्रधानं** संस्कार्यं देवदत्तादिकं प्रथमत उच्यते । **अप्रधानं** संस्कारकं

१ इदं क्वचिन्न । २ 'अप्रधानं' । ३ 'प्रधानं' पा० ।

तत्र[1] प्रधानस्थस्य च[2] टिसंज्ञकस्य[3] प्लुत्या भवितव्यं न चाऽत्र प्रधानस्थं टिसंज्ञम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–आधेयोऽग्नी३र्नाधेया[4] ३ इति ॥ नैतद्विचार्यते-आधेयोऽनाधेयोऽग्निश्चेन्द्रवतीति ॥ किं तर्हि ? ॥ इहा[5]ऽग्निसाधना क्रिया विचार्यते–आधेयोऽग्निर्नाधेय इति ॥ यद्येवं द्वितीयोऽ-ग्नि[6]शब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न भविष्यति ॥

यद्येवमाधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति–'उक्तार्था-नामप्रयोगो भवती'ति ॥ नैष दोषः । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा

प्र.] अपि क्रियायाः संस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम् । क्वचित्पाठः–'अप्र-धानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यते' इति । तस्याऽर्थः–अभिवादवाक्ये श्रुतो देवदत्तादि-रेव प्रत्युच्यते, कुशल्यसीत्येतत्तु पूर्वमश्रुतत्वान्न प्रत्युच्यते, किं त्वपूर्वमेवैत-दुच्यते । **इहापीति** । द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्यं मन्यते । **नैतदिति** । न ह्याधानाऽनाधानकर्मविशेषविषयो विचारो, नाप्यग्निविशेषविषयः–किमाहव-नीयोऽथ दक्षिणाग्निरिति, किं तर्ह्याधानं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रिया-विचारः । **यद्येवमिति** । 'नाधेयोऽग्नि'रित्येवमग्निशब्दो निर्देश्यः । **उक्तार्थाना-मिति** । अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थः । **उक्तार्थानामपीति** । उक्ताऽर्था-

---

उ.] कुशल्यसीत्येत[त्तु][2]त् **प्रत्युच्यते**–पश्चादुच्यते । एवञ्च वाक्यान्ते प्रधानस्य टेरभावान्न भवतीति भावः । तद्बीजं तु कैयटेनोक्तमेव । **अभिवादवाक्ये इति** । अन्यत्र सिद्धस्यैव हि संस्कारार्थमनुवादो युज्यते इति भावः । अतएव संबोधनविभक्त्या निर्देशः । भाष्यस्थ–'प्रत्यु-च्यत' इत्यस्याऽनूद्यत इत्यर्थः । **अपूर्वमिति** । विधेयत्वादिति भावः । एवञ्चाऽनूद्यमानस्य वाक्यान्तस्थत्वाभावान्न प्लुत इति तात्पर्यम् । अत्र पक्षे 'प्रधानस्थस्ये'त्यस्याऽनूद्यमानस्थस्ये-त्यर्थः । **द्रव्यस्येति** । अग्निरूपस्येत्यर्थः । एवञ्च तद्वाचिन एव वाक्यान्तस्य टेः प्लुतः स्यान्न तु 'नाधेय' इत्यस्यापीति भावः । **विचार्यमाणत्वादिति** । द्वयोर्बलज्ञानं विचार-स्तद्विषयत्वादित्यर्थः । **न हीति** । 'आधेयोऽग्नि'रित्यत्र त्रितयमस्ति, अग्निशब्दवाच्यं द्रव्यं । धातुवाच्या क्रिया, प्रत्ययवाच्यं कर्म । तत्र क्रियाविषय एव विचारो नेतरविषयः । तत्राग्निः किमाधानक्रियाकर्म तत्साध्यत्वादुत्तानाधानक्रियाया इति न विचार्यते इत्यर्थः । कोऽग्नि-राधेय इत्यपि नेत्याह–**नापीति । तत्साधनक्रिया**–अग्निसाधनाधानक्रिया । आधेयोऽग्नि-रित्यत्र तु क्रियावाचिनोऽन्त्यपदत्वाऽभावात्तदुपलक्षितद्रव्यवाचिनो वाक्यान्तस्याऽग्निपद-स्यापि प्लुत इति बोध्यम् । प्रधानस्थस्य प्रधानक्रियोपलक्षितस्थस्य च तेन प्लुतो विधीयते. अत्र चा'धेयोऽग्निर्नाऽऽधेया ३' इति भाष्यप्रयोग एव मानं । नन्वर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयो-

---

१ 'तस्य' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ संज्ञस्य' पा० । ४ 'आधेयोऽग्निर्नाधेया३' । ५ 'इहे'ति क्वचिन्न । ६ 'ह्यग्नि' पा० । ७ 'यद्येव'मिति क्वचिन्न । ८ 'नाम भवतीति' पा० ।

'अपूपौ द्वावानय' 'ब्राह्मणौ द्वावानये'ति ॥ [प्रत्यभिवादेऽशूद्रे]

दूराद्धूते । च ८।२।८४ ।

दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चाऽयमनवस्थितपदार्थकस्तदेव हि कंचित् प्रति दूरं कंचित्प्रत्यन्तिकं भवति । एवं हि कश्चित्कंचिदाह-'एष पार्श्वतः करकस्तमेनमानये'ति । स आह—'उत्थाय गृहाण, दूरं न शक्ष्यामी'ति । अपर आह-'दूरं मधुरायाः पाटलिपुत्र'मिति । स आह-'न दूरमिदमन्तिक'-मिति । एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकस्तस्याऽनवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते-'कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्य'मिति ? ॥ एवं तर्हि ह्वयतिनाऽयं निर्देशः क्रियते-'ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम्' ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेषेऽनुपादीयमाने सन्देहो भवति, 'श्रोष्यति न श्रोष्यती'ति, तद्दूरमिहाऽवगम्यते ॥ [दूराद्धूते च]॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८।२।८५ ।

प्र.]भिमता उक्तार्थाः सादृश्यादुच्यन्ते, तत्त्वतस्तु यथा वृषवृषभशब्दौ भिन्नौ, तथाऽपूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ, समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते। प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते, तेनोक्तार्थानां प्रयोगेऽव्यवस्था नोद्भावनीया ।

दूराद्धूते च । तदेवेति । दूरस्याऽनवस्थितत्वात्प्लुतस्य विषयविभागो न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । ह्वयतीति । ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः । [दूराद्धूते च] ।

हैहैप्रयोगे हैहयोः । पूर्वेण हूयमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतवि-

उ.] गाच्छब्दान्तरेणोक्ते किमर्थं तत्प्रयोगोऽत आह-तत्त्वतस्त्विति । यथा वृषवृषभयोरखण्डपदवादेऽत्यन्तभेदेऽपि अवयवे ध्वनिसाम्याद्वृषशब्दत्वभ्रमस्तथानयोरत्यन्तभेदेऽपि सादृश्यादवयवे तत्त्वभ्रम इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । नन्वेवं 'वृषो वृषभ' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य 'स्थितस्य गति'रिति न्यायेन प्रयोगानुसाराद्व्यवस्थेत्याह-प्रयोगेति ।

दूराद्धूते च । ह्वानेति । दूरस्थपुरुषश्रवणाय यदाह्वानमित्यर्थः । दूरादिति । 'दूरान्तिकार्थेभ्य' इति पञ्चमी । भाष्ये यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषे अनुपादीयमाने इति पाठः । विशेषे-अधिके यत्ने । [दूराद्धूते च] ।

हैहेप्र । ननु दूराद्धूते हैहयोर्दूराद्धूतेचेति सूत्रान्तरेण सिद्धत्वादिदमनर्थकमित्यत

१ 'किंचि' पा० । २ एनमिति क्वचिन्न । ३ 'मथुरा'पा० । ४ 'विशेष उपा' पा० । ५ इतिः क्वचिन्न ।

हैहेग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुत्यर्थम् ॥ * ॥ हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं क्रियते ॥ किमर्थम् ? ॥ ['हैहयोः प्लुत्यर्थम्'[1]] । हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात् । देवदत्त है३ देवदत्त[2] हे३ । अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् ॥ अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम् ॥*॥ प्रयोगग्रहणं क्रियते । [किं प्रयोजनम्[1] ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम्' ।] अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकयोरपि यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त हे३ ॥ अथ पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ पुनर्हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम् ॥ * ॥ [पुनर्हैहेग्रहणं[1] क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनन्त्यार्थम्'] । अनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । है३ देवदत्त' हे३ देवदत्तेति ॥ [हैहेप्रयोगे]

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।८।२।८६ ।

॥ * ॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतः प्राप्नोति । दे३वदत्त[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते

प्र.]धानाद्धैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम्। **हैहयोः प्लुत्यर्थमिति** । अन्यथाऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिन एव प्लुतः स्यात्–देवदत्त है ३ इत्यादौ । **अनर्थकयोरपीति** । यदा तु प्राक् सम्बोधनपदं प्रयुज्यते तदा हैहयोर्द्योत्यार्थाऽभावादानर्थक्यं, यदा तु तयोः प्राक् प्रयोगस्तदाऽऽमन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थत्वादर्थवत्त्वम् । **अनन्त्ययोरपीति** । अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्न स्यात्।

गुरोः । गुरोः प्लुतविधान इति । 'अनन्त्यस्यापी'त्यपिशब्देन गुरोः सन्निधानात्स एवाऽन्त्यः समुच्चीयते, तेन यत्र गुरुरन्त्यस्तत्रैव पर्यायः स्याल्लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण तस्य स्यादनेन चाऽनन्त्यस्य गुरोरित्यर्थः । **न वेति** । अपिशब्देन

उ.]आह-**पूर्वेणेति** । नामगोत्रयोरेव हूयमानार्थवृत्तित्वं, हैहयोस्तु न तदर्थत्वमाभिमुख्यद्योतकत्वादित्यर्थः । भाष्ये-**हैहयोरिति** । अतादृश्योरित्यर्थः । **अन्यथेति** । 'हैहेप्रयोगे' इतीयत्युच्यमाने इत्यर्थः । हे देवदत्तेत्यादौ पूर्वेणैव सिद्धेरिति भावः । आनर्थक्यं व्युत्पादयति-**यदेति** । **द्योत्यार्थाभावादिति** । संबोधनेनैवाऽऽभिमुख्यस्य द्योतितत्वादिति भावः । प्रयोगग्रहणे तु यथा कथञ्चित्तयोः प्रयोग एव सिद्धे षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्याद्धैहयोः प्लुतसिद्धिरित्यर्थः । [**हैहेप्रयोगे हैहयोः**] ।

गुरोरनृतो । लघौ त्वन्त्ये इति । तत्र प्लुतयोर्यौगपद्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । **प्रकृताद्वि**

---

1 इदं त्रुटितं भवेत् । 2 इदं क्काचित्कम् । 3 'देवदत्त३' पा० ।

'दूराद्धूते चे'ति ॥*॥ न वाऽनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् ॥*॥ न चैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['अन[3]न्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्दे-शार्थम्']। अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति 'अनन्त्य-स्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टे'रिति ॥ न[3]नु चैतद्गुर्वपेक्षं स्यात्-अनन्त्यस्या-पि गुरेरन्त्यस्यापि गुरोरिति ? ॥ नेत्याह । व्यपेक्ष[2]मेतत् । अनन्त्यस्या-पि गुरोरन्त्यस्यापि टेरिति ॥ अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥ * ॥ प्राग्वचनं विभाषार्थम् ॥*॥ प्राग्वचनं क्रियते ॥ [किं प्र[1]योजनं ? ॥ 'विभाषार्थम्']॥ विभाषा यथा स्यात् ॥ * ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात् ॥ * ॥ [प्राग्वचन[1]मनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'एकैकस्येति वचनात्']। एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति ॥ अ[3]स्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ युगपत्प्लुतो मा भूदिति ॥ 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनान्ना-ऽस्ति यौगप[4]द्येन संभवः ॥ असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्विह सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मिति। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं । 'गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकै-कस्य प्राचाम्' । उप[1]स्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ॥ इहापि तर्हि स[1]मावेशो न प्राप्नोति—देवदत्ता ३ ॥ सिद्धाऽसिद्धावेतौ । यौ हि

प्र.] प्रकृतष्टिः समुच्चीयते न तु गुरुरेवाऽन्त्य इत्यर्थः। **विभाषार्थमिति**। तेन पक्षे न कस्यचित्प्लुतो भवति । इतरस्तु पक्षेऽनन्त्यस्य प्लुतः पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येव-मर्थं प्राग्ग्रहणमनेनोक्तमिति मत्वाह–**प्रागिति** । **यद्यपीदमिति** । यथोद्देश-पक्षे । **इहापीति** । आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समा-विशेत्, वर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गात्। यदा चाऽऽम एकान्तरमित्यनेन निघातैकश्रुति-निषेधस्तदेदमुदाहरणम् । **सिद्धासिद्धाविति** । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः,

उ.] **रिति**। तेन सर्वत्र पर्यायसिद्धिरिति भावः। भाष्ये–**उभयनिर्देशार्थमिति**। गुर्वगुर्वोरित्यर्थः। **इत्येवमर्थमिति** । अन्यथोदात्तानुदात्तयोः प्लुतयोः समावेशः स्यादिति वक्ष्यते । भाष्ये–**तस्यासिद्धत्वादिति** । कार्यकालपक्षेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तस्यात्रि-पाद्यामप्रवृत्तिः । ध्वनितं चेदं षष्ठे, स्वरितो वानुदात्ते इति सूत्रे च भाष्ये। एकदेश्याह–**नैष दोष इति**। 'यद्यपी'त्यादिभाष्यं 'पूर्वत्रे'त्यत्र व्याख्यातम् । ननु देवदत्त इत्यादावेक-श्रुति दूरात्संबुद्धावित्यस्य प्रसङ्गात्कथं षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं स्यादत आह–**यदा चेति** ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'लघ्वपेक्ष' पा० । ३ 'अस्ती'ति क्वचिन्न । ४ 'यौगपद्ये सं पा० ।

सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः ॥ यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन[1] समावेशः प्राप्नोति—'स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सने'ष्विति ॥ स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ॥ यस्तर्ह्यनुदात्तः[2] प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयो'रिति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ [गुरोरनृतो]

ये यज्ञकर्मणि ।८।२।८८।

॥ ❀ ॥ ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः ॥ ❀ ॥ ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—ये देवासो दिव्येकादशस्थेति ॥ ❀ ॥ सिद्धं तु ये यजामह इति ब्रूह्यादिषूपसङ्ख्यानात् ॥❀॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['ये यजा[3]मह इति ब्रूह्यादिषूपसङ्ख्यानात्']। ये यजामहेशब्दो[4] ब्रूह्यादिषूपसङ्ख्येयः ।

प्र.] तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तोऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति । स्वरितेऽपीति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्यत्राऽविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाश्रीयते । न च पारिभाषिक उदात्तो गृह्यते किं तर्ह्युभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते, स च स्वरितेऽस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्योगपद्याऽभावः । यस्तर्हीति । उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशनिवृत्त्यर्थमेकैकग्रहणं, प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताऽभावार्थम् ॥

उ.] आम् पचसि देवदत्तेत्यादौ । अन्ये तु दूरात्संबुद्ध्यभावे इदम्, 'आम एकान्तर'मित्येतद्विषये प्लुताऽप्रवृत्तेरतत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः । दूराद्धूते इत्यनुवर्तमानमप्यत्र बोधनमात्रोपलक्षणम् । अतएव 'प्रत्यभिवादे' इत्येतद्विषयेप्यस्य प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं वृत्तौ । पादादिस्थस्योदाहरणत्वाच्चात्र न निघात इत्याहुः । तस्मिंस्त्वपेक्षिते इति । प्लुतस्याऽसिद्धत्वे तदेकवाक्यतापन्नस्यानुदात्तं पदमित्यस्याप्यसिद्धत्वान्न निघात इति भावः । भाष्ये—यस्तर्हि स्वरितः प्लुत इति । विहितस्वरितगुणक इत्यर्थः । 'स्वरितमाम्रेडित'मित्यादिभिर्लाघवात्स्वरितगुणमात्रस्यैव विधानात् । एवमनुदात्तं प्रश्नान्तेत्यत्रापि बोध्यमिति केचित् । 'एकं वर्जयित्वा शिष्टमनुदात्तगुणयोगी'ति सूत्रार्थात्स्वरितेऽप्यनुदात्तगुणयोगसत्त्वात्समावेशः स्यादिति भावः । 'अनुदात्त'पदं यौगिकमिति परिहाराशयमाह—अनुदात्तं पदमिति । एवं च स्वरितेऽप्युदात्तगुणसद्भावान्न समावेश इति भावः । 'अनुदात्तशब्देनापि पारिभाषिकस्य स्वतन्त्रस्याऽच एव ग्रहणं न स्वरितैकदेशस्ये'ति शङ्कां समाधत्ते—न चेति ।

यस्तर्ह्यनुदात्त इति । एतदन्तमेकदेश्युक्तिः । आचार्यस्य तु सर्वेषामुक्तानां समावेशवारणायैकैकस्येतीत्याशयः । उक्तरीत्या त्रिपाद्यां शेषनिघाताऽप्रवृत्तेः । किञ्च देवदत्तेत्यादौ प्लुताऽसिद्धत्वात्पूर्वं षाष्ठाद्युदात्तत्वे ततः प्लुते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातो दुर्वारः । तत्प्रवृत्त्युत्तरमस्याऽसिद्धत्वेऽपि क्षत्यभावात् । भाष्यकृता तु षष्ठे एव त्रिपाद्याम्

1 'स्वरितप्लुतः' पा० । 2 'दात्तप्लुतः' पा० । 3 इदं लुप्तंस्यात् । 4 'महशब्दो' पा० ।

प्रणवष्टेः ।८।२।८८।

'प्रणव' इत्युच्यते कः प्रणवो नाम?॥ पादस्य वाऽर्द्धर्चस्य वाऽन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोङ्कारं[1] त्रिमात्रमोकारं वा विदधति तं 'प्रणव'[2] इत्याचक्षते ॥ अथ टिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥*॥ टिग्रहणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ [टिग्रहणं[3] क्रियते ॥ किं प्रयोजनं ? ॥ 'सर्वादेशार्थम्']। यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात्। यदा [हि][3] ॐकारस्तदाऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ [प्रणवष्टेः]

प्र.] प्रणवष्टेः। कः प्रणव इति। शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः। पादस्येति। शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत्। अक्षरम्–अच्। अन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः। तदाद्यक्षरशेषस्येति। अक्षरं च शेषश्च–हल्, अक्षरशेषं। तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि। तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं–टिसंज्ञकमित्यर्थः।

अथेति। टिस्थानिकयोरेवोङ्कारौकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसंज्ञाविधानात्प्रश्नः। ॐकार इति। असति टिग्रहणेऽलोन्त्यस्येति वचनाट्टेर्योऽन्त्यो हल्तस्यौकारः स्यात्। प्लुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराऽभावादविशेषणात्। संज्ञया च विधानेऽच्परिभाषोपस्थानात्। अथाऽप्यच्परिभाषोपस्थानाट्टिनाऽज्विशेष्यते तथापि टेर्योऽच्[4] तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः। ॐकारस्त्वज्झल्समुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति

उ.] अस्या अप्रवृत्तेः सिद्धान्तितत्वेनाऽत्रत्यस्य स्पष्टमेकदेश्युक्तित्वप्रत्ययेन च न पराक्रान्तमत्रेति बोध्यम्। [गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि] ॥

ये यज्ञकर्मणि। सिद्धन्त्विति। एवञ्चेदं सूत्रं तु कर्त्तव्यमिति भावः ॥

प्रणवष्टेः। यज्ञकर्मणि ऋगादीनां टेः प्लुतः प्रणवोऽनेनादेशो विधीयते। यद्यप्यक्षरशब्देन वर्णमात्रं, तथा पीहाऽज्विवक्षित इत्याह–अक्षरमजिति। तदाद्यक्षरशेषशब्दे बहुव्रीहिद्वन्द्वगर्भः कर्मधारय इत्याह–अक्षरञ्च शेषश्चेति। अजपेक्षशेषशब्देन हलुच्यते। एतद्विसर्गादेरप्युपलक्षणं। तत्राऽक्षरस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावेन, शेषस्य तु मुख्यं। पादस्यार्धर्चस्य वेति। वाशब्दश्चार्थे। तेन ऋचोऽपि सङ्ग्रहः[5]। ननु 'टे'रित्यनुवर्तमाने पुनष्टिग्रहणं किमर्थमत आह–असतीति। ननु प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थित्याऽन्त्यस्याऽच एवोङ्कारः स्यान्न तु हलोऽत इत्याह–प्लुतत्वेनेति। प्रणवस्य–ओङ्काररूपस्य। अथापीत्यभ्युपगमवादः। उपरञ्जकतया प्लुतेन विशेषणसम्भवेनाऽच्परिभाषोपस्थितिरिति भावः।

---

१ 'त्रिमात्रमोङ्कारमोकारं वा'। 'त्रिमात्रम् ॐकारं, त्रिमात्रमोङ्कारं'। २ 'प्रणवमिति'। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'टेर्योऽच्'। ५ 'ग्रहः'।

याज्याऽन्तः ।८।२।९०।

अन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥ याज्या नामर्चो वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते चाऽन्त्यस्य स्यादिति । तद्वा-न्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ॥ [याज्याऽन्तः] ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।८।२।९२।

॥ * ॥ अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ **अग्नीत्प्रेषणे इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति–अग्नीदग्नीन्विहर ।** ॥*॥ सिद्धं त्वोश्रावये परस्य चेति वचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ['ओश्रावये परस्य चेति वचनात्']। ओश्रावये परस्येति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय ॥ अपर आह–ओश्रावयाश्राव-ययोरिति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय । आ३श्रा३वय ।** ॥*॥ बहुलमन्यत्र ॥*॥ **बहुलमन्यत्रेति वक्तव्यम् । उद्धरा ३ उद्धर । आहरा ३ आहर ॥ तत्तर्हि**

प्र.] सर्वस्य टेर्वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्सिध्यति । केचित्तु टिस्थानिकस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः । [**प्रणवष्टेः**] ।

याज्यान्तः । अन्तग्रहणमिति । 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकारादन्त्यस्यैव भवि-ष्यतीति प्रश्नः । **याज्या नामेति ।** ऋक्समुदायो याज्याः, तत्र प्रत्यृचं प्लुतः प्राप्नोतीति, ऋक्समुदायस्य योऽन्तस्तस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणं । तेनाऽयमर्थो– 'याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽच्तस्य प्लुतः' । [**याज्यान्तः**] ।

अग्नीत् । बहुलमिति। तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो भवति, बहुलवचनाच्च नादेर्न परस्य, अपि त्वन्त्यस्यैव प्लुतः । **उद्धरा ३ उद्धरेति ।**

उ.] **यदा** हीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे–**ॐकारस्त्विति । प्रतिपन्ना इति ।** तदा हि सूत्रमेव व्यर्थमित्यरुचिः । [**प्रणवष्टेः**] ॥

याज्यान्तः । वाक्यस्य टेरिति । 'टे'रित्यनेन त्वव्यभिचारादन्तस्य टेरिति विशेषण-मनर्थकं । टिग्रहणनिवृत्तौ त्वजन्ताया एव याज्यायाः स्यादिति तात्पर्यम् । **ऋक्समुदाय इति ।** याज्यानां वाक्यस्य टेरित्यर्थो ह्यन्तग्रहणाऽभावे स्यादिति भावः । **ऋचो वाक्य-समुदाय इति** भाष्ये । ऋक्समुदायरूपो वाक्यसमुदाय इत्यर्थः । [**याज्यान्तः**] ॥

अग्नीत्प्रे । अग्नीध ऋत्विग्विशेषस्य प्रेषण इति कर्मषष्ठया समासः । 'अग्नीत्कर्मके-ऽध्वर्युकर्तृके प्रेषणे आदेः प्लुतो भवति, ततः परस्य द्वितीयाऽचश्च' इति सूत्रार्थः । भाष्ये– **ओश्रावयेपरस्येति ।** परस्य चाऽऽदेश्चेत्यर्थः । **अपि त्वन्त्यस्यैवेति ।** उद्धर उद्धरेत्यादौ

---

१ 'भावयेति' 'परस्येति'पा०। २ इदं क्वाचित्कम्। ३ 'मन्यत्रापि' 'त्रापीति' पा० । ४ 'रा' ।

वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते–'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च विभाषा' । ततः 'पृष्टप्रतिवचने हेः' । 'विभाषे'त्येव । अपर आह–॥ * ॥ सर्वे एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः ॥ * ॥ [अग्नीत्प्रेषणे] ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ।८।२।९५।

॥ * ॥ भर्त्सने पर्यायेण ॥*॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौरा३ चौर । चौर चौरा३ । कुशीला ३ कुशील । कुशील कुशीला३ ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ।८।२।१०३।

॥ * ॥ असूयादिषु वावचनम् ॥ * ॥ असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके ३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके ॥

प्लुतावैच इदुतौ ।८।२।१०६।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम् ॥*॥

प्र.] चापले द्विर्वचनम् । योगविभाग इति । व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयते इति भावः । एवमुद्धर उद्धरेत्यन्त्यः प्लुतो न लभ्येत इति केचिदाहुः । व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्य आहुः । साहसमिति । शास्त्रत्यागः साहसं । तेन शास्त्रमत्यजताऽभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः । एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र संबन्धात्सिध्यतीति मन्यन्ते । [अग्नीत्प्रेषणे] ।

स्वरित । असूयादिष्विति । 'सर्व एव प्लुत'इति वचनमन्यदीयमिति वचनम् । [स्वरितमाम्रेडिते] ॥

प्लुतावैच । लक्षणान्तरेणैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम् ।

उ.] पूर्वान्त्यस्येत्यर्थः । बहुलग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादिति भावः । अन्त्यस्य प्लुतो नेति । पूर्वान्त्यस्येत्यर्थः । विभाषाग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेनोपाधिव्यभिचारार्थकत्वाऽभावादिति भावः । व्यवहितेऽपीति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादेव नादेर्नाव्यवहितपरस्य । क्वचित्तु तस्यैवेति भावः । अविमृश्यकारित्वं–साहसं । तदिह शब्दप्रयोगे शास्त्राननुसरणं । तदाह–शास्त्रत्याग इति । प्राग्ग्रहणस्येति । केचित्तु 'विभाषे'ति अत्र योगं विभज्य 'उक्तं वक्ष्यमाणं च प्लुतजातं वा'–इत्याहुः । [अग्नीत्प्रेषणे परस्य च] ॥

प्लुतावैच । नेदं प्लुतविधायकं किन्तु अन्यशास्त्रविहितप्लुतस्य विषयशोधकमित्याह–

---

१ 'सर्वतः' पा० । भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'चौर ३' पा० । ३ 'कुशील ३' पा० । ४ 'कन्ये कन्ये ३' पा० । ५ 'शक्तिके शक्तिके ३' पा० । ६ इदं क्वचिन्न । 'वृद्धि' पा० । ७ 'एवमुद्धरेत्यस्य प्लुतो' पा० । ८ तृतीयस्यादेः परत्वाऽभावादित्यर्थः । ९ 'प्राचा'मित्यस्य ।

ऐचोरुभयवि[1]वृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुत उच्यते ॥ किमुच्यते 'उभयवि[1]वृद्धि-प्रसङ्गा'दिति ?। यदा नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभि-र्वर्णैर्भवितव्यमनपायोजनविकारिभिः ॥ नैष दोषः । 'उभयवि[1]वृद्धिप्रसङ्गा'-दिति नैवं विज्ञायते—'उभयोर्विवृद्धिरुभयविवृद्धिरुभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ उभयोर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धिः, उभयविवृद्धि-प्रसङ्गादिति । इमावैचो समाहारवर्णौ, मात्राऽवर्णस्य मात्रोवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद्यथा,—गर्भो वर्धमान[3]ः सर्वा-ङ्गपरिपूर्णो वर्धते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥ ॥*॥ तत्रा-

---

प्र.] **ऐचोरिति** । समाहारवर्णत्वादवर्णस्येदुतोश्च विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं, तत्र वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । **किमुच्यत इति**,—उभय-विवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्तविरोधमुद्भावयति । विवृद्धिर्नित्यता च विरु-ध्यते, तादवस्थ्यं हि नित्यता । यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषूच्चरितप्रध्वंसित्वाद्वि-वृद्धिर्नोपपद्यते, नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवेमामवस्थां प्राप्त इति युज्यते वक्तुं । तथा च दीर्घीभूत इति च्विना निर्देशः क्रियते । नित्यत्वेत्वे तद्विरुध्यते । **कूटस्थैरिति** । कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमानाः नित्यतामाचक्षते, युगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेष उच्यते । तत्र 'कूटस्थ'-शब्देन स्वभावाऽपरित्याग उक्तः। स चाऽवयवविचालेऽप्यस्ति—नित्या पृथिवीति। अविचालिग्रहणेनाऽवयवाऽविचालः प्रतिपा[4]द्यते । अविचालित्वस्य हेतुकथनम्—**अनपायेति**। इतरः शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन्विवृद्धिरिवोभयोर्लक्ष्यत इत्याह **नैवमिति** । **तद्यथेति** । यथा गर्भे नाऽवस्थिता एवावयवा विवर्धन्ते, किं तर्हि,

---

उ.] **लक्षणान्तरेणेति**। एवं स्वरितमित्याद्यपि बोध्यम्। **समाहारवर्णत्वादिति** । समा-ह्रियमाणाऽवयववर्णरूपत्वादित्यर्थः । ननु वर्णैकदेशयोः कथमिदुद्ग्रहणेन ग्रहणमत आह—**तत्रेति**। **सिद्धान्तविरोधमिति**। शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वरूपः सिद्धान्तः। **यद्यपीति**। वृद्धिरूपान्तरप्राप्तं किञ्चित्कालं स्थितस्यैवोपपद्येते नतु क्षणनश्वरस्येति भावः । **तथापीति**। बुद्धिकल्पितो गौणो व्यपदेश इति भावः। एवंविधव्यवहार एव प्रचुर इत्याह—**तथा-चेति** । **नित्यत्वे त्विति** । तत्र गौणव्यपदेशोऽप्यनुपपन्न इति भावः । कूटस्थादीनां पर्या-यत्वमाशङ्क्य निराकरोति—**कूटस्थादय इति** । ननु बहुव्रीहावपि नित्यताविरोधस्तद-वस्थोऽत आह—**इतर इति** । बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यात्सादृश्यगर्भः समास आश्रीयते इति भावः । ननु गर्भदृष्टान्तोऽनुपपन्नः, तत्रावयववृद्ध्युपलब्धेरत आह—**यथा गर्भे इति** ।

---

१ 'वृद्धि' । २ 'इत्युच्यते' ३ 'अभिवर्द्धमानो गर्भः' 'वत्सो वर्द्धं' पा० ४ 'प्रतिपद्यते'।

ऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्टं प्रसज्येत । चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['इदुतोर्दीर्घवचनात्']॥ इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ? ॥ यदि समः प्रविभागो–मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः ॥

अथ ह्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति । अथ हि[2] ह्यध्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं–'तत्रायथेष्टप्रसङ्ग' इति ॥ तत्र सौर्यभागवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडवः पठति । इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः । [प्लुतावैच इदुतौ] ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।८।२।१०७।

॥ * ॥ एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एचः प्लुतविकारे

प्र.]पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिः,एवं शब्दान्तरमेवोभयवित्रद्धिःप्राप्नोतीत्युच्यते।

चतुर्मात्र इति । प्लुतावयवत्वात्प्लुत उच्यते, नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञाऽस्ति, 'ऊकालोऽ'जिति वचनात् । **तदेतदिति** । भाष्यकारो वार्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते । 'एचोश्चोत्तरभूयस्त्वा'दिति वदता वार्तिककारेण समप्रविभागत्वं नेष्टमिति भावः।

इष्यत एवेति । 'ऊकाल एवाऽ'जिति नियमो नाश्रीयते, तेन चतुर्मात्रस्याप्यच्कार्यं भवति, 'प्रत्यङ्ङ४तिकायने'ति 'ङमो ह्रस्वा'दिति ङमुड्भवति । 'ग्लौ ४त्राते' त्यत्राऽनचि चेति तकारस्य द्विर्वचनं भवति । **सौर्यभागवतेति** । सौर्यं नाम नगरं तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम् । [**प्लुतावैच इदुतौ**]।

उ.]अवस्थिता एव वर्धन्त इति नेत्यन्वयः। **प्लुतावयवत्वादिति**। प्लुतसदृशावयवत्वादित्यर्थः । त्रिमात्रत्वेन च सादृश्यं । कुतो गौणवृत्त्याश्रयणमत आह–**न हीति**। नाप्यवयवस्य मुख्यं प्लुतत्वम्, अच्त्वाऽभावादित्यपि बोध्यम्। **इति वदतेति**। एवञ्च वार्तिककारस्य पूर्वाऽपरविरोध इत्यर्थः।तत्रोत्तरस्य भूयस्त्वं पूर्वस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहस्य भाष्यकृतोक्ततया समप्रविभागपक्ष एव भगवतो भाष्यकारस्य सम्मत इति बोध्यम् । ननु एक मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामेवाऽच्त्वात् कथं चतुर्मात्रिकस्याऽच्कार्याणि स्युरत **आह–ऊकाल एवेति** । तत्र त्रिमात्रग्रहणं एकद्विमात्रभिन्नोपलक्षणमिति भावः। **ग्लौ ४–त्रातेति समस्तं** । 'सिद्धं त्विदुतो'रिति वार्तिकं वाडवस्य,तदाह–**वाडवः पठतीति**। [प्लुतावैच इदुतौ] ॥

---

१ 'मात्रा' पा० । २ 'ह्यर्द्ध' पा० । 'मात्रे'ति पा० । ३ 'अर्द्धमात्रा' पा० । ४ 'गित्वं' पा० ।

पदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्–भद्रं करोषि गौ३रिति[1] ॥ * ॥ विषय-परिगणनं च ॥ * ॥ विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । 'प्रश्नान्ताभिपूजित-विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वि'ति वक्तव्यम् । प्रश्नान्त–अगमा३ः[2] पूर्वा३न्[3] ग्रामा३नग्निभूता३ इ ? । पटा३उ ? । प्रश्नान्त ॥ अभिपूजित–सिद्धोऽसि माणवकाऽग्निभूता३इ । पटा३उ । अभिपूजित ॥ विचार्यमाण–होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । विचार्यमाण ॥ प्रत्यभिवाद–आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । प्रत्यभिवाद ॥ याज्यान्त–उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ[4] ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अग्ना३इ पत्नीवा३ः[5] सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥ [एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूरा]

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।८।२।१०८।

अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते[6] ?॥ 'इदुतो'रित्याह ॥ तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यं ॥

एचोऽप्र । गौ३रिति । अथ यदा सावपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति?, उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विसर्जनीयश्चाऽत्र वाक्यस्याऽन्तो न त्वेच् । पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते, पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदमित्यन्वर्थग्रहणात् । एतच्च 'याज्यान्त' इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ।

अग्निभूता३यिति । अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । **आमन्त्रित इति ।** अप्राप्तएव प्लुते वचनम् । [**एचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः**] ।

उ.] ऐचोऽप्रगृह्यस्या। अथ यदेति । यदा 'असर्वनामस्थाने' इति यजादौ सर्वनामस्थाने प्रतिषेध इति व्याख्यानं तदेत्यर्थः । न च परिगणनेऽदूराद्धूत इति व्यर्थं स्यात् । किञ्च तत्सत्त्वे तत्रत्य'दूराद्धूत'इति पदस्य सम्बोधनोपलक्षणत्वेन सम्बोधनोदाहरणमसङ्गतमिति वाच्यम्, उपलक्षणत्वे मानाभावात् । किन्तु यथाश्रुतमेव तत् । एवञ्च दूरादाह्वानविशिष्टाऽभिपूजितार्थे 'स्वागच्छ भो माणवकाग्निभूते' इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरित्याहुः । **वृत्तिकारा**स्तु परिगणनेऽदूराद्धूत इति न वक्तव्यं । तस्य सम्बोधनोपलक्षणत्वेन सम्बुद्ध्यन्तभाष्योदाहरणविरोधापत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । **अप्राप्त एव प्लुत इति ।** प्लुतविकारे इत्यर्थः । दूरादाह्वानसत्त्वात्परिगणनाच्चाऽप्राप्तिः । प्लुतस्तु 'गुरोरनृत' इति प्राप्नोत्येव । तेन वाक्यान्तपदानन्त्यस्यैव प्लुत इत्यत्र न मानं । केचित्तु गुरोरिति सूत्रं दूराद्धूत इत्यादि विहितप्लुतस्य स्थानिविशेषमात्रसमर्पकं नतु विधायकमिति यथाश्रुतमेव व्याचक्षते ।

---

१ 'गौरिति पा०। २ 'अगमः ३' पा०। ३ 'पूर्वाद्ग्रामात्' पा० । ४ 'माग्नेया३इ' पा०।
५ 'पत्नीवँ' । 'पत्नीवा' 'पत्नीवः ३' पा० । ६ 'वित्युच्येत' पा० ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुता'-विति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थः ॥ 'अची'त्येषा सप्तमीदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति-'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥

किमर्थमिदमुच्यते नेको यणचीत्येव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः, प्लुतविकारौ चेमौ । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'प्लुतप्रगृह्या अची'ति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति ॥ कथं[2] कृत्वा ज्ञापकं ? ॥ सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि-
॥*॥प्रयोजनं-दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥*॥[3] [दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्][4] ॥ दीर्घत्वं[5] शाकलं[6] च मा भूदिति । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते[7] प्लुतपूर्वस्य 'यणादेशः प्लुतपूर्वस्य (च)दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थ'मिति; तन्नव क्तव्यं भवति ॥ अवश्यं तद्वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं-भो३यिन्द्र[8] भो३यिडेति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ इदम[प्य[2]]वश्यं वक्तव्यं

प्र.] तयोः । कयोरिति । प्रश्नद्वारेण 'तयो'रिति प्रत्याख्यायते, तदन्तरेणाप्यधिकारात्स्थानिलाभात् । प्लुतविकाराविति । प्लुतविषयत्वात्प्लुतविकारावुच्येते, तौ चाऽसिद्धकाण्डे पाठाद्यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धौ । सिद्धः प्लुत इति । ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम् ? । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात् । भो३यिन्द्रेति । इशब्दस्य निपातत्वात्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थोऽपि यण्विधिः । वर्णव्यत्यये-

---

उ.] तयोर्वा । ननु तयोरित्यनेनेदुतोः स्थानिनोर्निर्देशात्कयोरिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याशयमाह-कयोरितीति। भाष्ये तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यमिति । तदर्थकं तयोरिति कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेच उत्तरार्धविकाराविदुतौ न प्लुतस्येति प्लुतविकारावित्ययुक्तमत आह-विषयत्वादिति । प्लुतसहितौ विकाराविति मध्यमपदलोपी समासः । आकारस्य प्लुतस्य विधानात्तत्सन्नियोगशिष्टतयाऽनयोरपि तद्विषयत्वमिति भावः। कथमिदुतोरिति । तयोः प्लुतत्वाऽभावादिति भावः । भाष्ये-दीर्घं च शाकलञ्चेति । दीर्घः सवर्णदीर्घः । शाकलोदाहरणम्-अग्नायाशेति । सामर्थ्यादसिद्धावपि दीर्घशाकलयोः-अपवादावित्यर्थः ।

---

१ 'निर्देशेन' पा० । २ इदं प्रायिकम् । ३ दीर्घेत्यादि वार्त्तिकमित्यन्ये। इदं भाष्यं न वार्त्तिकमित्यन्ये। ४ इदं लुप्तं भवेदिति मन्ये। ५ 'दीर्घं' ६ इतिः क्वचिन्न । ७ 'भ्यतेऽत्र'पा० ८ 'भो ३ इ इन्द्र, भो३यिन्द्र' 'भो इ इहं भो ३ इहेति' पा० ।

स्वरार्थम् । तेन हि सति 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये'त्येष स्वरः प्रसज्येत, अनेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं 'तदप्यवश्यं वक्तव्यं, यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं–भो३ ई[1] इन्द्र । भो३यिडेति ॥ छान्दसमेतत्, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥ यत्तर्हि न छान्दसं-भो३इन्द्रं [भो ३ यिन्द्रं] साम गायति ? ॥ एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग[2] इति ॥

॥ * ॥ किं[3] तु[4] यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥१॥

प्र.] नाऽत्र छान्दसः प्लुतः । **स्वरार्थमिति।** आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः, इदुतौ तु सर्वत्रोदात्तौ, तत्राऽनयोर्य्वोरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते कर्तव्येऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति । प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसन्धिषु सिद्धमिति ज्ञापितं, स्वरस्तु स्वरसन्धिर्न भवतीति तत्राऽसिद्धत्वं य्वोर्भवत्येव । **छान्दसमेतदिति** । ततश्चोपसङ्ख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण्सिद्धः । **यत्तर्हीति** । अप्रतिपन्नविकारस्याऽनुकरणत्वादच्छान्दसत्वाद्यण्न प्राप्नोति। **एषोऽपीति** । कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः । पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकद्वयम्–**किं न यणेति** । 'इको यणची'ति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यत इदुतोर्य्वौ विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ, प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्। एवं तर्हि इकोऽसवर्णे इति शाकलः प्रकृतिभावः प्राप्नोति, सवर्णदीर्घश्च, तन्निवृत्तये य्वौ विधीयेते । एतदपि न प्रयोजनम्, इकःप्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकलदीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात्। एवं तर्ह्युदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधी-

---

उ.] **छान्दसः प्लुत इति** । अनन्त्यत्वात् । गुरोरनृत इति सूत्रस्य एकैकग्रहणेनानेकाच्क एव प्रवृत्तिरिति भावः । **यथाविषयमिति** । विचार्यमाणादिषूदात्तः, प्रश्नान्तादावनुदात्तः, असूयादौ स्वरित इत्यर्थः । **इदुतौ स्विति** । अनुवृत्तोदात्तपदेन तयोः संबन्धादित्यर्थः । **तत्रानयोरिति** । उदात्तेदुत्स्थानिकयवयोरित्यर्थः । ननु प्लुतप्रकरणस्य कार्यस्य सिद्धत्वज्ञापनात्कथं न स्वरोऽत आह–**प्लुतप्रकरण इति** । **वर्णव्यत्ययेनेति** । प्लुतवदिति भावः । तदेवमुपसङ्ख्यानं प्रत्याख्यातं, सूत्रं तु स्वरसिद्ध्यर्थं कर्तव्यमिति स्थितम् । **अनुकरणमिति** । भाष्येऽनुप्रयोगशब्दस्यानुकरणमर्थ इति भावः । **किं न सिद्धमिति** । सिद्धमेवेत्यर्थः । श्लोके यच्छब्दो निपातो हेतावित्याह–**यत इति** । नन्वनयोरि-

---

1 'हो३यिन्द्र' हो ३यि इन्द्र' । २ 'योजकं' । ३ श्लोकवार्तिकद्वयम् । ४ 'न' 'नु' पा० ।

इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥२॥ *

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ।८।३।१।

॥ * ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः ।** ॥ * ॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चाऽवस्य ॥*॥ **छन्दसि भाषायाञ्च 'भवत्' 'भगवत्' 'अघव'दित्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्यः, ओच्चाऽवस्य वक्तव्यः । भोः । भवन् । भगोः । भगवन् । अघोः । अघवन्निति ॥ संबुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–भो ब्राह्मणा इति । तथा 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेती'ह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि !॥ नैष दोषः । अव्ययमेष भोःशब्दो नैषा भवतः प्रकृतिः ॥**

प्र.] येते । इति भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः॥

मतुवसो । वन इति । क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् ,अनुबन्धस्याऽनिर्देशात् , तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात्क्वनिपोऽपि ग्रहणम् । **प्रातरित्व इति ।** प्रातरेतीति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति क्वनिप् । **भो ब्राह्मणा इति ।** जसि रुत्वौत्वे न प्राप्नुतो, नापि रुत्वौत्वयोर्भो इति रूपं सिध्यति । तथा 'भो ब्राह्मणी'त्यत्रापि भवतिशब्देकारस्य रुत्वे, अवस्य चौत्वेऽपि कृते, संयोगान्तलोपे कर्तव्ये रुत्वस्या-

---

उ.] दुतोरसिद्धत्वात्कथं तयोरिको यणचीति यणत आह–**तौ चेति** ॥ इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

मतुवसो रुः । 'वन' इत्युक्त्वा प्रातरित्वेति क्वनिबुदाहरणमसङ्गतमत आह–**सामान्यग्रहणमिति ।** तदनुबन्धकग्रहण इत्यस्यैकानुबन्धोच्चारणे इत्यर्थं इति भावः । भाष्ये–**ओच्चावस्येति ।** 'नानर्थके' इति परिभाषया विशिष्टस्य स्थानिन उच्चारणाच्चौकारः सर्वादेशः । **जसीति ।** सूत्रस्थसंबुद्धावित्यस्य वार्तिकेऽपि संबन्धात् । **नापीति ।** जसः श्रवणप्रसङ्गात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभ्युपगमेऽपि रूपाऽसिद्धिरित्याह–**तथेति** । संयोगान्तलोपेऽपि भोदिति स्यादिति रूपाऽसिद्धिः, यणः प्रतिषेधारंभाच्च स दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् ।

भाष्ये–**नैषा भवतः प्रकृतिरिति ।** एषा–प्रकृतिः। अव्ययत्वे सुप उत्पत्तेरस्य प्रकृतित्वव्यवहारः । सा च **न भवतः**–न भवच्छब्दजन्येत्यर्थः। **प्रवृत्तिरिति** पाठे प्रयोग इत्यर्थः।

---

१ 'किन्तु' पा० । २ अयं पाठः, क्वचिन्न । ३ 'विशिष्टस्य' पा० । ४ 'प्रवृत्तिः' पा० ।

कथमव्ययत्वम् ? ॥ 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपातसंज्ञा । 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा ॥ [मतुवसो रु]

समः सुटि ।८।३।५। पुमः खय्यम्परे ।८।३।६। कानाम्रेडिते ।८।३।१२।

॥ * ॥ संपुंकानां सत्वम् ॥ * ॥ **संपुंकानां सत्वं वक्तव्यम् । सँस्स्कर्ता ।** पुँस्कामा । काँस्कानिति[1] ॥ * ॥ रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ रुविधौ हि

प्र.] ऽसिद्धत्वाद्रूपाऽसिद्धिः । **विभक्तिस्वरेति** । केचिदाहुः—भूशब्दस्य विजन्तस्य सौ यद्रूपं रेफान्तं तत्प्रतिरूपको निपातः, तत्र रेफस्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादिः सिध्यति । भवच्छब्दस्याऽपि भोःशब्दसिद्धये वार्तिकारम्भः । तेनेतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति भवदादियोगे विधीयमानास्तसिलादयस्ततो भोस्तत्र भो इत्यत्रापि[2] भवन्ति । एवं च भवच्छब्दप्रकृतिकभोःशब्दप्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वमाश्रयणीयं, भवतेर्विजदर्शनादित्यन्य आहुः॥

समः सुटि । तुल्यविचारत्वाद्भाष्ये त्रिसूत्रीं पठित्वा वाक्यं पठितम्—**सम्पुकानामिति । सँस्स्कर्त्तेति** । मकारस्य सत्वे कृते यदा पूर्वस्याऽनुनासिकः तदा सत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वाऽभावादनचि चेति सकारस्य द्विर्वचने, 'झरो झरि सवर्णे' इति पाक्षिके लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोगो, यदा त्वनुस्वारः (तदा) अयोगवाहानां च प्रत्याहारेषु विशेषेणोपदेशस्तस्मिन् पक्षे एकसकारको, यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदच्त्वमपीष्यते तदा ततः परस्य सकारस्य द्विर्वचने च सकारत्रयमपि[3] भवति । यदा चैकीयमतेन मकारलोपस्तदा-

उ.] ननु 'भो' इति विभक्त्यन्तस्याऽभावात्कथं तत्प्रतिरूपकत्वमत आह–**केचिदाहुर्भूशब्दस्येति** । नन्वेवं वार्तिके भवद्ग्रहणं न कर्तव्यं किमत आह–**भवच्छब्दस्यापीति** । **एवञ्चेति** । एवञ्च विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य निपातगणसूत्रे शब्दतोऽर्थतश्चाश्रयणेऽपि न दोष इत्याहुः । **[मतुवसो रु]** ॥

समः सुटि । भाष्येऽत्रत्यं सूत्रद्वयं प्रदेशान्तरस्थश्च सहपठितं, तत्राशयमाह–**तुल्येति** । भाष्ये–**सत्वं वक्तव्यमिति** । स इति प्रक्रम्य सूत्रत्रयं पठनीयमित्यर्थः।'स'शब्दः शब्दप्रधानः। तदर्थे प्रकारे भावप्रत्यय इति सत्वं सकार इत्यर्थः । रुणा सस्य समफलत्वं दर्शयति–**मकारस्येति** । यदाऽनुस्वारोऽयोगवाहानां च प्रत्याहारेषु विशेषेणोपदेशस्तस्मिन्पक्षे इति पाठः । विशेषेणेत्यस्य शर्ष्वेवेत्यर्थः । तथा चाऽनुस्वारस्य हल्त्वाज्झरो झरीति लोपः । **अच्त्वमपीति** । अविशेषेण पाठादिति भावः । **त्रयमपीति** । अपिना द्वयमपीत्यर्थः । **यदा चैकीयेति** । अत्र पक्षे द्वित्वे द्विसकारकं, पक्षेत्वेकसकार(क)मेव । अनुनासिकपक्षेऽप्येवमेव ।

१ इतिः कचिन्न । २ 'इत्यादावपि' पा० । ३ 'षत्वसकार' ।

सत्यनिष्टं प्रसज्येत। इह तावत्–सँस्कर्त्तेति[1],–'वा शरी'ति प्रसज्येत। 'पुँ'स्कामे'ति,–'इदुदुपधस्ये'ति षत्वं प्रसज्येत। 'काँस्का'निति,–कुप्वोः [ᳵकᳶपा'विति][2]ᳵकः प्रसज्येत॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव 'समः स्सुटी'ति[3] द्विसकारको निर्देशः। समः स्सुटि[4] सकारो भवति। तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥ यदि तदनुवर्तते,–'नश्छव्य-प्रशा'नित्यत्रापि प्राप्नोति, 'भवाँस्तत्रे'ति[5]॥ सम्बन्धमनुवर्तिष्यते। समः सुटि[6]। 'पुमः खय्यम्परे'। सो भवति। 'नश्छव्यप्रशान्'। रुर्भवति 'पुमः खय्यम्परे' सकारः। 'उभयथर्क्षु' 'दीर्घादटि समानपादे' 'नॄन्पे'[6] 'स्वतवान्पायौ'। रुर्भवति, 'पुमः खय्यम्परे सकारः'। 'कानाम्रेडिते'।

प्र.] त्वनुनासिकपक्षे त्वेकसकारकः। यदा त्वनुस्वारस्तदा तस्याऽयोगवाहानां शर्षु उपदेशचोदनाद्धल्त्वाज्झरो झरीति वालोपे पक्षे द्विसकारकस्तदानुस्वारा-नुनासिकौ के चिन्नेच्छन्ति। तत्त्वयुक्तं मन्यन्ते, रुत्वप्रकरणे विधीयमान-सन्नियोगेन तयोर्विधानान्मकारलोपेऽपि सत्व इव ताभ्यां भाव्यम्। एवं च षड्-रूपाणि भवन्ति। अनुनासिकपक्षे त्रयः सकारा द्वौ वा एको वा। एवमनुस्वार-पक्षेऽपि। षट्स्वपि रूपेषु 'शरः खय' इति वा द्विर्वचने ककारस्य कृते द्वादश-रूपाणि भवन्ति। **तत्प्रकृतमिति**। ननु चाऽनच्कस्य सकारस्य निर्देशात्तत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातुमशक्यम्?। उच्यते। अचां स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तत्र समुदायाऽनुवृत्तिः सकारस्याऽनुवृत्त्यर्थैव भविष्यति। **यदीति**। 'भवांस्तरती'-त्यादौ सत्वे रुत्वे च विशेषो नास्ति, 'दीर्घादटी'त्यत्र तु विशेषो महाँ इन्द्र इत्यत्र सत्वे सति तस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वाऽभावाद्रूपं न सिध्येत्। **सम्बन्धमिति**।

उ.] **केचिदिति। 'उपधारंजनं कुर्यान्नमो रुकरणे सति। लोपे प्रकृतिभावे वा नोपधारञ्जनं मत'**मिति वेदभाष्यकृत इत्यर्थः। **रुत्वप्रकरणे इति**। रुत्वप्रकरणे यो विधी-यमानस्तत्संन्नियोगेन तयोर्विधानादित्यर्थः। अतएव भाष्ये 'समादिषु सत्वं वक्तव्य'मित्युक्तम्। रुत्वपक्षे चानुनासिकाद्यनापत्तिर्दोषत्वेन नोक्ता। तद्धनयन्नाह–**सत्व इवेति**। भाष्ये–**इदुदुपधस्येति**। इदमव्युत्पत्तिपक्षे। भाष्ये–**द्विसकारक इति**। 'सम' इत्यत्र 'वा शरी'ति विसर्गस्यैवोच्चारणादेवमुक्तं। समुदायानुवृत्तिः, तत्फलकं स्वरितत्वं, तदनुवृत्तौ फलाभावा-द्वर्णमात्रानुवृत्त्यर्थं भविष्यतीत्यर्थः। नश्छवीत्यत्र सत्वरुत्वयोरविशेष इत्याशङ्क्योत्तरत्र दोष-

१ 'संस्कर्त्तेति'। २ अयं पाठः क्वचिन्न। ३ 'समस्सुटी'ति 'समः सुटीति'। ४ 'समः सुटि'पा०। ५ इतिः क्वचिन्न। ६ 'समः स्सुटि पा०।

सकारः । 'पुमः खय्यम्पर' इति निवृत्तम् । ॥ * ॥ समो वा लोपमेके ॥ * ॥ समो वा लोपमेक इच्छन्ति ॥ संस्कर्ता । सँस्कर्ता ॥ [समः सुटि] ॥

ढो ढे लोपः ।८।३।१३।

॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ **ढलोपेऽपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौकते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यं । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति** ॥*॥ जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढस्याऽभावादपवादप्रसङ्गः ॥*॥ **जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढकारस्याऽभावादसिद्धत्वादपवादोऽयं विज्ञायेत ॥ कस्य ? ॥** जश्त्वस्य ॥ * ॥ तस्मात्सिद्धवचनम् ॥ * ॥ **तस्मात्सिद्धत्वं वक्तव्यम् ॥ कस्य ? ॥ ष्टुत्वस्य** ॥ * ॥ सङ्ग्रहणं वा ॥ * ॥

प्र.] सम्बन्धं न हास्यतीत्यर्थः । अनुपूर्वस्य वृत्तेः सकर्मत्वात्सम्बन्धमिति द्वितीया । कर्मणि वा घञ् । स च नपुंसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । स्त्रियां तु क्तिन्नादिभिर्बाध्यमानत्वान्न भवति । **[समः सुटि] ॥**

ढो ढे । ढलोप इति । क्वचित्स्थानी नास्ति, क्व चिन्निमित्तं नास्तीति वचनसामर्थ्याद्वचनान्तरबाधनादुभय त्रलोपप्रसङ्गः । **जश्त्वमत्रेति ।** एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति वा लोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याऽप्राप्तिरेव बाधा[2] । **जश्भावादिति चेदिति ।** उत्तरत्र ढे [यो] लोप इष्यते स न प्राप्नोति, लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वात्परस्य ढत्वाऽभावादित्यर्थः । **जश्त्व इति ।** लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं, तत्र 'लीढ'मित्यादावेकमेव पूर्व-

---

उ.] माह-**भवांस्तरतीति । सकर्मकत्वादिति ।** अहीनार्थत्वादिति भावः । **कर्मणि वा घञिति ।** अत्रेतरसंबद्धं 'स' इति उत्तरत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । **नपुंसकेऽपीति ।** 'घञजपाः पुंसि' इति प्रायोवाद इति भावः । **[समः सुटि] ॥**

ढो ढे लोपः । क्वचित्स्थानीति । श्वलिड्ढौकत इत्यत्र जश्त्वात् । **क्वचिन्निमित्तमिति ।** 'लीढ'इत्यादौ ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । **वचनान्तरबाधनादिति ।** श्वैकवाक्यतापन्नस्य ष्टुत्वैकवाक्यतापन्नस्य च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधाल्लीढ इत्यादाविव प्रकृतेऽपि जश्त्वात्परत्वाल्लोपप्रसङ्ग इति भावः । ननु लोपस्याऽसिद्धत्वात्कथं जश्त्वेन लोपस्य बाधोऽत आह-**अप्राप्तिरेव बाधेति ।** वार्तिकेऽ**पवादशब्दो** भावप्रधानः[3] । भाष्ये **कस्य जश्त्वस्येति ।** लीढ इत्यादाप्रवृत्तेः जश्त्वस्यापवादोऽयं स्यादित्यर्थः । **तस्मादिति ।** ष्टुत्वस्य सिद्धत्वेन जश्त्वापवादत्वाऽसंभवात् लोपस्याऽसिद्धत्वेन पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपाऽप्राप्तिरिति भावः । **सङ्ग्रहणं चेति ।** 'गुडलिड् ढौकते'इत्यादावप्राप्त्युपायेन विकल्प-

---

१ इदं त्रुटितं भवेत् । २ 'बाधना' ।'बाधः' । ३ 'प्रधानम्' ।

सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम् । 'सङि ढ' इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । आनन्तर्यमिहाश्रीयते-'ढकारस्य ढकार' इति ॥ क्व चिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, क्व चिच्च नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । ष्टुत्वे संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, जश्त्वे नैव संनिपातकृतं, नापि शास्त्रकृतम् । यत्तु कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ।

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।८।३।१५।

॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-नार्कुटो नार्पत्य इति ॥ [तत्तर्हि वक्तव्यं विसर्जनी-

प्र.] त्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते, श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते । ततो जश्त्वे कृते नश्रुतिकृतमानन्तर्यं, नापि शास्त्रकृतं, जश्त्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावादिति लोपस्याऽयमविषयः । [ढो ढे लोपः] ॥

खरव । विसर्जनीय इति । उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते । तेन दास्याःपुत्रादौ भवत्येव । न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तकः, किं तर्हि, पदत्वनिमित्तकः । 'नार्कुटः' इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदं निमित्तं, तदपेक्षत्वादकारस्यादित्वस्य । नार्कुट इति । नृकुट्यां भव इत्यण् । नार्पत्य इति । नृपतेरपत्यमिति दित्यदित्येति ण्य । तत्र वृद्धौ कृतायां रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य

उ.] बोधको वाशब्दः । ननु सामर्थ्यात् ष्टुत्वाऽसिद्धत्वबाधे स्वासिद्धत्वमपि बाध्यतां, विनिगमकाऽभावादत आह-द्विविधमिति । किञ्च स्वैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धबाधापेक्षया पश्चादुपस्थितपराङ्गतद्बाधस्यैव न्याय्यत्वमित्यपि बोध्यम् । एतेन त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । अतएव 'झलाञ्जशोन्तेझशी'ति न्यासः खरिचेत्यतः पूर्वं न कृतः । [ढो ढे लोपः] ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । नन्वेवं 'यशःसमूह' इत्यादौ उत्तरपदे विसर्गो न स्यादत आह-उत्तरपदे सतीति । नेयं परसप्तमी विधेयविशेषणं, किन्तु सत्सप्तमी रेफविशेषणं । तेन निमित्तत्वं फलतीत्याह-तन्निमित्तक इति । ननु नार्कुटेऽपि नोत्तरपदनिमित्तको रेफ इत्यत आह-नार्कुट इत्यादौ त्विति । ऋकारगताऽऽदित्वस्य वृद्धिनिमित्तस्य तदपेक्षत्वादित्यन्वयः। पूर्वभक्तत्वादिति । रपरोऽण् यद्भक्तः स्थानिद्वारा स्वतो

१ 'मानन्तर्यं' पा० । २ 'मानन्तर्यं' पा. ।

योऽनुत्तरपद इति ?] ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गो रेफोऽन्तरङ्गो विसर्जनीयः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ नैष युक्तः परिहारः। अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ, सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं, सति च[2] बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं भवति[2]। न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ [कथमसिद्धत्वम्[1] ?॥ पूर्वत्रासिद्धमिति] । न

प्र.] पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। न वेति। बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः। अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्धिनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्तस्याऽसिद्धत्वात्स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाऽभावः। अन्तः अङ्गं यस्य, बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिः। ततः सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दावुपपन्नौ। अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची। प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति। द्वन्द्वं युग्ममुच्यते। प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं-प्रतिद्वन्द्वं, तत्र भवतोऽवश्यमित्यावश्यके[4] णिनिः। सत्यन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति, बहिरङ्गे चाऽपेक्षिते तदपेक्षयाऽन्तरङ्गं भवति, अन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। न चात्रेति। अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदेकस्यां बुद्धावपेक्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति, पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्य

उ.] वा तद्व्यक्तत्वादित्यर्थः। बहिरङ्गं–बहिर्भूतनिमित्तं शास्त्रमित्यर्थः। स्वभावो वेति। स्वस्य भावः–उत्पत्तिः। अपत्येति। अपत्यार्थविहिततद्धितमपेक्षते निमित्ततया या वृद्धिः तन्निमित्तत्वं रेफस्य, तया सह विधानात् रेफशिरस्को हि वृद्धिशब्देन विधीयते विसर्जनीयस्तु पदान्तमात्राश्रितोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः। पूर्वमनयोः पुँल्लिङ्गेन निर्देशं कृत्वा अग्रे नपुंसकत्वेनोल्लेखोऽसङ्गतोऽत आह–अन्तः अङ्गमिति। अङ्गशब्दः संज्ञिविशेषवाची शरीरावयववाची वा न गृह्यते इत्याह–अङ्गशब्दश्चेति। द्वन्द्वंयुग्ममिति। अत्यन्तसहचरिताभिव्यक्ते द्वन्द्वशब्दनिपातनादिति भावः। तत्र भवतोऽवश्यमिति। विरोधेनैव तावर्थौ नियमेन भवतो नतु कदाचिदपि अविरोधेनेत्यर्थः। भाष्ये पक्षौ–असिद्धपरिभाषायाः पक्षाविव पक्षौ तत्संबद्धौ पदार्थावित्यर्थः। न वास्तवसत्ता विवक्षिता किन्तु बौद्धीत्याह–बुद्ध्येति। तदपेक्षयेति। तत्प्रतियोगित्वेनेत्यर्थः। बहिरङ्गं भवतीति। तद्व्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः। अपेक्षितपरस्परम्–अपेक्षितपरस्परधर्मावच्छिन्नम्। अवस्थानं–विषयत्वं। तदुपपादयति–पूर्वस्यामिति। वाह ऊठित्येद्देशस्थायामित्यर्थः। एवञ्चाऽस्याः परिभाषायास्त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे न प्रवृत्तिरिति भावः। युक्त्यन्तरमाह–अन्तरङ्गाभावाद्रेफस्येति। त्रैपादिकाऽ-

१ अयं पाठो लुप्तः। २ अयंपाठो न सार्वत्रिकः। ३ 'समवधानं'। ४ 'वश्यके'।

चाऽनभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति, तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति। [॥ * ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्याऽसिद्धत्वात् ॥ *] ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥ किं कारणम् ?॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ कथमसिद्धत्वं यावता 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यसिद्धा परिभाषा। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ कथम् ?॥ 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मिति। 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः'। उप-

---

प्र.] तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीयः। नानभिनिर्वृत्त इति। वस्तुतत्त्वकथनम्। तत्र निमित्तमेवेति। पराभ्युपगमेनाऽन्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः। बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गम्। अन्तरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येत्यर्थः। असिद्धत्वादिति। बहिरङ्गस्य रेफस्याऽन्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाऽभावः। कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति। 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायामसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात्कथं रेफस्याऽसिद्धत्वमित्यर्थः। अप्रवृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः। बहिरङ्गपरिभाषा हि 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मित्यत्रोपसङ्ख्यानात्तद्देशा' 'वाह ऊ'डित्यत्र ज्ञापितत्वादेतद्देशा वेति पूर्वा। इतरः कार्यकालत्वमाश्रित्याह—असिद्धमिति। यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति—कथमिति। इतर आह—कार्यकालमिति। तत्र का चित्परिभाषा विधिवाक्येनैकवाक्यत्वं गता स्वकार्यं निष्पादयति, यथेक्परिभाषा मिदेरिको गुणं व्यवस्थापयति। काचित्तु

उ.] न्तरङ्गस्य सपादसप्ताध्यायीस्थरेफविधायकदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनैतन्निरूपितबहिरङ्गत्वमेव तस्य नास्तीत्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धमिति। विसर्गस्याऽसिद्धत्वे सति रेफस्य यथा विसर्गप्राप्तिस्तदाह—भाष्ये—न चानभिनिर्वृत्ते इति। तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमित्याद्येव वक्तव्ये अस्य प्रकृते उपयोगाभावादाह—वस्तुतत्त्वेति। पराभ्युपगमेनेति। एवञ्च बहिरङ्गत्वाऽभावेन परिभाषाऽप्रवृत्तौ प्राप्नोत्येव विसर्ग इति चोद्यं पर्यवसितम्। अत्राशयमजानतः प्रत्युत्तरम्—अनिमित्तमिति। तद्व्याचष्टे—बहिरङ्गस्येति। इतरः स्वाशयं प्रकटयति—कथमित्यादि। स च परिभाषे'त्यन्त एकवक्तृक एको ग्रन्थ इत्याशयेन कृत्स्नं भाष्यमुपादत्ते—कथमित्यादि। कथमित्याक्षेपेनैवा'नेनासिद्धत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। तदुपपादयति—पूर्वत्रेति। असिद्धा परिभाषेत्यस्याप्रवृत्तान्तरङ्गपरिभाषेत्यर्थः। इत्याह—अप्रवृत्तिरेवेति। कार्यकालत्वमिति। तत्पक्षे हि विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वेऽपि परिभाषायाः सिद्धत्वात्तेन तस्याः स्वैकवाक्यता संपादनमिति भावः। तत्र परिभाषाणां विधिशेषत्वं कचित्पदैकवाक्यतया, कचिद्वाक्यैकवाक्यतयेति दर्शयति— तत्र काचिदिति। विषये—उदाहरणविशेषे। निमित्तापेक्षा—

---

१ 'न चा' पा०। २ अयं.पाठः कचिन्न। ३ पूर्ववार्त्तिकस्येदं व्याख्यानं त्रुटितं भवेत्। पूर्वं न वार्तिकमित्यन्ये।

स्थितमिदं भवत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । एवमेषा सिद्धा परिभाषा[1] भवति ॥ कुतो नु[2] खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः

प्र.]विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्ये व्याप्रियते, यथा 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति । एषा हि 'वृक्षे'ष्वित्यादौ 'बहुवचने झल्ये'दित्यस्मिन्प्रवृत्ते 'वृक्षेभ्य' इत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्त्वं प्रवर्तयति । तद्वदसिद्धपरिभाषा [हि]'वृक्षस्तिष्ठती'त्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्याऽसिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं संस्कुरुते । न च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धा क्रियते । प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेणाऽसंबन्धात् । तदुक्तं–'**गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्या**'दिति । विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात्पौर्वापर्याऽभावात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नाऽसिद्धा क्रियते, पूर्वोक्ताद्गुणत्वाद्वा । **कुतो न खल्विति** । 'असा आदित्य' इत्यादि 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यस्याऽवकाशः । 'पचावेद'मित्यादिबहिरङ्गपरिभाषायाः । नार्कुट'इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः । यद्यपि 'पूर्वत्राऽ-

उ.]विप्रतिषेधादिरूपनिमित्तापेक्षा। **व्याप्रियत इति**। प्रधानकार्यं विशेषेऽवस्थापयतीत्यर्थः। **वृक्षेष्वित्यादाविति**। अनेन एत्वशास्त्रस्य विनाऽपि परिभाषां स्वविषये प्रवृत्तिं दर्शयति। **तद्वदिति**। 'विप्रतिषेधे पर'मितिवदित्यर्थः। **विषयं**–लक्ष्यं। **रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धेति**। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषायास्त्रिपादीस्थत्वेन पूर्वरेफदृष्ट्या असिद्धतया कथं तस्य विसर्गं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेदिति शङ्कार्थः। **प्रधानेति**। 'पूर्वत्रे'त्यनेनाऽसिद्धपरिभाषाया नासिद्धत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। नन्वेवं विसर्गविधौ उपस्थिताऽसिद्धपरिभाषाया 'आगन्तूनामन्ते निवेश'इति न्यायेन तदुत्तरत्वात्पूर्वत्र विसर्जनीये तस्या असिद्धत्वात्कथं सा रेफाऽसिद्धत्वं प्रतिपादयेदत आह—**विध्यन्तरेति**। **वाक्यान्तरे इति**। वाक्यैकवाक्यतापन्ने महावाक्ये इत्यर्थः। **पूर्वोक्तादिति**। कार्यकालपक्षे अस्या उपस्थितिसामर्थ्यादेव रेफं प्रत्यपि न विसर्गाऽसिद्धत्वमिति कथं तन्निरूपितं बहिरङ्गत्वमित्यपि न वाच्यम्। अनया एव युक्त्या सर्वशङ्काकलङ्कपरिहारः सुकर इति बोध्यम्। **एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवतीति**। बहिरङ्गपरिभाषाऽत्र प्राप्ता भवतीत्यर्थः। यद्वा **एवमेषा परिभाषा**–पूर्वत्रासिद्धत्वमित्येषा–अप्राप्ता भवतीत्यर्थः। **असा आदित्य इति**। अत्र बलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न। **बहिरङ्गेति**। तथा ह्यत्रैत ऐ इत्यैत्वं न। सावकाशत्वमुक्त्वा एकत्र युगपत्प्राप्तिरूपसमवस्थितत्वं दर्शयति-**नार्कुट इति**। **यद्यपीति**। एवञ्च परिभा-

1 परिभाषा सिद्धा'। 'असिद्धा' पा०। २ 'न' पा०।

'पूर्वत्रासिद्ध'मिति च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति च,-'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतामुपसृत्याऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति, न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपसृत्य 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतया व्यवस्था स्यात् ? ।। अतः किम् ? ।। अतोऽयुक्तः परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ॥

रोः सुपि ।८।३।१६।

किमर्थमिदमुच्यते न 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इत्येव सिद्धम् ?॥ ॥ * ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः ॥*॥ [नियमार्थोऽयमारम्भः] 'रोरेव सुपि

प्र.] सिद्ध'मित्यधिकारस्तथापि सपादां सप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादनात्परिभाषासाधर्म्यात्परिभाषाव्यवहारः। तत्रैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात्तुल्यबलयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः। पर्याये चाश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः। अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात्परस्परस्योपमर्दकत्वम्। तथा हि बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्याऽसिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाऽभावा'त्पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति। 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येषाऽपि विसर्जनीयाऽसिद्धिविधानेनाऽन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्याऽपि तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिं विहन्ति। ततश्चा'ऽयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम्। ततश्च 'त्रिसर्जनीयोऽनुत्तरपद' इति वक्तव्यमेव। यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद्बहिरङ्गपरिभाषाऽऽश्रीयते यथा चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था, तदा युक्त एव परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति। [**खरवसानयोर्विसर्जनीयः**]।

रोः सुपि । नियमार्थ इति। अथ 'सुपी'ति प्रत्याहाराश्रयणात् 'पयोभ्या'-

उ.] योरित्ययुक्तमिति भावः। **अप्रतिपत्ताविति**। क्वचित्प्रवृत्त्या शास्त्रस्य चरितार्थत्वाद्विरोधेऽप्रतिपत्तिरित्यर्थः। **पर्याये त्विति**। तृजादिवदित्यर्थः। भाष्योक्तमुपमर्दकत्वं व्युत्पादयति–**परस्परेति**। एवञ्च कार्यकाले यथोद्देशे च त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाऽप्रवृत्तिरिति भाष्याल्लभ्यते। वस्तुतः प्रत्यक्षत्वेन बलवता पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनानुमानिक्या असिद्धपरिभाषाया बाध एवोचितः। भाष्ये–**अयुक्त इति**। संयोगान्तस्य लोपो रदाभ्यामित्यत्राऽन्यत्र चोक्तोऽसङ्गत इत्यर्थः। **यदा त्विति**। लक्ष्यवशात्क्वचिदानुमानिकेनाऽपि प्रत्यक्षबाध इत्यभिमानः। लक्षणैकचक्षुषां तु वचनान्येवावश्यकानीति बोध्यम् ॥ १५ ॥

१ इदं क्वचिन्न। २ केचित्त्विदं भाष्यमेव न वार्त्तिकमिति मन्यन्ते। तदाऽस्याऽग्रिमव्याख्यानं नावश्यकम्। ३ 'पतितस्य' ४ 'त्वाश्रीय'।

नान्यस्य सुपि' ॥ क मा भूत् ? ॥ गीर्षु धूर्षु ॥ [रोः सुपि] ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७।

॥ * ॥ अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राऽभावात् ॥ * ॥ अश्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्राऽभावात्' । न ह्यन्यत्र रुरस्त्यन्यदतोऽशः ॥

ननु चायमस्ति–छन्दःसु पयःस्विति ॥ किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति ? ॥ अस्त्यत्र विशेषः–विसर्जनीये कृते न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति–छन्दःसु पयःस्विति ॥ स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति–वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति ॥ अनल्विधौ स्थानिवद्भावः ॥ अथाऽयमल्विधिः स्या-

प्र.] मित्यादौ विध्यर्थः कस्मादारम्भो न भवति ? । 'खरी'त्यनुवृत्त्या खरादेः सुपो ग्रहणात्, न च सप्तमीबहुवचनादन्यः खरादिः सुबस्तीति तस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भः । रोरेवेति । 'रोः सुप्येवे'ति तु नियमो न भवति, 'हलोऽनन्तराः संयोग 'इत्यादिनिर्देशात् । [रोः सुपि] ।

भोभगो । अन्यत्राऽभावादिति । यत्राऽशोऽन्यः खर्भवति तत्र 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति यत्वस्याऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमित्यश्येव रुरस्तीत्यर्थः ।

स्थानिवद्भावादिति । ननु च रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफः स्थानीत्यल्विधित्वात्स्थानिवद्भावेन न भाव्यम् । उच्चारणकाले यः श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते

उ.] रोः सुपि । विध्यर्थ इति । कथं चिदपि विध्यर्थत्वे संभवति नियमो न युक्त इति भावः । विध्यर्थानुपपत्त्येति । विधिरूपाऽर्थस्यानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

भो भगो अघो । भाष्ये–अन्यत्वं कुत इत्याशङ्कायामुक्तम्–अन्यदतोऽश इति । भाष्ये–छन्दःस्विति । अत्र हि 'रोः सुपी'ति विसर्गः । तत्र रोः स्थानित्वेन स्थानिवद्भावेन रुत्वं सुलभं । वृक्षस्तत्रेत्यत्र तु 'खरवसे'ति रेफस्य विसर्गः । न हि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वं सुलभं, स्थानिभूताऽल्धर्मत्वात् । स्थानिभूताल्धर्माश्रये कार्ये निषेध इति भावः । अल्विधित्वादिति । अल्स्थानिकोऽयं विसर्गविधिः न तु रुस्थानिक इति,–अत्रापि स्थान्यल्धर्मत्वाद्विसर्गस्य रुत्वं दुर्लभमिति भावः । इति मन्यत इति । सिद्धान्तत्वेनाङ्गीकरोतीत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्य 'विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नामे'ति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये उक्तमिति अयं सिद्धान्त एव । नियमसूत्राणि वाच्यार्थमर्यादया विधायकान्येव,आर्थिकस्तु निषेध इति पस्पशायां भाष्ये ध्वनितम् । भाष्ये–ननु चेहापि स्थानिवद्भावादिति । स्थानि-

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'इत्यादेर्निर्दे' ।

च्छक्यमश्ग्रहणमवक्तुम् ?॥ बाढं शक्यम् ॥ अल्विधिस्तर्हि भविष्यति ॥ कथम् ?॥ इदमस्ति 'रो री'ति। ततो वक्ष्यामि–'खरवसानयोर्विसर्जनीय'– "रः'। ततो 'रोः सुपि'। 'विसर्जनीयो र'इत्येव ॥

उत्तरार्थं तर्ह्यश्ग्रहणं कर्तव्यं,–'हलि सर्वेषां',–हल्यशीति यथा स्यादिह मा भूत्–वृक्षवयतेरप्रत्ययो–वृक्षव्करोति ॥ [भोभगोअघो] ॥

प्र.] न तु प्रतिपत्तिकाले इति मन्यते। **अल्विधिस्तर्हीति**। रुणैव स्थानी, किं तु तद्विशेषणं, रोर्यो रेफस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः। **ततो वक्ष्यामीति**। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। **वृक्षवयतेरिति**। केचिद्वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहुः। तदयुक्तम्। इष्टवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं, न टिलोपेन तस्माद्वृश्चतेर्वृक्षं वृश्चतीति क्विप्, संप्रसारणे कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च विच्प्रत्ययः क्रियते। क्विपि तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्, 'लोपो व्योर्वली'ति लोपो वा। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः, 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यान'मिति प्रतिषेधात्। विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति, 'हलि सर्वेषा'मित्यनेन तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमश्ग्रहणं क्रियते। वेतेर्वा वृक्षं वेति वृक्षवीः, वृक्षव्य-

उ.] भूताऽल्मात्रवृत्तिधर्माश्रयो नायं यत्वविधिः, समुदाये वर्तमानस्य रुत्वस्य निमित्तत्वाद्भवस्येवात्रापि स्थानिवत्त्वमिति भावः। उत्तरम्–**अनल्विधाविति**। उक्त आशयः। **विसर्जनीय इत्यर्थं इति**। एवञ्च 'रोः सुपी'ति सूत्रेऽपि रेफस्यैव स्थानित्वं[1]मित्यल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभाव इति भावः। **न टिलोपेनेति**। मतुब्लुकष्टिलोपापवादत्वादिति भावः। ननु णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य लोपविधानेन वृश्चतेः स्थानित्वे मानाऽभावाद्वकारे वृश्चतित्वस्य दुर्लभत्वात्संप्रसारणाऽप्राप्तिः। न च छिन्नपुच्छश्वन्यायेन वृश्चतित्वं। बह्ववयवापगमेन वृश्चतित्वाऽप्रत्यभिज्ञानात्। एतेन व्रश्चभ्रस्जेति षत्वं स्यादित्यपास्तम्। न च पदस्येत्यधिकारेण वृश्चान्तत्वस्यापि निमित्तत्वात्तत्वं स्थानिवत्त्वेन सुलभम्। झलां जशोऽन्त इत्यन्त[2]ग्रहणेनेदृशेषु पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनैवान्वयादत आह–**लोपो व्योरिति**। इदं च तदपवादस्य ऊठ उपलक्षणं। **न च णिलोपस्येति**। न च पदान्तविधित्वं, प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्त्या पदान्तत्वाऽभावात्, लोपस्य चरमावयवत्वाभावाच्च। **क्विलुगिति**। क्वौ लुप्तत्वात्कौ विधेश्चेति भावः। **विचि त्विति**। अन्तर्भूतक्विबाश्रयवलोपस्तु न, बहिर्भूतणिजाद्यपेक्षटिलोपादेरसिद्धत्वात्। अत्र 'अत उपधाया' इति वृद्धिप्राप्तेराह–**वेतेर्वेति**। अत्र

१ 'स्थानिवत्त्वं'। २ 'त्यन्ते'।

ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२०।

किमर्थमिदमुच्यते न 'लोपः शाकल्यस्ये'त्येव सिद्धम् ? ॥

॥*॥ ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम् ॥*॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते ॥ **किमर्थम् ? ॥ 'नित्यार्थम्'[1] । नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥** [ओतो गार्ग्यस्य] ॥

उञि च पदे ।८।३।२१।

पद इति किमर्थम् ? ॥ तन्त्रे उतं, तन्त्रयुतं, तन्त्र उतम् ॥

॥ * ॥ पद इति [2]शक्यमवक्तुम् ॥ * ॥ **[पदे इति शक्यमवक्तुम्[3]] ॥ कस्मान्न भवति–तन्त्रे उक्तं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति[3]?॥ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं–'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्य'मित्यपदे मा भूत्–दण्डिना शकटिना ॥** [उञि च पदे] ॥

प्र.] माचष्ट इति पूर्ववण्णिजादिः । अथ ककारे परतो 'लोपो व्योर्वली'ति लोपः कस्मान्न भवति ?। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, पदान्तविधौ तन्निषेधात् । नैष दोषः । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो, न च लोपः पदान्तस्तस्याऽभावरूपत्वात् । अश्ग्रहणाऽनुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणोदाहृतम् । तथा हि लणित्यत्रोक्तं 'न पदान्ता हलोऽणः सन्ती'ति । **[भोभगोअघो]** ।

ओतो गा । किमर्थमिति । 'लोपः शाकल्यस्ये'त्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि-गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति-विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्नः । **ओकारादिति ।** गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति । एवञ्च 'भो अत्रे'ति नित्यं भवति, न तु 'भो यत्रे'ति ।

उञि च पदे । अयमपि नित्याऽर्थो योगः । **[उञि च पदे]** ।

उ.] टिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति भावः । **पदान्तविधाविति ।** विजन्तोत्तरसुपा पदत्वमिति भावः । **पदान्ते विधीयमान इति ।** विधिशब्दो भावसाधनः, अन्तशब्दश्चरमावयववाचीति भावः । **अनुरोधेन चेति ।** एवञ्चेदं भाष्यं पूर्वपक्ष्येकदेश्युक्तिः । 'हलि . सर्वेषा'मित्यनेन भोसादिसाहचर्येण रोरित्यस्यानुवृत्त्या च रुस्थानिकयस्यैव लोपादित्यपि बोध्यम् । **[भोभगोअघोअपूर्वस्य]** ॥

ओतो गार्ग्यस्य । इति प्रश्न इति । न च स्वमतप्रच्युत्यभावायेदं, गार्ग्यशाकल्याभ्यां लोपस्यैव स्मृत्या तद्वाक्येऽन्यग्रहणेन तयोरग्रहणादिति भावः। **[ओतो गार्ग्यस्य]**।

उञि च पदे । भाष्ये–दण्डिनेति । न च पदस्येत्यधिकारेण विभक्तिविपरिणामेन च ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो विधीयमानो ङमुट् कथमत्र प्राप्नोति

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इदं क्वचिन्न ।

हे मपरे वा ।८।३।२६।

॥ * ॥ यवलपरे यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । किं ह्यः किय्ँह्यः[1] । किं ह्वलयति । किव्ँह्वलयति[1] । किं ह्लादयति । किल्ँह्लादयति[1] । [हेमपरे वा] ।

ङः सि धुट् ।८।३।२९। नश्च ।८।३।३०।

शितुक् ।८।३।३१। ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।८।३।२८।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२।

इह धुडादिषु केचित्पूर्वान्ताः क्रियन्ते केचित्परादयः । यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव वा[2] परादयः कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ धुगादिषु[3] ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥ धुगादिषु[3] सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ष्टुत्वस्य तावत्—श्वलिट्त्साये मधुलिट्त्साये । 'ष्टुना ष्टु'रिति ष्टुत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'न पदान्ताट्टोरना'मिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । णत्वस्य-कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते । 'रषाभ्यां नो णः समानपद'इति णत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ सन्तु तर्हि परादयः ॥ * ॥ परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः[4] ॥ * ॥ यदि परादयश्छत्वं

प्र.] ङः सि धुट् । योऽयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः स स्थितलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य विरोधाऽभावात् कृतः । ततो यदेके चोदयन्ति—'पूर्वान्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वेणाऽर्थः प्रत्याय्यः, परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार' इति । तदसम्बद्धम् । सत्यप्यस्मिन् भेदे संहितायां वाक्यार्थाऽभेदात् ।

उ.] ङमन्तस्य पदत्वाभावादिति वाच्य, वैयधिकरण्येनानुवृत्तस्यान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभावादित्याशयः । एवञ्च पदग्रहणमपि अन्तग्रहणवत्पदाधिकारस्य विशेषणत्वे ज्ञापकं बोध्यम् । भाष्येऽनुक्तमपि सूत्रप्रयोजनं दर्शयति—**अयमपीति** ।

हे मपरे वा । वार्तिकेन यवला निरनुनासिका एव, विधीयमानत्वात् । उदाहरणेषु सानुनासिकलेखस्तु लेखकप्रमादादित्याहुः । **[हे मपरे वा]** ॥

ङः सि धुट् । **स्थितलक्षणस्येति** । **स्थितम्**—अप्रच्युतं **लक्षणं**—स्वरूपं यस्य सः । कोऽसौ?, लौकिको वाक्यार्थरूपस्तस्येत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्यययोः पदानां चावापोद्वापलक्षणो बुद्ध्या पृथक् निष्कृष्य कल्पितोऽर्थो न तु स्थितलक्षणः । स हि आगमादेश्यादिभिरन्यत्रान्यत्रोपसंक्रमत इतिभावः । **संहितायां**—प्रकृतिप्रत्यययोः पदानाञ्च विभागाऽभावकाले । **वाक्यार्थाऽभेदादिति**। वाक्यस्यैवास्मन्मते बोधकत्वात्, अस्तिर्भवन्तिपर इत्युक्तेरिति भावः।

---

१ निरनुनासिकः पाठः क्वचित् । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'धुडादिषु'पा०। ४ 'प्रतिषेधौ' ।

विधेयं, षत्वं च[1] प्रतिषेध्यम् । छत्वं विधेयं—कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते । यद्धि तच्छश्छोटीति 'झयः पदान्ता'दित्येवं तत् ॥ किं पुनः कारणं—'झयः पदान्ता'दित्येवं तत् ? ॥ इह मा भूत् 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शि'न्निति । षत्वं च प्रतिषेध्यं—प्रत्यङ्क्सिञ्च उदङ्क्सिञ्च । 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति । पूर्वान्ते पुनः सति 'सात्पदाद्यो'रिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः । अयं तु खलु शितुक्छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः । तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेत इति 'रषाभ्यां नो णः समानपद' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः-श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'क्षुभ्नादिषु च' । [क्षुभ्नादिषु[2]] न णकारो भवति । ततः—'स्तोः श्चुना' । स्तोः श्चुना संनिपाते न णकारो भवति ॥ ततः—'श्चुः' । श्चुश्च भवति स्तोः श्चुना सन्निपाते ॥ [ङः सि धुट्] ।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२।

॥ * ॥ ङमुटि पदादिग्रहणम् ॥ * ॥ ङमुटि पदादिग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्—दण्डिना शकटिनेति ॥ तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ 'पदा'दिति वर्तते ॥ एवमपि—परमदण्डिना परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति ॥

प्र.]नियोगत इति । परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र नकारस्याऽपदान्तत्वाण्णत्वप्रसङ्गः । न च 'नश्चापदान्तस्य झली'ति नकारस्याऽनुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्ये तुकोऽसिद्धत्वात् । श्चुत्व इति । णत्वप्रतिषेधे श्चुत्वमाश्रयात्सिद्धम् । [ङः सि धुट्] ।

उ.] धुटो विधायकभेदेन भेदमवलम्ब्य डुट् णुट् नुटोऽवलम्ब्य च भाष्ये केचित्परादय इति बहुवचनम् । वचनादिति । यथान्यासं वचनादित्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । परादौ तु पदान्तत्वेन 'पदान्तस्य ने'ति णत्वप्रतिषेधसिद्धिरिति भावः । ननु पूर्वस्मिन् णत्वप्रतिषेधे कर्तव्ये परस्य श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्कथं सिद्ध्येदत आह—णत्वप्रतिषेध इति ।

ङमो ह्रस्वादचि । भाष्ये—पदादिग्रहणमिति । पदादेरच इत्यर्थः । अचि इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यद्यपि पदस्येत्यनुवृत्तस्याऽचीति विशेषणं तथा च 'तस्मान्नुडची'त्यादाविवाजादेः पदस्येत्यर्थेनापि तद्वारणं संभवति तथापि यत्र विशेषणे विशेष्ये च सप्तमी तत्रैव यस्मिन्विधिरिति न्यायप्रवृत्तेस्तादृशार्थाऽसंभव इति भावः । अतएव 'गुडलिट्सु' इत्यादौ धुडादिसिद्धिः । अन्यथा सादेः पदस्यैव स्यात् । अतएव आर्धधातुकस्येति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वलोत्येव वदेत् । पदादिति वर्त्तत इति । एवञ्च

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् ।

'पदस्ये'ति वर्तते 'ङम' इति च नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ?॥ संबन्धषष्ठी । 'पदान्तस्य ङमो ङमुड्भवति ह्रस्वादुत्तरस्याऽची'[१]ति ॥ यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते,–'रषाभ्यां नो णः समानपदे'इति णत्वं प्राप्नोति ॥ 'पदान्तस्य ने'[२]ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ 'पदान्तस्ये'त्युच्यते नैष पदान्तः ॥ पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते[४] ॥ एवमपि न सिध्यति ॥

नैष दोषः । उक्तमेतत्–'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती[४]'ति ॥ एवमपि पदादिति वक्तव्यं, यद्धि तत्प्रकृतं, 'प्राक् सुपि कुत्सना'दित्येवं तत् ॥ एवं तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते ॥ कथम् ?॥

प्र.] ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्णित्यम् । एवं तर्हीति । ङमा पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो 'दण्डिने'त्यादौ ङमन्तस्याऽपदत्वान्न भवति । यद्येवं पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति । नैष दोषः। 'ह्रस्वा'दित्यनेन ङमा ह्रियेते 'ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङम् तस्य ङमुड्भवति'। नचेति। न हि पदस्येत्येतद्विशेष्यं किं तर्हि, विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ·

उ.] ङमन्तपदात्परस्याऽच इत्यर्थेन दण्डिनेत्यादौ न दोषः । दण्डिनित्यस्य भत्वादिति[६] तात्पर्यम् । एवमपीति । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वमिति भावः । सिद्धान्त्येकदेश्याह– उक्तमेतत्–उत्तरपदत्वे चेति । अत्राऽपदादीति पर्युदासेन पदान्तविधावेवाऽस्य प्रवृत्त्या न लुमतेति सूत्रस्थभाष्यसंमततया अत्र प्रवृत्त्यभावात् , माषकुंभवापेनेत्यादौ णत्वस्य पदव्यवायेऽपीति निषेधसिद्धये यत्र उत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च नेयं सिद्धान्त्युक्तिः । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि तद्भाष्य उक्तो योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति न दोष इति बोध्यम् । कैयटे 'ह्रस्वादित्यनेन ङमाक्षिप्यते'इति पाठः । आगमित्वेनाक्षिप्यत इति तदर्थः । ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वादिति । 'पदस्ये'त्यवयवषष्ठी । 'ङम'इति च तद्विशेषणं । ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमुडित्यर्थः । ह्रस्वात्परश्च प्रत्यासत्त्योपस्थितो ङमेवेति भावः । भाष्ये–णत्वं प्राप्नोतीति । आगमनस्येति भावः । भाष्ये– पदान्तभक्त इति । अयं भावः–'यदागमा'इत्यस्यायमप्यर्थः–'आगमी यद्यद्धर्मवैशिष्ट्येन भासते आगमस्याऽपि तद्धर्मवैशिष्ट्येन ग्रहण'मिति स गृह्यते येन धर्मेण तेन तद्गुणीभूतागमानामपि ग्रहणमित्यक्षरार्थः परिभाषायाः। स येन शब्देन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेति । एतेन 'यदागमा'इति परिभाषया समुदायस्य पदान्तत्वेऽपि केवलागमनकारस्य तत्त्वाभावः । नत्वं तु तस्याप्यस्त्येवेति अपास्तम् । न हि पदस्येति । विशेष्यत्वे ह्रस्वात्पर-

१ 'भवतीति' पा० । २ पदान्तस्येति प्रतिषेधो 'भवि' पा० । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'ग्राहयि' । ५ 'ङमुट्क्रिय' । ६ 'अपदत्वात्' ।

किं कारणम् ? ॥ उक्तमेतत्—'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'दिति । [तेन दण्डिना[1] शकटिनेत्यत्र प्राप्नोति] ॥ एवं तर्हि पद इति वर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'उञि च पदे' इति ॥ [ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।]

मय उञो वो वा ।८।३।३३।

किमर्थं 'मय उत्तरस्य उञो वो वे'त्युच्यते[2] नेको यणचीत्येव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति । 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥ यदि पुनस्तत्रैवोच्येत—'इको यणचि मय उञो वे'ति?॥ नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—'किम्वावपनं महत्' । 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनुस्वारः प्रसज्येत । वत्वे पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ [मय उञो वो वा] ॥

प्र.] ङमुट्प्रसङ्गः। एवं तर्हीति । तत्सम्बन्धानुवृत्त्या च पूर्वयोगेष्वसम्बन्धाद्धुडलिट्त्स्वित्यादौ धुडादयोऽपि भवन्ति । [ङमो ह्रस्वादचि]

मय उञो वो वा । किमर्थमिति । 'उञ' इति योगविभागेन शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधानात्पक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः । **प्रगृह्य इति ।** 'उञ' इत्यत्रेतावित्यनुवर्तनादनितिपरस्योञो निपात एकाजनाङिति नित्यं प्रगृह्यसञ्ज्ञा । **यदि पुनरिति ।** यण्ग्रहणानुवर्तनाद्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः ।

वत्व इति । अनुस्वारे कर्तव्ये वत्वस्याऽसिद्धत्वादनुस्वाराऽभावः, हल्परत्वाऽभावात् । यदा त्वितिपर उञ्भवति तदा 'किं विति' 'किम्विति' 'किमु इति' 'किमूँ इती'ति रूपचतुष्टयं भवति । प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभावपक्षे वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति । प्रगृह्यसञ्ज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम्। 'ऊँ' आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादान्तरतम्यादनुनासिके पाक्षिके वकारे सति रूपपञ्चतयेन भाव्यमित्याहुः ।

उ.]ङमन्तपदाऽचि ङमुडित्येवार्थः स्यान्नतु त्वदुक्त इति महदेवाऽनिष्टं स्यादिति भावः । एवं च 'ह्रस्वात्परो यो ङम् पदावयवस्तस्य ङमु'डित्यर्थे दण्डिनेत्यादौ दोषस्तदवस्थः । पदावयवङमः परस्याऽच इत्यर्थेऽप्यत्र दोष एव । विभक्तिविपरिणामेन 'ङमन्तपदात्परस्ये'त्यर्थस्तु न युक्तो विभक्ति(वि)परिणामे मानाऽभावात् । तत्पक्षेऽपि परमदण्डिनेत्यादौ दोषवारणाय पदे इत्यनुवृत्तिः । उत्तरपदत्वे चेत्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिरित्युक्तम् । **['ङमो ह्रस्वादचि']** ।

मय उञो वो वा । ननूञः प्रगृह्यत्वात् कथमिको यणचीत्यनेन यणित्यत आह— **उञ इतीति । नित्यमिति ।** तथा च शमु अस्तु वेदिरित्यादौ पक्षे वत्वं न स्यादितिभावः । **इत्याहुरिति ।** विधीयमानत्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेऽणग्रहणेन यण्—

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'वोच्यते' पा० ।

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४।

इह कस्मान्न भवति–वृक्षः प्लक्ष इति।। 'संहिताया'मिति वर्तते ।। एवमप्यत्र प्राप्नोति ।। किं कारणम् ? ।। 'परः संनिकर्षः संहिते'त्युच्यते स यथैव परेण परः सन्निकर्ष एवं पूर्वेणाऽपि[1] ।। एवं तर्ह्यनवकाशाऽवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते ।। अथ वा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते,– 'साधीयो यः परः सन्निकर्ष'इति ।। कश्च साधीयः ? ।। यः पूर्वपरयोः ।।

यद्येवाऽनवकाशाऽवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधतेऽथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति । इष्यन्ते इत उत्तरमव-

---

प्र.] **विसर्जनीयस्य । इहेति ।** स्थानिमात्रं निर्दिष्टं न तु निमित्तविशेष इति प्रश्नः । **संहितायामिति ।** पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता, न चाऽत्र परमस्तीति संहिताया अभावः। अन्यथा दधि अत्रेतीगचोरसंहितायामपि इकः पूर्वेणाचः परेण च संहितास्तीति यण् प्रसज्येत । **एवमप्यत्रेति ।** विशेषानुपादानादिति भावः । इको यणचीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते । **एवं तर्हीति ।** एकसञ्ज्ञाधिकारात्सामान्यविहिता संहिता सञ्ज्ञाविशेषविहितयाऽवसानसञ्ज्ञया बाध्यते । ननु सञ्ज्ञिभेदाद्बाधानुपपत्तिः, परस्य सन्निकर्षस्य संहितासञ्ज्ञा, अवसानसञ्ज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा । उच्यते । संहितावसानकार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कायार्थत्वाच्च सञ्ज्ञानां सञ्ज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते । **अथ वेति ।** सन्निकर्षः संहितेतीयता सिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थ उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः संहितासञ्ज्ञो भवति । **यद्येवेति ।**

उ.] विषये गुणानां भेदकत्वमेव चेत्यरुचिः । अतएव मतुपो मस्य नानुनासिको वकारः । अतएव तद्वानासामिति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा नित्योऽनुनासिक स्यात् । **[मय उञो वो वा]।**

विसर्जनीयस्य सः । 'संहिताया'मित्यनुवृत्त्याऽतिप्रसङ्गनिवृत्तिं दर्शयति–**पौर्वापर्यमिति ।** इदं हि तत्र वार्तिककृतोक्तम् । ननु 'वृक्ष' इत्यदावपि पूर्वेण संहिताऽस्तीत्यत आह–**अन्यथेति । असंहितायामपीति ।** कालव्यवायेऽपीत्यर्थः । यथान्यासेऽपि सन्निकर्षस्योभयसापेक्षत्वात् पूर्वपरयोरित्यर्थ लाभ इति बोध्यम् । ननु पूर्वेण संहिताया 'दधि-अत्रे'त्यत्राऽसंहितायामपि सत्त्वेन यणादेशापत्तिरत आह–**इको यणचीत्यत्रत्विति । विरामस्येति ।** करणे घञिति भावः । **विरतेर्वेति ।** भावे घञिति भावः । **प्रकर्षगत्यर्थ इति ।** कार्यिणः पूर्वस्य परेण सन्निकर्ष इत्यर्थः । 'यद्येवे'त्यभ्युपगमवाद इत्याह–**सञ्ज्ञिभे-**

---

[1] 'पूर्वेणेति' पा० ।

साने संहिताकार्याणि, तानि न सिध्यन्ति–'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' इति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति यदयं 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इत्याह । इतरथा 'खरवसानयोः सो भवती'त्येव ब्रूयात् । तच्च[1] लघु भवति, 'विसर्जनीयस्य स' इत्येतच्च[2] न वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यं 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथेदानीमेतदपि रसांनिध्यार्थं[3] पुरस्तादपक्रक्ष्यते[4]–'खरवसानयोः स' इत्यत्रैव, एवमपि 'कुप्वोः ≍क≍पौ चे'त्ये-

प्र.]सञ्ज्ञिभेदात्सञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोऽनुपपन्न इति भावः । अणोप्रगृह्यस्येति । 'वावसान' इति तत्रानुवर्तते, संहिताधिकारश्चोत्तरार्थोवश्यानुवर्त्यः । तोलींति परसवर्णोऽसंहितायां मा भूदग्निचित् लुनातीति । ततश्च संहितावसानोभयाश्रयोऽनुनासिको दधिँ मधुँ इत्यत्र सिद्धो भवति । यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्रैवावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणेनाऽसम्बन्धः, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः । किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थानं सन्दिह्येतेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः सञ्ज्ञयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः । प्रकृतिनिर्देशार्थमिति । स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः । अन्यथा कस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात् । अथेदानीमिति । एवमत्र (सूत्र)सन्निवेशः क्रियते–'रोरि' 'खरवसानयोः सः' 'रोः सुपि' 'शर्परे विसर्जनीय' इति । तत्र 'शर्पर' इत्यत्र 'र' इति वर्तते न तु 'रो'रिति । एवमपीति । यदि 'रोः सुपी'त्यस्यानन्तरं 'शर्परे विसर्जनीयः' 'वा शरि' 'कुप्वोः≍क≍पौचे'त्यादि'र'स्थानिकादेशविधानार्थं

उ.] दादिति । नन्वणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र संहिताऽधिकाराभावे को दोषोऽत आह–संहिताधिकारश्चेति । सत्यपि बाध्यबाधकभावे इति । पूर्वपरयोः सन्निकर्षस्यैव वा संहितात्वे इत्यपि बोध्यम् । तर्हि तथैवाश्रीयतामत आह–किंत्विति । प्रतियोगिनेति । विरोध्यर्थप्रतिपादकेन 'अवसाने' इत्यनेनेत्यर्थः । परेतु–व्याख्यानान्नियताऽवधिपरिच्छिन्नेष्वधिकारेषु न मण्डूकप्लुतिः । नदीस्रोतोन्यायेन तेषामधिकाराद्गत्यन्तरसंभवाच्च । विषयभेदेऽपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायेन बाधः प्राप्नोत्येव, अवसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठसामर्थ्यात् आकडारादिति सूत्रं शुद्धस्वशास्त्रपरिभाषितसंज्ञाविषयम्, अनयोस्तु लोकविदितत्वात् केवलशास्त्रीयाऽभावेन न बाध्यबाधकभाव इति भाष्याशयः । 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्युपलक्षणम् अवसानविसर्गस्याऽपि, तस्याऽपि संहिताऽधिकारे पाठादित्याहुः । ननु रोरितीति । तेन 'पुनः क्षरद्भि'रित्यादौ विसर्जनीयसिद्धिः । ननु यत्वमपि रस्यैव विधेयं, तत्राह–तदा

१'च:'प्रायिकः। 'लघुर्भवति'पा०। २'त्येतद्वक्तव्यं न'पा०। ३'प्यसांनिध्यार्थं'पा०। ४'कृष्यते'पा०

वमादिनाऽनुक्रमणेन व्यवच्छिन्नं 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशी'त्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ एवमप्येकं विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति ॥ एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम्, एतावज्ज्ञाप्यते 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति, तत्र कुत एतदिह भविष्यति–वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति, इह न भविष्यति-वृक्षः प्लक्ष इति ॥

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति यदयं 'शर्परे विसर्जनीय' इत्याह ॥ अथ वा 'हली'ति वर्तते॥ क्व प्रकृतम्? ॥ 'हलि सर्वेषा'मिति ॥ यदि तदनुवर्तते 'मय उञो वो वा' 'हलि चे'ति

प्र.] पठित्वा 'भोभगो' इति यत्वं रस्य स्थाने विधीयते तदा 'स्वरत्रे'त्यादावपि प्राप्नोति, रुग्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरुपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । **एवमपीति** । यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे ग्रहणे–'स' ग्रहणं 'रु'ग्रहणं च। तत्र 'खरवसानयोः स' इति सग्रहणं 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयग्रहणेन निमीयते, रुग्रहणं 'विसर्जनीयस्य स' इति 'स'ग्रहणेन। 'तत्र विसर्जनीयस्ये'ति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजो **भवति** । अजेः क्षेपणार्थस्य घञि रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः । अथ वा व्याजोऽनृतमुच्यते । आनर्थक्यादनृतं भवति। न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। तस्मात्सर्वस्य विसर्जनीयस्य सकारो न भवति। **यदयमिति** । विपर्यये हि विज्ञायमाने 'पुरुषः त्सरुक' इत्यादौ सत्वाऽभावा-

---

उ.] **स्वरत्रेति । निमीयत इति** । परिवर्त्यत इत्यर्थः । नच तस्य लघुत्वाद्गुरुणा कथं निमानमिति वाच्यं, कुप्वोᳲकᳲपौचेतिवत्खरवसानयो र इत्येव सिद्धे पर्यायेषु लाघवगौरवानादरेणैव विसर्जनीयपदस्य सत्त्वेन वर्णकृतलाघवगौरवस्याऽप्रयोजकत्वमित्याशयात्। न च कवर्गतृतीयादौ 'कुप्वो'रिति अत्र न्यासे दुर्वारं, मण्डूकानुवृत्त्या खरीत्यस्य 'कुप्वो'रिति सूत्रे संबन्धेनाऽदोषात्। न चैवमपि गीर्ष्वित्यादौ 'वा शरी'ति पाक्षिकविसर्गो दुर्वारः। 'रोः सुपी'ति चाऽनन्तरस्येति न्यायात्सस्यैव नियमः। 'वा शरी'त्यस्याऽसिद्धत्वाच्च । यथान्यासे तु 'वा शरी'त्यस्य विसर्गस्थानिकतया नियमेन विसर्गस्यैवाऽभावान्न दोष इति वाच्यम्। 'वा शरी'त्यत्राऽपि 'रोःसुपी'त्यत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेनाऽर्थाधिकारान्नियमपरतया व्याख्यानेनाऽदोषादिति भावः। **घञीति** । कर्मणि च सः। **यथैतावदिति** । विसर्जनीयपदं च

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'एतावान्' पा०।

हल्यपि वत्वं प्राप्नोति । शमु[1] नः, शमु योरस्तु ॥ एवं तर्हि 'विसर्जनीयस्य स' इत्यत्र 'खरी'त्यनुवर्तिष्यते ॥ अथ वा संबन्धमनुवर्त्तिष्यते ॥

वा शरि ॥८।३।३६॥

॥ * ॥ वा[2] शर्प्रकरणे खर्परेलोपः ॥ * ॥ वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्यः । वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः ॥ [वा शरि] ।

कुप्वोः ⨯क⨯पौ च ।८।३।३७।

॥ * ॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ * ॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया वक्तव्याः ॥*॥ विसर्जनीयादेशे[3] हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः ॥*॥ विसर्जनीयादेशे हि सति शर्परयोरेव कुप्वोः⨯क⨯पौ

प्र.] द्विसर्जनीयोऽस्त्येवेति किं तद्विधानेन ?। ननु ⨯क⨯पनिवृत्त्यर्थं विसर्जनीयविधानं स्यात्–'वासः क्षौममद्भिः प्सात'मिति। नैतदस्ति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'कुप्वोः⨯क⨯पौ चाऽशरी'ति ब्रूयात् । अथवेति। लोपसम्बद्धं हल्ग्रहणमनुवर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न सम्बध्यते, इह तु हलीति वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः । [वा शरि] ।

कुप्वोः⨯क⨯पौ च । सस्येति। ब्राह्मणः पचति ब्राह्मणः करोतीत्यादावुपध्मानीयजिह्वामूलीयविसर्जनीया इष्यन्ते । वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एवेष्यते। एतच्च सस्येति स्थानिनिर्देशे सिध्यति । यो विसर्जनीयस्य सस्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवादविसर्जनीयविधानात्सकाराऽभावादादेशाऽप्रसङ्गः । यदा तु विसर्जनीयस्थानेऽनेन आदेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोत्यशर्परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति ⨯क⨯पयोरसिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति। न च सकारस्य स्थानिवद्भावोस्ति, अयोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशचोदनादल्विधि-

---

उ.] 'वा शरी'त्येतत् संबद्धं पठनीयमिति भावः। अत्र पक्षे'सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यत' इति ऋलृक्सूत्रोक्तन्यायविरोधोऽतो भाष्ये पक्षान्तरमाह–अथवेति ।

कुप्वोः⨯क⨯पौ च । विसर्जनीयस्येति । स्थानिनि प्रकृते स्थान्यन्तरनिर्देशे फलमुपपादयति–ब्राह्मण इति । ननु अशर्परयोरपि विसर्जनीयस्य सं बाधित्वा परत्वात् ⨯क⨯पौ स्यातामित्यादेशत्रयं सिद्ध्यतीत्यत आह–अशर्परयोस्त्विति । न च सस्येति । स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वं तस्य स्यादित्यर्थः ।

---

1 'शमु तः' पा० । २ इदं वार्त्तिकं प्रायो लुप्तम् । ३ 'वा शरि' ।

स्याताम्–अद्भिः प्सातं वासः क्षौमम् ॥ वचनान्न भविष्यतः ॥

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम्?॥ पुरुषः त्सरुकः॥ तत्तर्हि वक्तव्यं?॥ न वक्तव्यम्। यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते, तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्धः ॥ नाऽसिद्धः ॥ कथम्? ॥ अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति ।

प्र.] त्वात्। **वचनादिति।** यदि 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ स्यातां तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्। **अस्तीति।** यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य ≍क≍पप्रसङ्गः। **यदेतदिति।** 'विसर्जनीयस्य स' इत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः स द्विविधः सम्भवति, खरवसानलक्षणः शर्परलक्षणश्च। तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति सत्वे शर्परलक्षणस्याऽसिद्धत्वादितरः सस्य स्थानी विज्ञायते। स एव चेहानुवर्तते, तदर्थो वा शब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते। तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्येऽपवादयोः ≍क≍पयोरसिद्धत्वाऽभावात्प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः। शर्परलक्षणश्च विसर्जनीय आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्त्वबाधनार्था प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते। प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाऽभावादयुक्तोऽनन्तरोऽर्थः स्यात्। ननु च वक्ष्यत्येतत्–'न योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, तत्रैकप्रकरणत्वात्सत्वे 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्याऽसिद्धत्वं नास्ति। नैष दोषः। कार्यभेदात्प्रकरणभेदात्। एकेन हि सकारो विधीयते, अन्येन विसर्जनीयः। **कश्चिदिति।** यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलनं परि-

उ.] **स एवेति।** स्वरितत्वेन तदर्थस्य तस्यैव शब्दस्योत्तरत्रोपस्थानादिति भावः। शब्दान्तराऽनुमानपक्षेऽप्याह–**तदर्थो वेति।** सति संभवे तदर्थ एव शब्द उत्तरत्राऽनुमीयते नार्थान्तरयुक्त इत्यर्थः। **उत्सर्गे इति।** सत्वे प्राप्तेऽस्यारंभादितिभावः। **न तु सत्वबाधनार्थेति।** तथाहि सति 'शर्परेने'त्येव वदेत्। 'कुप्वो'रिति सूत्रेऽपि चेन सत्वं नेत्यनुकृष्य तत्सामर्थ्यात्पक्षे विसर्गसिद्धिरिति भावः। **भेदाभावादिति।** खरवसानलक्षणशर्परलक्षणयोरविशेषादुभयोरपि स्थानित्वं स्यादिति भावः। **एकप्रकरणत्वादिति।** सर्वस्य विधेर्विसर्गस्थानिकत्वादिति भावः।

कार्यभेदादिति। स्थानिभेदाऽभावेपीत्यर्थः। वस्तुतो 'योगे योगोऽसिद्ध' इत्येव सिद्धान्त इति चतुर्थपादे निरूपयिष्यामः। **सर्वशास्त्रावज्वलनमिति।** तच्च यथोद्देश-

१ इदं क्वचिन्न।

यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो[1] यथा—रज्ज्वाऽयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते । तद्यदैष पक्षः—'प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ' इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सदन्यत्संपद्यते । तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयः सिद्धः । एवं च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम्, वासः[2] क्षौममद्भिः प्सातमिति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । 'शर्परे विसर्जनीयः' । 'वा शरि' । ततः 'कुप्वोः' । कुप्वोश्च शर्परयोर्[3]विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति ॥

किमर्थमिदम् ? ॥ कुप्वोः≍क≍पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं । [ततः'≍क≍पौ च'] । ≍क≍पौ च भवतः । 'कुप्वो'रित्येव ।

प्र.] भाषाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्याद्भेदाऽपरामर्शेनैतदुक्तम् । **तद्वदिति** । चकारेणेति भावः । **प्रतियोगमिति** । यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेष्वनुमीयन्ते सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवाऽनुमानम् । अर्थभेदात्त्वभिन्नस्यापि भेदावसायः। तत्र 'विसर्जनीयस्य स' इति लिङ्गाऽभावान्न परिभाषा, नाऽपि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनोऽनुकर्षः । स्वरितत्वात्त्विह सम्बध्यमानोऽपि विसर्जनीयशब्दः सिद्धं विसर्जनीयं स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्यैव ≍क≍पप्रसङ्गः । स

उ.] पक्षे एकदेशस्य स्पष्टमेव, कार्यकालेऽपि सर्वैः शास्त्रैरेकवाक्यतया परत्वादिनियामकदेशस्य पाठस्थानरूपस्यैव सत्त्वेन च एकदेशस्थत्वमव्याहतमेव । **भेदापरामर्शेनेति** । अभेदाऽध्यवसायादित्यर्थः । **चकारेणेति** । यथा 'लुटि च क्लृप' इत्यादौ चेन स्यसनोरनुकर्षः । **यस्य स्वरितत्वमिति**। अत्र पक्षे योगान्तरेष्वर्थान्तरप्रतिपत्तिर्युज्यते इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञा तु सादृश्यमूलेत्याह—**सादृश्यात्त्विति** । अर्थभेदेऽप्येकशब्दत्वमिति पक्षमालंब्य प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिं परिहरति—**योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवेति** । अत्र पक्षे शब्दान्तरव्यवहारः कथं, तदाह—**अर्थभेदात्त्विति** । **'तद्यदैष पक्ष'** इति भाष्येणाऽस्यैवात्र संभव इति दर्श्यत इत्याह—**तत्रेति** । एवञ्च यद्यप्यर्थाधिकारे न दोषस्तथापि शब्दाधिकारपक्षे दोष एवेत्यर्थः । भाष्ये—**कुप्वोः≍क≍पौ वक्ष्यतीति** । इदं सोऽपदादौ' 'इणः ष' 'इदुदुपधस्ये'ति प्रकरणस्यैवोपलक्षणमिति केचित् । वस्तुतः सोऽपदादाविणः ष इत्यनयोः पाशकल्पककाम्येष्वेव प्रवृत्त्या तद्विषये शर्परयोः कुप्वोरसंभवः । एवञ्च सत्वापवादजिह्वा-

---

१ 'अपरं' पा० । २ अत्रोदाहरणयोः पौर्वापर्यें विपर्ययः क्वचित् । ३ 'शर्परयोरिति' क्वचिन्न । ४ इदं प्रायिकम् । ५ 'योगान्तरे' ।

'शर्परयो'रिति निवृत्तम् ॥ अथवा'शर्परे विसर्जनीय' इत्येतत् 'कुप्वोः ≍क≍पौ चे'त्यत्रानुवर्तिष्यते ॥

सोऽपदादौ ।८।३।३८।

॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्य ॥ * ॥ सोपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–प्रातःकल्पम् पुनःकल्पम् ॥ * ॥ रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रोः काम्य इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'नियमार्थम्' । रोरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति ॥ क्व मा भूत् ? ॥ गीःकाम्यति धूः काम्यति पूः काम्यति ॥*॥ उपध्मानीयस्य च ॥ * ॥ उपध्मानीयस्य च सत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अयमु≍ब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्वे कृते जश्भावे च 'अभ्युद्गः' 'समुद्ग' इत्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥ यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते–उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनः सति 'न न्द्राः संयोगादय'इति प्रतिषेधः

प्र.] हि≍क≍पयोः कर्तव्ययोः सिद्धः । अथ वेति । योगविभागे प्रसक्तयोः ≍क≍पयोर्निवृत्तिः, अनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेषः । [कुप्वोः≍क≍पौच]।

सोपदादौ । प्रातःकल्पमिति । यद्यपि प्रातःशब्दोऽधिकरणवाची तथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यते । यथा दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्यादावभूततद्भावः । **उपध्मानीयोपध इति ।** उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वादु≍प्टृजे[2] आर्जवे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः पठ्यते, न तु श्रवणार्थ इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य। कुप्वोः प्रकरणाच्च यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोऽन्यत्र प्रत्याहारे उपदेशचोदनात् झलां

उ.] मूलीयादिबाधकत्वमस्येति 'खरवसानयो'रिति विसर्गस्यैव तत्र स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । एवञ्चेदुदुपधस्येत्यत्राऽपि तथैवोचितम्, अर्थाधिकारानुरोधादिति तद्विषयेऽपि शर्परकुप्वोर्विसर्ग एवेत्याहुः । ननु योगविभागापेक्षया संपूर्णानुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्याने गौरवमत आह–**योगविभागे इति ।** एवञ्च प्रतिपत्तिगौरवं तत्रापीति भावः। [कुप्वोः≍क≍पौ च]।

सोऽपदादौ । उत्तरसूत्रेऽप्यस्य संबन्ध इति ध्वनयन्नुदाहरति–भाष्ये–**गीः काम्यतीति ।** ननूपध्मानीयोपधत्वमसिद्धं पकारस्योपधात्वादित्यत आह–**उपध्मानीयस्येति ।** ननूब्जितेत्यादावप्यनेन सत्त्वं स्यादित्यत आह–**कुप्वोरिति । अन्यत्र**–कुत्वविषयाऽभावे । **बकार इति ।** आन्तरतम्यादिति भावः । ननु कुत्वनिषेधार्थेन न निपातने कथं बो

१ इदं प्रायिकम् । २ 'दुब्ज' ।

सिद्धो भवति ॥ यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः—उब्जिता उब्जितुमिति? ॥ * ॥ असिद्धे भ उदूजेः[1] ॥ * ॥ इदमस्ति—'स्तोःश्चुना श्चुः । ततो वक्ष्यामि—'भ उदूजेः'। उदूजेश्च श्चुना सन्निपाते भो भवतीति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम्[2] ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो'रिति ॥ इहापि प्राप्नोति—अभ्युद्गः समुद्गः ॥ अकुत्वविषये निपातनम् । अथ वा नैतदुब्जे रूपम् ॥ किन्तर्हि ? ॥ गमेर्ड्[3] उपसर्गाड्डो विधीयते—अभ्युद्गतः—अभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्गः । [सोऽपदादौ] ॥

इणः षः ।८।३।३९।

किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते आहो स्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते ? ॥ किञ्चातः ? ॥ यद्यविशेषेण सत्वमुक्त्वेण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते, निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्या[4]ऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । अथेण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव

प्र.]जश् झशीति जश्त्वं बकारः । निपातनादिति । यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोःश्चुनाश्चुरिति चुत्वे प्राप्ते 'झलां जश् झशी'त्यनेनानन्तरतमोऽपि बकारो भवतीति निपातनेन कुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयत इति भावः । तेन 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति 'न न्द्राः संयोगादय' इति द्विर्वचननिषेधे बत्वस्याऽसिद्धत्वाद्दकारस्य द्विर्वचननिषेधः । गमेरिति । एवं च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते बत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते अनभिधानाच्च घञभावादुब्ग इति न भवति । न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्डे घञि वोब्जेः स्वरे विशेषः । डे कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वाद्घञ्यपि थाथादिस्वरेण । [सोऽपदादौ]

इणः षः । सत्वस्याऽसिद्धत्वादिति । 'इणः ष'इत्यनेन यदा सस्य षत्वं

उ.] लभ्यतेऽत आह—यत्र जकार इति । अनुमीयत इति । बकारोच्चारणान्यथाऽनुपपत्त्येति भावः । एवञ्च द्विर्वचननिषेधोऽपि सिद्ध इत्याह—तेनेति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'इति हि द्वित्वे निषेधो नतु तन्निषेध इति भावः । एवञ्चेति । अत्रापि पक्षे दोपधः पठितव्यः । उब्जितसिद्धये उब्जेर्भो वक्तव्यः, ज्ञापकं वाश्रयणीयम् । तत्र ज्ञापकेन साक्षादेव बत्वमिति पक्षेऽपि दकारोपदेशसामर्थ्यात्पूर्वं द्वित्वं पश्चाद्बत्वमिति । रूपप्रक्रियायामिति । प्रयोगप्रक्रियायामित्यर्थः । 'इत्येवंरूपा प्रक्रियायामानुपूर्वी'ति क्वचित्पाठः । नन्वेवमुद्गुजेर्घञि उब्ग इत्यनिष्टं स्यादत आह—अनभिधानाच्चेति । 'उब्ग इति न भवती'ति पाठः । इणः षः । भाष्ये—इण उत्तरस्य सकारस्येति । 'स' इति विपरिणतविभक्तिक·

१ 'उब्जेः' पा० । २ 'देव तत्सिद्धं' पा० । ३ 'सकार' । ४ 'सकारस्या' पा० ।

षत्वं विधीयते[1] सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ?॥

किं चातः[2] ?॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तं 'नमस्पुरसोर्गत्यो'रित्यत्र सकार[3]ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ?॥

किं चातः[2] ?॥ यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति, अथ निवृत्तम्–'इदुदु[4]पधस्य चाऽप्रत्ययस्ये'त्यत्र षकारग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ?॥

किञ्चातः ?॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तं 'तिरसोऽन्यतरस्या'मित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ?॥ किञ्चातः[2]॥

यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति। अथ निवृत्तं–'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति षकारग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ?॥

प्र.] विधीयते तदा 'सोपदादा'वित्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात्। वक्ष्यमाणयोगेन विधीयमानस्य तु सस्य षत्वेऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। **असमासेपिग्रहणमिति**। अन्तरेणाऽप्यसमासेऽपिग्रहणं विशेषानुपादानात्समासाऽसमासयोर्णत्वं सिध्यति। न च समासे 'पूर्वपदात्संज्ञायामग'इति नियमेन णत्वस्याऽप्राप्तिः। नियमे कर्तव्ये 'उपसर्गा'दित्यस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वान्नियमाऽभावात्। तदेतदसमासेऽपिग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति। यद्यपि स्थानिभेद आदेश-

---

उ.] मनुवर्तत इति भावः। **इणः स इत्यनेनेति**। अत्र पक्षे उत्तरत्र सर्वत्र 'कुप्वो'रित्यधिकृत्य सो विधीयते। अनेन तु तस्यैव विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्या विसर्जनीयस्थानिकस्य सस्येण उत्तरस्य षत्वं क्रियते। तत्र 'विसर्जनीयस्थानिके'ति विशेषणात्पुंस्पुत्र इत्यादौ न दोषः। तत्र हि मस्थानिकः स इत्युक्तं प्राक्। उत्तरत्र विसर्जनीयपदस्य मण्डूकानुवृत्तिश्च न। अनव्यस्येति चात्र पक्षेऽत्र न सम्बध्यते। तेन 'द्विष्कृत'मित्यादौ न दोषः। 'काम्ये रो'रित्यपि न सम्बध्यते,तेन दुरो 'दुष्काम्यती'त्यादौ षत्वसिद्धिः। 'गीः काम्यती'त्यादौ तु सकाराऽभावादेव न दोषः। अपदादाविति चाऽत्र न सम्बध्यते। तेन 'दुष्करोती'त्यादौ न दोषः। पक्षान्तरे तु त्रितयमपि सम्बध्यते। तेनोच्चैःकं गीःकाम्यति गीःकरोतीत्यत्र न दोषः। ननु समासे पूर्वपदादिति नियमान्न प्राप्नोतीत्यसमासेऽपि इत्युच्यते इत्याशङ्क्य परिहरति–**नचेति**। भिन्नप्रकरणत्वमाशङ्क्य परिहरति–**यद्यपीति**। वस्तुतस्तु 'सूत्रे-

---

१ 'षत्वमुच्यते'। २ इदं 'क्वचिन्न'। ३ 'सकारस्य'। ४ 'इदुपध'। ५ 'इत्यादौ'।

किञ्चातः ? ।। यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्ये'ति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ।।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते ।। ननु चोक्तं–"निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोती"ति ।। नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न योगे योगोऽसिद्धः।। किं तर्हि?।। प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, यदयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति ।। अथ वा पुनरस्तु 'इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते' ।। ननु चोक्तं–"सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न । किञ्चातः[1], यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोती"ति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते[2] । 'सोऽपदादौ' 'इणः षः' । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' सकारः, इण उत्तरस्य षकारः । 'इदुदुपधस्य[2] चाऽप्रत्ययस्य' षकारः । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' सकारः । 'तिरसोऽन्यतरस्यां' सकारः । 'इदुदुपधस्य[3] चाप्रत्ययस्य' षकारः । 'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति, षकारः । 'तिरसोऽन्यतरस्यां' सकारः । 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य' । सकारोऽनुवर्त्तते[1] षकारग्रहणं निवृत्तम् ।। [इणः षः]

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ।३।१।४१।

।। * ।। इदुदुपधस्य[3] चाप्रत्ययस्येति चेत्पुंमुहुसोः प्रतिषेधः ।। * ।।

प्र.] भेदश्च, सस्य विसर्जनीयस्थानित्वात्षस्य सकारस्थानित्वात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रकरणत्वावसायः । **सम्बन्धमिति** । नचेणः परस्य सकारः प्राप्नोति, षकारेण तस्य बाधनाच्चकाराऽकरणाच्च । तत्र 'स' इति 'ष' इति च स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्त्तते । उत्तरेऽपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित्षकारसम्बद्धाः केचित्सकारसम्बद्धा अनुवर्त्तन्ते इति यथेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः । [**इणः षः**]।।

उ.] सूत्रमसिद्ध'मिति पक्षेऽपि न दोषः, परेषामसिद्धत्वे सोपदादाविति सत्वे एवाऽस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तथा चाऽपदादौ विसर्गस्यैव षत्वविधानेन सिद्धे सस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानित्वकल्पनस्य वैयर्थ्यं स्यादिति। 'तत्सामर्थ्यादुत्तरेषामसिद्धत्वाऽभाव'इति भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिः, अतएवाऽस्य ज्ञापकस्याऽग्रे दूषितत्वेऽपि न दोषः । यद्वैतद्दोषादयं पक्षोऽसङ्गत एवेति तात्पर्यम् । **नचेण इत्यादि** । 'इदुदुपधस्येत्यादियोगै'रिति शेषः । [**इणः षः**]

१ इदं क्वचिन्न' । २ 'वर्त्तयिष्यते' । ३ 'इदुपध' ।

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्येति चेत्पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुँस्कामा[1] । मुहुः[2] कामेति ॥ * ॥ वृद्धिभूतानां षत्वम् ॥ * ॥ [वृद्धिभूतानां[3] षत्वं] वक्तव्यम् । दौष्कुल्यम् । नैष्पुरुष्यम्[4] ॥*॥ प्लुतानां तादौ च ॥*॥ प्लुतानां तादौ च कुप्वोश्चेति वक्तव्यम् । सर्पी ३ष्टर । वही३ष्टर[5] । नी३ष्कुल । दू३ष्पुरुष ॥ ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः[6]' । बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः ॥ इह कस्मान्न भवति पितुः करोति मातुः करोति ?, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्वं प्रसज्येत ॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥

प्र.] **इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पुंमुहुसोरिति ।** अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेधश्चोद्यते । 'सम्पुंकानां सो वक्तव्य' इति वचनात्षत्वं न भविष्यतीति नाऽर्थः पुंसः प्रतिषेधेन । सकारश्चावश्यं वक्तव्यः । रुत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेऽपि षत्वे ×क×पविसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः । ननु सकारस्याऽपि षत्वं प्राप्नोति, 'सकारस्य षत्व'मित्येषोऽपि स्थितः पक्षः । नैतदस्ति । सकारविधानसामर्थ्यात्षत्वं न भविष्यति । षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाऽभावात्किं सत्वविधानेन ? । **मातुरिति ।** उभयादेशस्याऽन्यतरतो व्यपदेशाद्वपरत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात्षत्वप्रसङ्गः । **प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति ।** उभयादेशत्वान्ना-

---

उ.] **इदुदुपधस्य ।** ननु प्रत्ययावयवत्वेन सूत्रेणैव निषेधसिद्धेराह—**अव्युत्पन्नाविति ।** अतएव 'चतुष्कपाल'मित्यादौ षत्वमुदाहरिष्यति । नन्विदमेवास्तु, सश्च न वक्तव्योऽत आह—**सकारश्चेति ।** विपक्षे बाधकमाह—**रुत्वे हीति ।** सत्वे तु तस्याऽसिद्धत्वाद्रोरभावेन विसर्जनीयाऽभावान्न दोषः । ध्वनितं चेदं 'पुंस्कामे'त्यत्र षत्वापत्त्या 'पुमः खयी'त्यत्र भाष्ये ।

ननु सकारस्यापीति । विसर्जनीयस्थानिकसस्यैव षत्वविधानान्निर्दलेयं शङ्का । **सकारविधानेति ।** वस्तुतः सामर्थ्यसिद्धस्यैवानुवादो वार्तिके मन्दान्प्रति 'न वा बहिरङ्गे'तिभाष्ये । एवञ्च पूर्वमेव षत्वप्रवृत्तेर्जातस्य निवृत्त्ययोगाच्च कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्तेश्च न दोष इति भावः । **अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिति ।** सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा, समुदायनिवेशिनीत्वात्तस्या इति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाऽभावः । यश्चोत्वे कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः, स लुप्त एवेति भावः । नचाऽन्तादिवद्भावेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वेन सलोपे एकदेशविकृतत्वेनोर्सित्यस्य प्रत्ययतया प्रत्ययावयवत्वं सुलभं, त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवद्भावाऽप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षतात्पर्यं । विस्तरेण चैत

---

१ 'पुस्कामः' पुँस्कामः । २ 'मुहुःकामः' । ३ इदं लुप्तम् ।
४ 'नैष्पौरुष्यं' पा० । ५ 'बर्हीश्ष्टर' । ६ 'वृद्धे'रिति लुप्तम् ।

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो 'रात्सस्ये'ति ॥ एवं तर्हि--॥*॥ भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥ यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवती'ति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ।३।१।४३।

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–पञ्चकृत्वः करोति ॥ अथ कृत्वोर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–चतुष्कपालः चतुष्कण्टक इति ॥ नैतदस्ति । अस्त्वनेन[2] विभाषा, पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति ॥ नाप्राप्ते पूर्वेणेयं विभाषाऽऽरभ्यते, सा यथैवेह बाधिका भवति चतुःकरोति चतुष्करोतीत्येवं चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् ॥ नाऽत्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥ लुप्यतेऽत्र[2] प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति ॥ तस्मात्कृत्वोर्थग्रहणं[3] कर्त्तव्यम् ॥

प्र.] यमुः स्थान इति रपरत्वाऽभावात्सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयौ मन्यते। लुप्यत इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन रपरत्वं भवत्येव । कस्कादिष्विति । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण दूषणार्थः प्रश्नः । इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति–पञ्चकृत्व इति । अत्र सकारः प्रसज्येत । अथेति । द्विस्त्रिःशब्दौ कृत्वोर्थावेवेति प्रश्नः । इतरश्चतुःशब्दार्थमेतद्विशेषणमित्याह–चतुष्कपाल इति 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यं षत्वं भवति, अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् । यदा तु साहचर्यं व्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि[2] कृत्वोर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रत्ययविसर्जनीय इति । सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य 'रो री'ति लोपः क्रियत इति

उ.] दुरण्रपर इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितं तत एवावधार्यम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इति । योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाऽभिमतो विसर्जनीयः स लुप्यते–न दृश्यते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति भावः । ज्ञाप्यत इति । एवञ्च त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वादिप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तेनामी क्षीरपेणेत्यादौ मीत्वणत्वे सिद्ध्यत इति भावः ।

द्विस्त्रिश्चतुः । वक्ष्यमाणेनेति । 'इदुदुपधस्ये'त्यनुवृत्तिरूपेणेत्यर्थः । दूषणार्थ इति । तद्ग्रहणकर्तव्यत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः । सकार इति । षसयोरुभयोरप्यनुवर्तनेन इणः परस्य षोऽन्यस्य स इति व्याख्यानादिति भावः । न कर्तव्यमिति । एवञ्च तद-

---

१ 'अस्त्वेतेन' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'तस्मान्नार्थः कृत्वोऽर्थग्रहणेन' पा० ।

द्वित्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम् ॥ कस्मान्न भवति पञ्चकृत्वः करोतीति?। 'इदुदुपधस्ये'ति वर्त्तते । नैवं शक्यम्, अक्रियमाणे द्वित्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत[1] ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इहैव स्याद्द्विष्करोति द्विःकरोति[2], त्रिष्करोति त्रिः करोति[3] [इति]। इह न स्याच्चतुः करोति चतुष्करोतीति[2] । द्वित्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्वित्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते, 'द्वित्रिश्चतुर्णां[4] कृत्वोर्थे वर्त्तमानानां यो विसर्जनीय' इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, 'पदस्ये'ति वर्तते । तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः–'पदस्य कृत्वोऽर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय' इति ॥

॥ * ॥ कृत्वसुजर्थे[5] षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा[6] ।
षत्वं विभाषयाऽभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे ।
लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥

प्र.] भावः । लुप्यत इति । 'रात्सस्ये'ति लोपे कर्तव्ये रुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । रोरीति लोपे च 'ढ्लोप' इति दीर्घप्रसङ्गः । द्वित्रिश्चतुर इति । चतुःशब्दः सुजन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवाऽदृष्टत्वादाम्न कृतः । 'द्वित्रिश्चतुर्णा'मित्यत्र त्वसुजन्तानुकरणत्वान्नुट् कृतः । पदस्य कृत्वोर्थ इति । ननु 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति विकल्पस्याऽसिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्यं षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं

उ.] नित्यत्वज्ञापनार्थमिदमित्यर्थः । परत्वाद्रुत्वं स्यादत आह–असिद्धत्वादिति । रुत्वे दोषमप्याह–रोरीतीति । 'प्रकृतिवदनुकरण'मिति न्यायेनाऽऽम् स्यादत आह–चतुःशब्द इति । अतिदेशाऽनित्यत्वादव्ययत्वेऽपि सुपो लुङ् । एवं च तत एवाऽऽम्वारणं सुकरमित्यपि बोध्यम् । नुट् कृत इति । नुट्करणादेवाऽसुजन्तानुकरणत्वमनुमीयत इत्यर्थः । इदुदुपधस्य कृत्वोर्थेति । द्विस्त्रिःशब्दांशेऽप्रत्ययस्येति निषेधेन इकारग्रहणं चिन्त्यम् । 'उदुपधस्ये'त्येव युक्तः पाठः । भाष्ये उक्तार्थसङ्ग्राहकाः श्लोकाः–कृत्वसुजर्थे इति । कस्मादिति । किमर्थं 'कृत्वसुजर्थ' इत्युच्यते इत्यर्थः । उत्तरयति–चतुष्कपाले मेति । षत्वं विभाषया माभूदित्यन्वयः । इतर आह–ननु सिद्धं पूर्वेणेति । आरम्भवाद्याह–सिद्धेह्ययमिति । तथा चाऽसति कृत्वोऽर्थग्रहणेऽसुजन्तस्यापि विभाषा स्यादित्यर्थः । यदापीति । यदा तु अयमाचार्यः कृत्वोऽर्थे इति करोति तदा न दोष इत्यर्थः । ननु

---

१ 'विशेष्यते' पा० । २ अत्र पूर्वपरयोरुदाहरणयोर्व्यत्ययः । ३ अयं पाठः क्वाचित्कः । ४ 'द्वित्रिचतु' पा० । ५ श्लोकवार्त्तिकानि । ६ 'न' पा० । ७ 'कपाले इति' ।

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ? ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा[1] विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तदा[2] रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।८।३।४५।

अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् ? ॥ परमसर्पिःकुण्डिका ॥ अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवति–'इसुसोः सामर्थ्ये' इति ? ॥

॥ * ॥ नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥ * ॥

प्र.] न तु योगे' इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेर्नाऽप्राप्ते नित्ये षत्वेऽस्यारम्भादस्याऽपवादत्वमित्यपवादो वचनप्रामाण्यान्नाऽसिद्धो भवति ।

नित्यं समासे । **अथेदानीमिति ।** इह समासग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं गृह्यते। पूर्वसूत्रे तु विशेषाश्रयणे प्रमाणाऽभावाद्विविधसामर्थ्यग्रहणस्य न्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यषत्वाभावे पूर्वेण विकल्पः प्राप्नोत्येव। **नानापदार्थयोरिति ।** नानाभूतयोः पदार्थयोर्यौ शब्दौ वर्तेते त[3]योर्यो योगो व्यपेक्षालक्षणः स ख्यायते ज्ञायते न त्वेकार्थीभावो गृह्यते। **तस्मिन्निति ।** व्यपेक्षालक्षणे सम्बन्ध इत्यर्थः । **तदुक्तमिति ।** व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं, लक्ष्यानुरोधात् । अथ वा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । **तच्चेति ।** व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिह परमसर्पिः-

उ.]प्रत्ययविसर्गत्वात्पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यत आह–**लुप्ते इति ।** एवञ्च उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्न प्रत्ययविसर्गोऽयमिति भावः । **एवं सतीति ।** कृत्वोऽर्थग्रहणे सतीत्यर्थः । **तदा रेफस्येति ।** स च न कृत्वोऽर्थ इति भावः । आरम्भवाद्याह–**तस्मिंस्त्विति ।** प्रत्याख्यानवाद्याह- **प्रकृतं पदमिति । तदन्तमिति ।** विसर्जनीयान्तमित्यर्थः ॥

नित्यं समासे । ननु पूर्वत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याश्रयणात् कथं समासे तस्य प्राप्तिरत आह—**इहेति । अथवा पदविधित्वादिति ।** इदं चिन्त्यं, तद्विध्युद्देश्ययोरतद्विध्युद्देश्यविधेययोर्वा यत्रैकार्थीभावयोग्यता तत्रैव तत्प्रवृत्तिः, नचैवं प्रकृते पदकवर्गादेरेवात्रो-

१ 'स्तथा' पा० । २ 'तथा' । ३ 'तयोर्योगः' ।

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगो[1] न चाऽत्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् ॥

किं पुनः कारणं [पूर्वस्मिन्योगे[2]] व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो, यथाऽन्यत्र ? ॥

॥ * ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ॥ * ॥

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात्–सर्पिष्करोति, सर्पिः करोतीति ॥

॥ * ॥ तस्मादिह व्यपेक्षां[3] सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः ॥ * ॥

यदि कृदन्तमेतत्ततोऽधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति[5] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥ वाक्येऽपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति परमसर्पिः करोतीति ॥

प्र.] कुण्डिकेत्यादौ नास्तीति षत्वाऽभावः । **यथान्यत्रेति**। समासतद्धितसुब्धातुषु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नाश्रीयत इत्यर्थः। **ऐकार्थ्य इति**। यद्येकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं पूर्वत्राश्रीयेत तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात्। ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र मा ग्राहि, द्विविधस्यतु सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। उक्तमत्रोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायात्पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते,–सम्प्रेक्षितार्थं समर्थमिति । **अथ चेदिति**। स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे कृत्प्रत्यययोरिसुसोर्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकं षत्वं न भविष्यतीति। तदयुक्तम् । परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वाऽप्रसङ्गात् । **वाक्ये चेति** । अनु-

---

उ.] द्देश्यता । न च एतौ तद्योग्याविति आद्यपक्ष एव श्रेयान् । 'परमसर्पिःकुण्डिके'ति षष्ठी तत्पुरुषः। **उत्तरं**–लक्ष्यानुसाररूपं । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषं दर्शयति–**सम्प्रेक्षितार्थमिति** । पृथगुपस्थितत्वे पृथक् शक्तिग्रहविषयत्वे वा सति परस्परसाकाङ्क्षार्थमित्यर्थः। **अथ चेदित्यादि** श्लोकार्थं व्याचष्टे–**स्यादेतदिति** । सर्पिरादिशब्दा व्युत्पन्नाः। अतएव 'सर्पिषे'-त्यादौ षत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे प्रत्ययविसर्गत्वान्न नित्यषत्वप्राप्तिः । प्रत्ययरूपो विसर्ग इत्यर्थस्त्वेतद्भाष्यविरुद्धः। अतएव 'कविभिः कृत'मित्यादौ न षत्वं । तस्मात्प्रत्ययपदस्य तदवयवलक्षणया प्रत्ययावयवविसर्गस्येत्यर्थं एव न्याय्य इति बोध्यम् । न चेसुस्भ्यां तदन्तविधौ तेन पदविशेषणे तदन्तान्तेत्यर्थात् 'परमसर्पिष्कुण्डिके'त्यत्र षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । उपात्तविशेष्यसम्भवे आक्षिप्तेनानन्वयेन तदर्थस्य दुर्लभत्वात् । आक्षेपे मानाऽभावाच्चेत्याशयः। 'वाक्येऽपि तर्हीं'त्यादि भाष्यं व्याचष्टे–**तदयुक्तं परमेति**। **अनुत्तर-**

---

१ 'पूर्वयोगे' । २ इदं प्रायिकम् । ३ 'व्यपेक्षासामर्थ्यं' पा०। ४ इतिः क्वचिन्न । ५ 'भविष्यति' ।

॥ * ॥ वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ * ॥

यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वाक्ये विभाषे'ति ॥*॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे[1] ततो विभाषेयम् ॥*॥ **अथाऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते** ॥ ॥ * ॥ सिद्धं च मे समासे ॥ * ॥ [**सिद्धं च[2] मे समासे**] **षत्वम्** । **किमर्थं तर्हीदमुच्यते ?** ॥ * ॥ प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ * ॥ [**प्रतिषेधार्थोऽयं यत्नः**] । **अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति** ।

॥*॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥
ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ।
तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

प्र.]त्तरपदस्थस्येति[3] प्रतिषेधाज्ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वं भविष्यतीत्यर्थः। यदि हि षत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपास्थास्यत, अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यधास्यत । केचित्तु 'नित्यं समास' इत्येको योगः, 'अनुत्तरपदस्थस्ये'ति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्विविधसामर्थ्याश्रयेऽपि न दोष इत्याहुः। **अथ चेदिति** । यद्यव्युत्पन्नं सर्पिरादिकं शब्दरूपं संविज्ञानं वाचकं तदाऽप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते'इसुसोःसामर्थ्ये'इत्यनेन विकल्पः क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाऽभावात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः सिध्यति।

किमर्थमिति । 'इसुसोः सामर्थ्ये'इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात्समासे 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यं षत्वं सिद्धं, तत्किमर्थं 'नित्यं समास' इति सूत्रमिति प्रश्नः। **प्रतिषेधार्थं इति** । उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थः। नित्य-

---

उ.] **पदस्थस्येति** । यतः प्रतिषेधो न प्रकल्पेताऽतो वाक्ये मे विभाषा सिद्धेत्यर्थः । प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति-**यदि हीति** । तस्मादनेन प्रतिषेधेनाक्षिप्तस्याऽपि पृथग्विशेष्यता ज्ञाप्यत इति भावः । एवञ्च 'परमसर्पिःकुण्डिके'त्यादौ वैकल्पिकषत्ववारणाय पूर्वसूत्रे व्यपेक्षैवाश्रयणीयेति तात्पर्यम् । **केचित्त्विति** । भाष्याऽसम्मतिरत्राऽरुचिः । 'संविज्ञान'-पदार्थमाह-**यद्यव्युत्पन्नमिति** । भाष्येऽथशब्दो यद्यर्थे इति भावः । नन्वेतदभावे समासेऽपि 'इसुसो'रित्यनेन विकल्पः स्यादत आह-**इसुसोरिति। व्युत्पत्तिपक्ष एवेति ।**

---

१ 'नित्यषत्वे' पा० । २ 'इदं व्याख्यानं त्रुटितं स्यात् । ३ 'पदस्येति' ।

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः ।
वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥
अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ।
सिद्धं च मे समासे, प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥*॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ।८।३।५५।

अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थं, नाऽपदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत, तत्रा यमप्यर्थः[1] षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'इणः ष' इति ॥ नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्[2]— इहार्थमुत्तरार्थं च ॥ इहार्थं—तावत्- इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादि- त्यत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थम्—'रषाभ्यां नो णः समान- पद' इत्यत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः[3] 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तते[4] ॥

॥*॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥*॥

प्र.] ग्रहणं तु न कर्तव्यम् । 'समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे 'सर्पिषा' 'यजुषे'त्यादि न सिध्यतीति षत्वाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेसुसन्तस्याश्रयणीयः । [**नित्यं समासे**] ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः । अथेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः । **इणः षीध्व- मिति ।** इहाऽक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे 'इणः षीध्व'मित्यत्र ढग्रहणं कर्तव्यं, ततः 'समासेङ्गुले'रित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । **अपदान्ताभिसम्बद्धमिति ।** रषाभ्यामित्य-

---

उ.] एवं च नित्यग्रहणमपि कार्यमिति भावः। परेत्वथ **चेत्संविज्ञानमिति** पाणिनेः पक्षः, सर्पिषेत्यादौ बहुलग्रहणात्क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकात्षत्वं सिद्धम् । ध्वनितं **चायनेयीति** सूत्रे 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः सिद्ध'मिति वदताऽस्य पाणिनिपक्षत्वमित्यलम् ॥

अपदान्तस्य । ननु पदेन पदान्तरप्रत्याख्यानमसङ्गमत आह—**मूर्द्धन्येति ।** मूर्धन्य- वर्णबोधकं ग्रहणमिति भाष्यार्थ इत्याह—**ठग्रहणं कर्तव्यमिति ।** 'ठग्रहण'मित्येव वक्तव्ये मूर्द्धन्यग्रहणफलमाह—**ततः समासे इति ।** ठग्रहणेन विच्छिन्नतयाऽनुवृत्त्ययोगादिति भावः । भाष्ये—**अत्र णकारेति ।** न चैवं ष्टुत्वपदप्राप्यमूर्द्धन्यपदप्राप्यमाणयोर्विशेषाभावा- त्प्रियाष्टु इत्यादौ 'पूर्वसूत्रासिद्धीय'इत्यस्य 'तस्य दोष'इत्यनेन निषेधे स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वाऽ-

---

१ 'तत्रायमर्थं' पा०। २ ॥*॥ 'मूर्धन्यग्रहणमिहार्थमुत्तरार्थंच'॥*॥ इति वार्त्तिकमत्र लुप्तमिति गौडाः। ३ 'तत्रायमर्थः—अपदान्तस्येति प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो' पा० । ४ 'र्त्तते इति'।

सहेः साडः सः ।८।३।५६।

'स'ग्रहणं किमर्थं न 'सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवती'त्येवोच्येत ? ॥ 'सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवती'त्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत॥ ननु चाऽन्त्यस्य मूर्द्धन्यवचने[1] प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति॥ कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थे आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात् ? ॥ 'स्थानेन्तरतमो भवती'ति सकारस्य भविष्यति ॥ भवेत्प्रकृतितोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सिद्धं स्यात्। आदेशतस्त्वन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत। तस्मा त् सकारग्रहणं कर्तव्यम् । [॥*॥ सकारग्रहणमुत्तरार्थम् ॥*॥] उत्तरार्थं च सकारग्रहणं

प्र.] त्रापदान्तग्रहणानुवर्तनात्पदान्तस्येति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीति लाघवं सम्पद्यते ॥

❀ इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ❀

सहेः साडः सः । प्रयोजनं नास्तीति । ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात् । नैतदस्ति । 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यस्य बाधप्रसङ्गादपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोऽस्ति । **कुतो नु खल्वेतदिति ।** ननु वचनसामर्थ्यादनुसंहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति । अयमपरोऽस्य दोषोऽस्तु । **स्थानेन्तरतम इति ।** षग्रहणमिहानुवर्तत इति भावः । मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु ऋकार आकारस्य प्राप्नोति । **भवेदिति ।** यद्यन्तरतम इति सप्तम्याश्रीयेत तदायं परिहारः । षग्रहणानुवृत्तौ स्यात्। सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनात्यक्तः । सप्तम्यां हीको यणचीति यणोऽर्द्धमात्राकालस्य मात्रिक एवान्तरतमः

उ.] नापत्तिः, णग्रहणे तु प्रतिपदोक्तेऽत्रैव स निषेध इति स्थानिवत्त्वाभावात् ष्टुत्वं स्यादेवेति वाच्यम् , एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽनित्यतया णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्त्याऽक्षतेः। प्रियाष्ट्ण इत्यादेरनभिधानस्य ष्णान्तेति सूत्रे उक्तत्वाच्च । इति श्रीनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

सहेः सा । भिन्नरूपेति । ऋवर्णादीत्यर्थः । **बाधप्रसङ्गादिति ।** अबाधेनोपपत्तौ बाधस्याऽन्याय्यत्वादिति भावः । भाष्यमुपलक्षणमित्याह—**अपदान्तस्येति ।** भाष्ये 'प्रयोजन'शब्दः प्रयोजकनिमित्तपरोऽपि, तेन अपदान्तत्वरूपं प्रयोजकं नास्तीत्यप्यर्थ इति बोध्यम् । **अयमपर इति ।** पूर्वपक्षत्वाद्दोषान्तरसद्भावो न दोषायेत्यर्थः। वस्तुतस्तु अग्रे 'इणको' रित्यस्याधिकारादवध्यवधिमतोः साजात्यस्यौचित्येन मूर्धन्यं प्रति वर्णस्यैव स्थानित्वेनाऽपदान्तस्येत्यस्याऽत्रापि वर्णपरत्वमेवेति भाष्याशय इत्यन्ये । **षग्रहणमिति ।** 'इणः ष'

---

१ 'र्धन्यस्य वचने' पा०। २ इदं लुप्तम्भवेदितिगौडाः ।

क्रियते । आदेशप्रत्यययोस्सकारस्य यथा स्यादिह मा भूत्,-चितं स्तुतम् ॥ अथ सहिग्रहणं किमर्थं न 'साडः सो भवती'त्येवोच्येत ? ॥ सहेरेव साड्रूपं भवति नान्यस्य [भवति][1]। यद्येवं-॥*॥ साडः षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥ साडः षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । साऽडो दण्डः, साऽडो वृश्चिक इति ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥ अर्थवतः साड्[रूप][2]शब्दस्य ग्रहणं, न चैषोऽर्थवान् ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सह अडेन साऽडः, साऽडस्यापत्यं साऽडिरित्य[3]त्र प्राप्नोति ॥ [स तर्हि वक्त[1]व्यः ?] ॥ न वक्तव्यः । षत्वतुकोरेकादेशस्याऽसिद्धत्वान्नैष साड्शब्दः ॥ एवमपि सह डेन सडः, सडस्यापत्यं साडिः,-अत्र प्राप्नोति ॥ तस्मात्सहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ [सहेः साडः सः]।

इण्कोः ।८।३।५७।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८।

॥ * ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । निंस्से निंस्स्वेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये, विसर्जनीयेनैव व्यवाये, शरैव व्यवाये इति ॥

प्र.]स्थानी स्यान्न द्विमात्रः। **चितमिति**। मूर्द्धन्याऽनुवृत्तौ तकारस्य टः प्रसज्येत। षकारानुवृत्तौ तु षः। **साड इति**। दण्डस्य वृश्चिकस्य वा अडोऽवयवविशेषः।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। निंसेरिति। यथा'वृषलैर्न प्रवेष्टव्य'मिति वृषलप्रवेशनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येकं सहितानां च प्रवेशाऽभाव एवं नुमादीनां षत्वाऽप्रतिबन्धहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वप्रसङ्गः।

उ.] इत्यत इत्यभिमानः। **षकारानुवृत्तौ त्विति**। इदं प्रौढ्या, न तु तदनुवृत्तौ मानमस्ति, पूर्वोक्तपूर्वपक्षाऽनुसारेण वा। भाष्ये-**तद्धितलोप इति**। तद्धितनिमित्ते लोप इत्यर्थः।

नुम्विसर्जनीय श। ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायान्नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वेन भाव्यं, समुदायव्यवायाऽसंभवाच्च। एवञ्च प्रकृते न दोषः, नुम्शर्भ्यां व्यवायादित्यत आह- **यथा वृषलैरिति**। **षत्वप्रसङ्ग इति**। णत्ववदिति भावः। ननु समुदायेन व्यवायाऽसम्भवात्कस्तन्न्यायावसरोऽत आह-**सर्वैश्चेति**। प्रत्येकपरिसमाप्तिन्यायाऽभावे तात्पर्यमिति भावः। **एतद्वाक्योपायानीति**। एतत्सङ्ग्राहक-

---

१ 'इदं क्वचिन्न'। २ 'रूपे' तिक्वचिन्न। ३ इतिः क्वचिन्न।

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः-समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । तद्यथा-'गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति' ॥ एवं तर्हि-

॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्][1] । योगविभागः करिष्यते । 'नुम्व्यवाये' । ततो,-'विसर्जनीयव्यवाये' । ततः 'शर्व्यवाये' ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते ॥

आदेशप्रत्यययोः ।८।३।५९।

आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः[2] प्रतिषेधः ॥ * ॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः[2] प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुसरः धूसरः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'सरक' इति ॥*॥ सरगादीनामिति वक्तव्यम् ॥*॥ इहापि यथा स्यात्-वर्सं तर्समिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' । न वा एतत्षत्वे[4] शक्यं विज्ञातुम्-'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-

---

प्र.] नुमैवेति । एवमुच्यमानेऽनेकव्यवाये षत्वाऽप्रसङ्गः । ननु चायमिति । सर्वैश्च व्यवायाऽसम्भवाद्यथासम्भवं क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद्द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाऽभावः । 'इण्को'रिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनायोगत्रयेण[3] चैकैकव्यवाये षत्वाऽभ्यनुज्ञानात् । प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपप्लवन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः । [नुम्विसर्ज] ।

आदेशप्रत्यययोः । कुसर इति । 'अशेःसर'न्नित्यतः सरन्प्रत्ययो 'कृधूमादिभ्यः कि'दित्यत्रानुवर्तते । कित्त्वातिदेशाच्च कित्कार्यलाभाद्भाष्यवार्तिकयोः सरक्पठितः । वर्समिति । 'वृतृवदि'[६६]इति सप्रत्ययः । उणादय इति । अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते, 'अतः कृकमिकंसे'-त्यत्र पृथक्कंसग्रहात् । नवै एतदिति । षत्वं व्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवश्याभ्युपेयं

उ.] वाक्यमुपायो येषाम्, 'अपाय'इति पाठे अपादानं वा येषामित्यर्थः । क्वचित्तु 'एतद्वाक्यात्प्रक्रियावाक्यानी'त्येव पाठः । [नुम्विसर्जनीय] ।

आदेशप्रत्यययोः । सरक उणादिष्वप्रसिद्धत्वादाह-अशेरिति । ननु व्युत्पत्तिमभिधायाऽव्युत्पन्नत्वकथनमसङ्गतमत आह-अबुधेति । वृक्षे व्रश्चेः सक्प्रत्ययः । षत्वे कर्तव्ये

---

१ इदं लुप्तं मिति गौडाः । २ 'सरकाप्रतिषेधः' पा० । ३ 'पादनाय योग' । ४ 'एतत्सत्वे' ।

नी'ति । इह हि न स्यात्–सर्पिषः[1] यजुष इति ।। एवं तर्हि–।। * ।। बहुलवचनात्सिद्धम् ।। * ।। [बहुलवचनात्[2]सिद्धमेतत्]। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति[3] ।

अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी–'आदेशस्य यः सकारः' 'प्रत्ययस्य यः सकार' इति, आहो स्वित् समानाधिकरणा–'आदेशो यः सकारः' 'प्रत्ययो यः सकार' इति ।। कश्चात्र विशेषः ? ।। ।।*।। आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्विर्वचने प्रतिषेधः ।।*।। आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने[4] प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिसं बिसम्। मुसलंमुसलम् ।।*।। समानाधिकरणानां चाऽप्राप्तिः।।*।। समानाधिकरणानां च षत्वस्याऽप्राप्तिः। एषः अकार्षीत् ।। अस्तु समानाधिकरणा ।। यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप,–अत्र न प्राप्नोति ।। न धातु-

प्र.] सर्पिषा वृक्ष इत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। एवं तर्हीति। कृसरादिषु षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति। अथेति। अवयवषष्ठ्यामस्यां 'स' इत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोरसम्बन्धः सकारविशेषणत्वात्, सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणाम्यं, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति साम्यात्पक्षद्वयसम्भवः[5]। बिसंबिसमिति। 'स्थाने द्विर्वचन'मिति मत्वा दोषोपन्यासः। एष इति। एतदस्तकारस्य 'तदोः सः सावनन्त्ययो'रिति सकार आदेशो नादेशावयव इति षत्वं न प्राप्नोति। एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो, न तु तदवयवः। सिषेचेति। स्थाने

उ.] इति। एतेन 'वर्स'मित्यादावन्तरङ्ग[6]त्वादिनिमित्ते गुणे प्रत्ययसंज्ञा भवतीति सूचयति–प्रत्ययसंज्ञानेति। परे तु 'सर्पिष'इत्यादावव्युत्पत्तिपक्षेऽपि 'बहुल'मित्युक्तेर्बाहुलकात्प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं षत्वं भवतीत्यर्थः। सरगादिविषयं तु नेदं। तथा सति बहुलवचनात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्येव वदेत्। अतएव 'नित्यं समास'इति सूत्रस्थमथचेत्संविज्ञानमित्यादि सर्पिःशब्दोपक्रमेण प्रवृत्तं भाष्यं वार्तिकं च सङ्गच्छते 'एवन्तर्हि बहुलवचनात्सिद्ध'मित्यस्य सर्पिष इत्यादीति शेषोऽपि[इति]। पक्षद्वयेऽपि दोषपरिहारार्थमेवोक्तं। भाष्ये–'उणादयो बहुल'मित्यस्योणाद्यन्ताः शब्दाः प्रत्ययप्रकृतिविभागेन व्याकरणान्तरे साधितास्तत्र सकलकार्यसिद्ध्यर्थं बहुलग्रहणं, मच्छास्त्रे चाव्युत्पन्नानामपि तेषां सकलकार्यसिद्ध्यर्थं बहुलग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थ इत्याहुः। ननु सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह–अवयवेति। कार्येणेति। कार्येण षत्वेनादेशप्रत्यययोर्या चोदना साक्षाच्छ्रुतिस्तस्या अनुग्रह इत्यर्थः। साक्षाच्छ्रुतयोरेव कार्येण सम्बन्ध इति भावः। साम्या-

१ 'सर्पिषा यजुषा' पा०। २ इदं लुप्तं स्यात्। ३ भवन्ति' पा०। ४ 'द्विर्वचनप्र'। ५ 'सम्भावना'। ६ 'वङ्गत्वादि'। 'सादि'।

द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनं शक्यमास्थातुम्, इहापि[1] हि प्रसज्येत–सरीसृप्यत इति। तस्मात्तत्र द्विःप्रयोगो[2] द्विर्वचनम् ॥ इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति,–'प्रत्ययो यः सकार' इति षत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति ॥ इह तर्हि–अकार्षीत्,–प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्, 'आदेशो यः सकार' इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि जोषिषत्, मन्दिषदिति,–प्रत्ययस्य यः[3] सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। एषोऽपीटि कृते प्रत्ययस्य सकारः ॥ इह तर्हि,-इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् ॥*॥ नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिः ॥*॥ नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते आदेशप्रत्यययोरिति ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागा[4]त्सिद्धमेतत्]। योगविभागः करिष्यते। 'आदेशस्य'। [आदेशस्य[4]] षो भवतीति। ततः[5] 'प्रत्ययस्य'। प्रत्ययस्य[3] सकारस्य षो भवतीति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः? ॥ न कर्त्तव्यः ॥ कथम्? ॥ अस्तु तावदवयवषष्ठी ॥ ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्विर्वचने प्रतिषेध इति ॥ नैष दोषः। द्विःप्रयोगो[6] द्विर्वचनम् ॥ यदप्युच्यते–समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति। [नैष दोषः] ॥

प्र,] द्विर्वचन आदेशावयवः सकारो न त्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गो, यथा विसमित्यादौ। **सरीसृप्यत इति**। ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वस्याऽत्राऽप्रसङ्गः। उच्यते। सिषेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति। द्विःप्रयोगे त्वत्र न दोषः। 'सिषेचे'त्यादौ तु 'धात्वादेः षः स' इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति। **जोषिषदिति**। लेट्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। तिप्। 'इतश्च लोप' इत्यादिनेकारलोपः। 'लेटोऽडाटा' वित्यट्। 'सिब्बहुलं लेटी' ति सिप्। **इटि कृत इति**। सागमकस्य प्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः। **वक्षद्यक्षदिति**। वचियजिभ्यां लेट्। **नानाविभक्तीनामिति**। आदेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयाऽवयव-

उ.] **दिति**। युक्तिसाम्यादित्यर्थः। **आदेशः प्रत्ययो वेति**। च्लेः सिज्विधानादादेशत्वं, स्थानिवद्भावेनाधिकारेण वा प्रत्ययत्वमिति भावः। भाष्ये–**इहापि तर्हीति**। तर्हि स्थाने द्विर्वचनत्वे इत्यर्थः। **ननु समानेति**। समानाधिकरणपक्षं प्रक्रम्य ह्येतदुक्तं। ननु द्विःप्रयोगे 'सिषेचे' त्यस्याऽसिद्धिरत आह–**सिषेचेत्यादौ त्विति**। **षत्वापेक्षयेति**। सकार-

१ इहापि तर्हि प्रस'। २ 'द्विष्प्रयोगो'। ३ 'प्रत्ययसकारस्य।
४ इदं प्रायो लुप्तम्। ५ इदं क्वचिन्न। ६ 'द्विष्प्र'।

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु समानाधिकरणा ॥ कथं करिष्यति हरिष्यति ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्येवंजातीयकानां षत्व'मिति, यदयं 'सात्पदाद्यो'रिति सात्प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा पुनरस्त्वादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति ॥ कथमिन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् ?॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः ॥ उक्तं वा ॥*॥[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ?॥ 'तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं, षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम्, अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्ध'मिति । यदपि–'नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्ति'रिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नानाविभक्त्योरेष समास' इति, 'यदयं शासिवसिघसीनां चे'ति घसिग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यदि ह्यादेशस्य यः सकार इत्येवं स्याद्घसिग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः–'आदेशो यः सकारस्तस्य षत्व'मिति,–ततो घसिग्रहणं करोति ॥ [आदेशप्रत्यययोः] ।

प्र.]षष्ठीति सह विवक्षाऽभावाद्द्वन्द्वानुपपत्तिः । **व्यपदेशिवद्भावेनेति** । ननु सिप्सिचोरर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भावः इडागमभावभावाभ्यामनेकरूपत्वाद्वा । 'एष'इत्यत्र तु सकारस्यानर्थक्यादयुक्तो व्यपदेशिवद्भावः । तथा चोक्त'मर्थवता व्यपदेशिवद्भाव'इति । एवं तर्ह्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भावः, स्यः सः एषोऽसाविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैष इत्यत्र सकारोवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते । **यदयमिति** । प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवति न केवलं प्रत्ययस्य सकारस्येति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । **नानाविभक्त्योरिति** । नन्वाचार्यस्यार्थेष्ववैभवात्कथं भिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः । उच्यते । एकविभक्त्योरयं द्वन्द्वो, नानाविभक्तितुल्यफलत्वान्नानाविभक्तिरुक्तः । साद्ग्रहणाद्घसिग्रहणाच्च नोभयत्र सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं च । तत्र प्रत्ययावयववृत्तित्वात्प्रत्ययशब्दस्य सामानाधिकरण्येऽपि वैयधिकरण्यफल लाभः ।

उ.]रूपादेशस्य प्रत्ययावयवसस्य चेत्यर्थादिति भावः । **सिप्सिचोरर्थवत्त्वादिति** । द्योत्यार्थेनाऽर्थवत्त्वादित्यर्थः । इदं चिन्त्यमित्याद्यन्तवत्सूत्रे निरूपितमतः पक्षान्तरमाह–**इडित्यादि । सकारोऽवयव इति** । आहार्यारोपेण लोकसिद्धेन शास्त्रव्यवहारोपपत्तेरयं प्रयासो वृथा । **ज्ञाप्यत इति** । सातेः सकारस्याऽप्रत्ययत्वात् प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधोऽनर्थकः सन् प्रत्ययस्य विधीयमानं षत्वं तदवयवस्यापि भवतीति ज्ञापयतीत्यर्थः । **साद्ग्रहणादिति** । साद्ग्रहणान्नोभयत्र मुख्यार्थेन सामानाधिकरण्यं, घसिग्रहणाच्च नोभयत्र वैयधि-

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।८।३ ६१ ।

स्तौतिणिग्रहणं[1] किमर्थम् ?॥ अस्तौतिण्यन्तानां मा भूत्–सिसिक्षति[2] ॥ अथैवकारः किमर्थः ॥*॥ एवकारो नियमार्थः[3] ॥*॥ [एवकारो नियमार्थः] । 'स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषा'मिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारकरणं[4] नियमार्थो भविष्यति ॥ 'इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि' । यथैवं विज्ञायेत 'स्तौतिण्योरेव षणी'ति, मैवं विज्ञायि–'स्तौतिण्योः[5] षण्येवे'ति । इह न स्यात्–तुष्टाव ॥

अथ षणीति किमर्थम् ?॥ सेषीव्यते । को विनतेऽनुरोधः?॥ अविनते नियमो मा भूत्–सुषुप्सतीति ॥ कः सानुबन्धेऽनुरोधः ? ॥ षशब्दमात्रे नियमो मा भूत्–सुषुपिष इन्द्रम्[6] । सुषुपिष इहेति ॥ अभ्यासादिति किमर्थम् ?॥ अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्–अभिषिषिक्षति ॥ नैतदस्ति, असिद्धमुपसर्गात्षत्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं,-सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्यङि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत्–

प्र.] स्तौति । नियमार्थ इति । विशिष्टेष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुषुपिष इन्द्रमिति । स्वपेर्लिट् । छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन थास् । थासः से । तस्य षत्वेऽयादेशे यलोपे च नियमाऽभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव । अभिषिषिक्षतीति । 'स्थादिष्वभ्यासेने'ति वर्तमान 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् । असिद्धमिति । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग'इत्येतन्नाश्रितम् । सनि योऽभ्यास इति । यथाऽत एकहल्मध्य इत्यत्र लिटाऽऽदेशो विशेष्यते तथेह सनाऽभ्यासः,–'सनि योऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिण्योरेवे'ति । तेन यङि योऽ-

उ.] करण्यं, घसेरादेशत्वेनादेशावयवस्येति षत्वस्य सिद्धत्वेन 'शासिवसी'ति सूत्रे घसिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्प्रत्ययशब्दस्य लक्षणयोभयत्रापि सामानाधिकरण्यमिति भावः ।

स्तौतिण्योरेव । एवकारं विनाऽपि आरम्भसामर्थ्यान्नियमसिद्धेराह–विशिष्टेति । भाष्ये–को विनत इति । 'विनाम'शब्देन षत्वमुच्यते व्याकरणान्तरप्रसिद्धया । अनुरोधः–प्रयोजनं । कृतषत्वनिर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः । स्वपेः परस्मैपदित्वादाह–व्यत्ययेनेति । नियमाऽभावादिति । नकारानुबन्ध एव नियमादित्यर्थः । इतिषत्वमिति । उभयोरपीत्यर्थः । तथेह सनेति । 'गुणः कृतात्मसंस्कार'इति न्यायादिति भावः । अत्राऽ-

१ 'स्तौतिग्रह' । २ 'सिसक्षति' पा० । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'णैवकारं' । ५ 'ण्यन्तयोः । ६ 'दिति' ।

सोषुप्यतेः सन्-सोषुपिषते ॥ अथ वाऽभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्[२]-अधीषिषति प्रतीषिषतीति ॥ ननु च षणीत्युच्यते;'षणी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते, तस्मादेषा सत्सप्तमी 'षणि सती'ति। सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥

प्र.]भ्यासस्तस्माद्धात्वन्तरस्यापि षणि षत्वं भवति। **सोषुपिषत इति**। अत्र तु शक्यं वक्तुमन्तरङ्गं षत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्धं षत्वम्। अथ वा सनः षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम्। यङ्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्येऽविनते च नियमाऽभावो यथा-'सुषुप्सती'ति। **अधीषिषतीति**। इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादेशाऽभावः। 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'स'शब्दस्य द्विर्वचनम्। 'सन्यत' इतीत्वम्। धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाऽभावात्प्रवर्तते। **ननु च षणीति**। 'षणी'ति परसप्तमी, ततश्च'षणि परतः स्तौतिण्योरेव षत्व'मिति नियमः क्रियमाणस्तुल्यजातीयस्य षण्परस्य 'सिसिक्षती'त्यादौ षत्वं व्यावर्तयति। अधीषिषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात्षण्परत्वाऽभावात्सस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः। **सन्यङन्तमिति**। समुदाय एव सन्यङन्तोऽवयवद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः। **सत्सप्तमीति**। तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषती-

---

उ.]स्वरसाद्भाष्ये पक्षान्तरमित्याह-**अत्र त्विति। अन्तरङ्गमिति।** यङ्निमित्तद्वित्वाश्रयत्वात्। सनः षत्वस्याऽसिद्धत्वे किं जातमित्याह-**अविनत इति**। 'अत्र त्वि'त्यारभ्य 'यथा सुषुप्सती'त्यन्तं चिन्त्यं, त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। **षत्वे कृते इति**। नित्यत्वादिति भावः। धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वं, तस्मिन्कृते सामान्यनियमपक्षे न प्राप्नोतीत्यनित्यमिति बोध्यम्। **परसप्तमीति**। स्वरसतः प्राप्तत्वात्। **सन एव द्विर्वचनविधानादिति**। स्थाने द्विर्वचने इदम्। तदा हि स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य सन्त्वं, द्विः प्रयोगे तु न दोषः। उत्तरखण्डस्य सन्त्वात्। अतएवाऽऽटिटदित्यादौ उत्तरखण्डे णिलोप इति बोध्यम्। एवञ्च स्थाने द्विर्वचनवादिनः शङ्का, 'नैषे'त्याद्येकदेशिन उत्तरम्। 'सन्यङन्तं ही'त्यस्य सन्यङन्तावयवैकाच इत्यर्थः। तथा च सर्वत्र सनवयवसहितस्य सन एव वा स्थाने द्विर्वचनोक्तेः षण्परत्वमभ्यासस्याऽसम्भवति भावः। तदाह-**समुदाय एवेति**। भाष्ये **सत्सप्तमीति**। 'षणि सति षण्यन्तसमुदायावयवस्य चेत्षत्वं तदा स्तौतिण्योरेवे'ति सूत्रार्थः। तदाह-**षणन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेणेति**। 'अन्वय-

---

१ 'सनि' पा०। २ 'भूदिति' पा०। ३ इदं क्वचिन्न।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।८।३।६४।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम् ॥ * ॥ **नियमार्थोऽयमारम्भः-'स्थादिष्वभ्यासस्य यथा स्यादिह मा भूत्-अभिसुसूषति ॥ अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते ?॥** ॥*॥ तद्व्यवाये चाषोपदेशार्थम् ॥ * ॥ **तद्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये चाऽषोपदेशस्यापि यथा स्यात् । अभिषिषेणयिषति** ॥ * ॥ अवर्णान्ताभ्यासार्थं षणिप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥ **अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत्-अभितष्ठौ । षणिप्रतिषेधार्थम्-अभिषिषिक्षति ॥**

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।८।३।६५ ।

प्र] त्यादावपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यत इतीत्वमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात्पौर्वापर्याऽभावात् ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । अभिसुसूषतीति । 'षू प्रेरणे'। सन् । 'सनिग्रहगुहोश्चे'तीट्प्रतिषेधः । अत्र धातुसकारस्य 'स्तौतिण्यो'रिति नियमात्षत्वाऽभावः। अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात् । **अभिषिषेणयिषतीति ।** अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः । अथ वा सहेनेन सेना, 'सहस्य सः संज्ञाया'मिति सादेशः । यदा तु'कृवृजृषी'ति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव षोपदेशत्वम् ।

उ.] विलेने'ति त्वपपाठः । **सर्वत्रैव सनीति ।** सत्सप्तम्याश्रयणीयेतीहापि तदाश्रयणे न दोष इत्याह—**यदि च सन्प्रदेशेष्विति ।** सनि सति योऽभ्यासः प्रत्यासत्त्या सनन्तत्वनिमित्तक इत्यर्थः । अतएव पापचिषत इत्यादौ न दोषः । 'द्विःप्रयोग'इति सिद्धान्ते तु परसप्तमीपक्षेऽपीदं फलं बोध्यम् । 'सन्यत'इत्यादौ च न दोष इति तत्त्वम् ।

स्थादिष्व । भाष्ये-**किमर्थमिति ।** अभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना सिद्धे[4]रिति भावः । न चाऽभ्यासस्य नैरर्थक्यात्कथं तेन सिद्धिरित्यस्य विध्यर्थत्वमेवोचितं । सुनोतीत्यादीनां यः सकार इत्यत्रावयवत्वमिव तत्सम्बन्ध्यवयवत्वस्यापि षष्ठ्यर्थत्वेनाऽदोषात् । **षू प्रेरण इति ।** अस्यैव उत्तरसूत्रेण प्राप्तेः । दैवादिकाऽदादिकयोस्तु सुवतीति निर्देशात्षत्वाऽप्राप्तेः । **अत्रेति ।** 'आदेशप्रत्यययो'रिति प्राप्तिः । **धातुसकारस्येति ।** उत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमिति भावः । **अथ किमर्थमिति ।** 'आदेशप्रत्यययो'रित्यनेनैव सिद्धेरिदं किमर्थमिति प्रश्नः । **तदास्त्येवेति ।** एवञ्च नेदं प्रयोजनमिति भावः । वस्तुत 'उणादयोऽव्युत्पन्ना एवे'ति पाणिनीयमतेनेदं भाष्यम् । भाष्ये—**षणिप्रतिषेधार्थमिति ।** न च 'उपसर्गा'दित्यस्य बहिरङ्गत्वं, त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । **[स्थादिष्व] ।**

१ इदं क्वचिन्न । २ 'ष्वेव चाऽभ्या' पा० । ३ 'अवर्णार्थं' पा० । ४ 'सिद्धि' ।

॥ * ॥ उपसर्गात्षत्वे निस उपसङ्ख्यानमनिणन्तत्वात् ॥ * ॥ **उपसर्गात्षत्वे निस उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निष्षुणोति । निष्षिञ्चति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अनिणन्तत्वात्' । इणन्तादुपसर्गात्षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः** ॥ * ॥ न वा वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च ॥*॥ **न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । 'वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य' । वर्णाश्रयं षत्वम् । 'तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च' । नैवं विज्ञायते–'इणन्तादुपसर्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'इण उत्तरस्य सकारस्य, स चेदिणुपसर्गस्य', 'स चेत्सकारस्सुनोत्यादीना'मिति । तत्र 'शर्व्यवाये'[1]इत्येव सिद्धम् ॥**

प्र.] **उपसर्गात् । अनिणन्तत्वादिति ।** इण्ग्रहणेन प्रकृतेनोपसर्गो विशेष्यत **इति** तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात्षत्वेन भाव्यम् । **न वेति ।** उपसर्गेणेण्विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः । शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम् । **वर्णाश्रयत्वादिति ।** वर्णाविवर्णसकारावाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । **यद्येवमिति ।** यद्युपसर्गेणेण्विशेष्यते न तु सुनोत्यादयस्तदाऽतिप्रसङ्गः । **सुनोत्यादिभिरिति ।** सुनोत्यादिभिः सकारो न विशेष्यते, अपि तूपसर्गः । सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेणः **परः** सकारः सामर्थ्यात्सुनोत्याद्यवयव एव भवति । उपसर्गस्थस्य तु सकारस्याऽपदान्तस्येत्यधिकारात्षत्वस्याऽप्रवर्तनम् । **ननु** चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात्कथमिण्विशेष्यते ? । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्य भविष्यतीत्यदोषः । सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोषः । **सुनोत्यादीनां षत्व इति ।** यथा 'विसेचक'इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति

उ.]**उपसर्गात्सुनो ।** भाष्ये–**निस इति ।** निरोऽपि विसर्गे 'वा शरी'ति कृतसत्वस्य प्रयोगस्थस्याऽनुकरणं, दुर्दुसोस्तूपसर्गत्वप्रतिषेध एवेति भावः । **इण्ग्रहणेनेति ।** श्रुतस्य विशेष्यताया न्याय्यत्वादिति भावः । **उपसर्गेणेति ।** लक्ष्यानुरोधादिति भावः । 'उपसर्गा'दिति तत्स्थलाक्षणिकम् । **वर्णाविति ।** पौर्वापर्यमापन्नावित्यर्थः । नन्वेवं सकारस्तैर्न विशेषितः स्यात् । एवञ्चोपसर्गस्थसस्यापि 'निरषिच'दित्यादौ स्यादत आह–**सामर्थ्यादिति ।** तत्र रुत्वं बाधकमिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह–**उपसर्गस्थस्येति । ननु चेति ।** षष्ठीनिर्देशे हि तदुपपत्तिः । **तात्स्थ्यादिति ।** इण्रूपोपसर्गाऽभावेन लक्षणेति भावः । **यथा विसेचक इति ।** सुनोत्यादीनामर्थद्वारा सम्बन्धी य उपसर्गस्तत्स्थेणः परस्य सस्य सुनोत्याद्यवयवस्य षत्वमित्यर्थसत्त्वादिति भावः । भाष्ये–आधिक्यमर्थतो विवक्षितं न

१ 'शर्व्यवाय एव सिद्धम्' पा० ।

यद्येवं धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इहापि प्राप्नोति—विगताः सेचका[1] अस्माद्ग्रामात्—विसेचको ग्रामः ॥ धातूपसर्गयोश्चाऽभिसम्बन्धः कृतः ॥ कथम् ?॥ सुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशेषयिष्यामः 'सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य [उपसर्गस्य[2]] य इ'णिति ॥ * ॥ सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानमधिकत्वात् ॥ * ॥ सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति ॥ किं कारणं[3] [न सिध्यति[2] ?] । 'अधिकत्वात्' । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति ॥ * ॥ न वाऽवयवस्याऽनन्यत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अवयवस्यानन्यत्वात्' । अवयवोत्राऽनन्यः [इति] ॥ * ॥ नामधातोस्तु प्रतिषेधः ॥ * ॥ नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः । सावकमिच्छत्यभिसावकीयति । परिसावकीयति[4] ॥ * ॥ न वाऽनुपसर्गत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुपसर्गत्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाऽत्र सुनोतिं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ सावकीयतिं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभिषावयति । अत्रापि न[2] सुनोतिं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ सावयतिं प्रति ॥ सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोगः ॥ कथम् ? ॥ नासावेवं प्रेष्यते—

प्र.]षत्वं न भवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति षत्वाऽप्रसङ्गः। 'हेतुमति चे'त्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते । **नवेति** । ण्यन्तस्य योऽवयवो णिच्प्रकृतिस्तस्याऽनन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं षत्वम् । **नामधातोरिति** । तत्रापि स एव सुनोत्यादिरिति षत्वप्रसङ्गः । **नवेति** । अभिः क्यजर्थस्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोतेः । सुनोत्युपसर्गत्वे त्वभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव षत्वम् ।

उ.]तु शब्दतः । तदाधिक्यस्य प्रकृते हेतुत्वाऽयोगादित्याह—**हेतुमति चेत्यत्रेति** । **प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे इति** । प्रयोजकव्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे इत्यर्थः । स एव च तत्र सिद्धान्त इति भावः । तदाह—भाष्ये—**व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति** । अतिरिक्तेन प्रयोजकव्यापारेण विशिष्ट इति प्रधानतया तस्यैवाभ्यादिरुपसर्ग इति सुनोत्युपसर्गाऽभावात्षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । **तस्यानन्यत्वादिति**[2] । 'ण्यर्थान्वये न स्या'दिति पूर्वपक्षे इष्टापत्त्या इदमुत्तरमिति बोध्यम् । **भवत्येवेति** । प्राग्वदेवेमे शङ्कोत्तरे विपर्यस्ताशयतया बोध्ये ।

१'सेवकाः'। २ इदं क्वचिन्न । ३'किं पुनःकारणं'। ४'परिसावकमिच्छति परिसावकीयति'पा०

'सुन्वभी'ति ॥ किं तर्हि ?॥ उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते–अभिषुण्विति ॥

स्तम्भेः[1] ॥८।३।६७॥

अप्रतेरिति वर्तते[2] उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'[3]मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यात्[3] । इतरथा हि 'सदिस्तम्भ्योरप्रते'[1]-रित्येव ब्रूयात् ॥ अस्त्यन्यद्योगविभागकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो'रिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेरेव[1] यथा स्यात्सदेर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तस्तस्य भविष्यति ॥ कस्य चाऽऽलम्बनाविदूर्ये स्तः ? ॥ स्तम्भेरेव[1] ॥ [स्तम्भेः] ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥८।३॥

अथ यः प्राण्यप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम्, अनुष्यन्देते मत्स्योदके इति, आहो स्विदनुस्यन्देते मत्स्योदके इति ? ॥ यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते, अस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं षत्वेन, अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते, अस्त्यत्र प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ॥

किं पुनरत्राऽर्थसतत्त्वं ? ॥ देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति[4] ॥

नासावेवमिति । यदा ण्यर्थस्याऽभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदा नास्ति षत्वं, प्र.]यदा तूपसर्गविशिष्टायां क्रियायां प्रयोज्यो नियोज्यते तदा प्रतिबन्धकाऽभावात्षत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । सुनु अभीति । नायं लौकिकप्रयोगः, केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाऽभावात्, किन्तर्हि ?, सुनोतिसंबन्धाऽभावप्रदर्शनाय कल्पितः । प्रयोजकव्यापारेणाऽभेः संबन्धो न सुनोतिनेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते ॥

अनुवि । देवा इति । पण्डिताः पर्युदासं मन्यन्ते, संभवत्येकवाक्यत्वे

उ.] नासावेव'मित्यादिना षत्वाषत्वप्रयोगस्य विषयविभागः प्रदर्श्यत इत्याह–यदेति । सुनोतिसम्बन्धाऽभावप्रदर्शनमेवोपपादयति—प्रयोजकेति । परे तु 'नासावेव'मिति भाष्येणोपसर्गाणां स्वभावात्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव न ण्यर्थविशेषणत्वमिति अतोऽभिसावयतीत्यसङ्गत एव प्रयोगः । अत एव वचनारम्भण समफलतेत्याहुः । [उपसर्गात्सुनोति] ।

अनुवि । 'किं पुनरत्राऽर्थसतत्त्व'मिति भाष्ये पाठः । 'सतत्त्व'शब्दस्तत्त्वपर्यायः । पर्युदासमिति । तत्पक्षेऽपि तस्यैव यत्र सत्ता तत्रैवेदमिति सर्वथाऽत्र षत्वाऽभाव एव न्याय्यः । प्रतिषेधपक्षे समासेऽवधारणाऽलाभादित्यन्ये ।

---

१ 'स्तन्भेः' पा० । २ 'दित्यनुवर्त्तते' 'रित्यत्र वर्त्तते' । ३ 'अप्रते'रिति निवृत्तं योगविभागकरणसामर्थ्यात्'इति वार्त्तिकमेतत्खण्डशो व्याख्यातं भगवतेति परे । ४ 'देवा ज्ञातु'पा० ।

परेश्च ॥८।२।७४॥

अथाऽनिष्ठायामिति वर्तते उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि 'विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठाया'मित्येव ब्रूयात् ॥ [परेश्च] ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥ विभाषेटः ॥८।३।७९॥

इण्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ इण्ग्रहणं ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ इण्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थं] ॥ कवर्गाड्ढत्वं मा भूत् पक्षीध्वम् यक्षीध्वम् ॥ किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम्— 'इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार' इति, आहो स्विद्धकारविशेषणम्— 'इणः उत्तरस्य धकारस्य, स चेत्षीध्वंलुङ्लिटान्धकार' इति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलुविढ्वे लुलुविध्व इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परादित्वात्' । इट् परादिः ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ अलविढ्वम् अलविध्वम् ॥ अस्तु तर्हि धकार-

प्र.] वाक्यभेदाश्रयणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽवश्य भावी ॥

इणः षी । इण्ग्रहणमिति । 'इण्को'रित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रश्नः । कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयोरनुवर्तनात्केवलस्येण इहाऽनुवृत्तिर्दुर्लभा । किं पुनरिति । वार्तिकानुसारेण 'इड्ग्रहण'मिति पाठो युक्तः । 'इण्ग्रहण'मिति तु भाष्ये प्रायेण पाठः । किं षीध्वमादयो विशेषणेन प्राक्संबध्यन्ते पश्चात्प्रधानेन धकारेणाऽथ धकार एव विशेषणद्वयेन संबध्यतइति प्रश्नः । प्रत्ययपरत्वे इति । इटः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येति विज्ञायमान इटो लिङ्क्तत्वात्पौर्वापर्याऽयोगाद्विकल्पाऽप्रसिद्धिः । लिड्ग्रहणं चोपलक्षणं, षीध्वमोऽपि इटा पौर्वापर्याऽयोगात् । वचनादिति । लिड्ग्रहणाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्तिवचन इति । समुदायानुवृत्तौ क्वचिदेकदेशे प्रवृत्तं कार्यं समुदाये प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः ।

उ.] इणः षीध्वं । प्रायेण पाठ इति । स तु न युक्त इत्यर्थः । अतएव 'विभाषेट' इत्यस्य ग्रहणं प्राक्कृतम् । पक्षद्वयोपपत्तिमाह—किमिति । 'गुणः कृतात्मसंस्कार'इति न्याय आद्यपक्षबीजम् । अथेति । महत उपकारस्याऽदर्शनादुभयोरपि प्रधानसम्बन्ध

१ इदंकचिन्त्र । २ 'अनिष्ठायामिति निवृत्तं योगविभागकरणसामर्थ्यात्' इति वार्त्तिकं स्यात् । ३ 'भूदिति' पा० । ४ इदं वार्त्तिकघटकमित्यन्ये । ५ 'इड्धकारादिः पा० ।

विशेषणम् ॥*॥ धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाऽभावः ॥*॥ धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषा न प्राप्नोति । लविषीध्वं लविषीढ्वम् ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ लुलुविढ्वे लुलुविध्वे इति[1] ॥ * ॥ इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥ इण्ग्रहस्य चाऽविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । पक्षीध्वं[2] यक्षीध्वमिति ॥ नैष दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषः ॥ * ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषो भवति[2] । इह न प्राप्नोति–उपदिदीयिध्वे उपदिदीयिढ्वे इति[3] । यो ह्यत्राऽङ्गाऽन्त्य इण्न तस्मादुत्तरं[4] इट् । यस्मा-

---

प्र.] धकारपरत्वे इति । 'इटः परस्य धकारस्ये'ति व्याख्याने षीशब्देन व्यवधानात्पाक्षिकढत्वाऽप्रसङ्गः । वचनादिति । षीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाऽव्यवधानमाश्रीयत इत्यर्थः । 'अस्ति वचने प्रयोजनं, किं लुलुविढ्वे लुलुविध्वे'इत्यस्याऽनन्तर'मिण्ग्रहणस्ये'ति–युक्तः पाठः । क्वचित्तु 'नैष दोषः इण उत्तरस्ये'त्यादि- पठ्यते, तदयुक्तम् । ग्रन्थसङ्गत्यभावात् । इण्ग्रहणेन यदा धकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तदा षीध्वमो धकार इणः परो न भवति, षीशब्देन व्यवधानात् । ईकारेण षीशब्दावयवेन व्यभिचाराऽभावाद्धकारस्य विशेषणाऽयोगः । अङ्गादिति वक्ष्यामीति । 'इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य षीध्वमोऽवयवस्य[5] ढत्वं भवती'त्यर्थः । तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति 'च्योषीढ्व'मित्यादौ ढत्वं भवति, 'पक्षीध्व'मित्यादौत्वङ्गस्याऽनिणन्तत्वाड्ढत्वाऽभावः । उपदिदीयिढ्व इति । युटः

उ.] एव न्याय्य इति भावः । लिङ्ग्रहणानुवृत्तीति । इदमपि षीध्वमुपलक्षणं बोध्यम् । क्वचिदेकदेश इति । लुङि सिच इडिधानेन पौर्वापर्यं युक्तमित्यर्थः । षीशब्देनेति । लुङ्लिटोस्त्वव्यवधानाड्ढत्वं प्रवर्तते इति भावः । सङ्गत्यभावादिति । षीध्वमि ढत्वाऽप्राप्तौ चोदितायां तत्परिहारत्वेनाऽयं ग्रन्थो न सङ्गत इति भावः । इण्ग्रहणेनेति । यदि 'विभाषेट'इत्यत्रेङ्ग्रहणेन ध्वो विशेष्यते तदा 'इणः' षीध्वमित्यत्रेण्ग्रहणेनापि ध एव विशेष्येत, तुल्यप्रस्थानत्वात्, ततश्च षीध्वमि दोष इत्यर्थः । ननु षीध्वंशब्दावयवेकारमादाय इणः परत्वमस्त्येवेत्यत आह–ईकारेणेति । एवञ्च षीध्वमि इण इत्यस्य धकाराऽविशेषणत्वेन सर्वत्र षीध्वमो धस्य ढत्वप्रसङ्ग इति भावः । तदुक्तं–भाष्ये ष्यादिमात्रे इति । युटा व्यवधानादिति । समुदायभक्तो युट् तमेव न व्यवदध्यात्, इटं तु व्यवदधात्येवेति

---

१ इतोऽग्रे–'नैष दोषः, इण उत्तरस्य धकारस्य मूर्धन्य उच्यते । षीध्वमश्चापि धकार इण उत्तरः ॥ यद्येवं षीध्वम इण्ग्रहणं विशेषणं भवति । तत्र को दोषः' इति पाठोऽधिको दृश्यते।
२ इदं क्वचिन्न । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'दुत्तरमिट् । ५ 'षीध्वमवय' ।

चोत्तर इड्डाऽसावङ्गान्त्य इणिति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावत्प्रत्यय-विशेषणम् ॥ ननु चोक्तं–'तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् लुलुविध्वे लुलुविढ्वे'इति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं ॥ किम् ?॥ अलविढ्वम् अलविध्व'मिति ॥ यदेतस्मिन् योगे लिड्ग्रहणं तद-नवकाशं तस्याऽनवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु–धकार-विशेषणमिति ॥ ननु चोक्तं 'धकारविशेषणत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाऽभावो लविषीध्वं लविषीढ्व'मिति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्त'मस्ति वचने प्रयोजनं, किं, लुलुविध्वे लुलुविढ्वे'इति ॥ यदेतस्मिन् योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं, तस्याऽनवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ यदप्युच्यते–'इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग'इति॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि॥ ननु चोक्त-'मङ्गग्रहणाच्च दोष'इति ॥ पूर्वस्मिन् योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथ वा पूर्वस्मिन् योगे इण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२ ॥

॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य ॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत ।

प्र.] परादित्वादिणन्तादङ्गात्पर इण्न भवति, युटा व्यवधानात्। यदेतस्मिन्निति । सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भावः । पूर्वस्मिन्निति । अङ्ग-ग्रहणाऽननुवृत्तौ युट एवेण उत्तर इडिति ढत्वविकल्पः सिध्यति । अथ वेति । 'इणः परो यो धकार इटश्च तस्य षीध्वंलुङ्लिटां संबन्धिनो विभाषा मूर्द्धन्य' इत्यर्थः। तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति षीशब्देन व्यवधानमाश्रीयते, उपदिदीयिढ्व इत्यत्र यकारादेवेणः परो धकार इति सिद्धो ढत्वविकल्पः ।

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे षत्वं भवतीत्यर्थः ।

उ.] भावः। एवञ्च 'विभाषेट' इत्यत्र दोष इति तात्पर्यम् । **सर्वेषामिति** । अनुवृत्तिसामर्थ्यास्स्वावयवेनाऽपि पौर्वापर्यमाश्रीयते इत्यर्थः । **युट एवेति** । अत्र पक्षे 'इण उत्तरो य इट ततः परस्य धकारस्य षीध्वादिसम्बन्धिनो मूर्धन्य' इत्यर्थः । **इणः परो यो धकार इटश्चेति** । तत्रेटोऽनन्तरम्, इणस्त्विटा व्यवहित इति सामर्थ्यात्सिद्ध्यतीत्यर्थः । षीध्वमि–इटोऽप्यनन्तरो नास्तीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्येन नाव्यवधानमाश्रीयत इत्याह–**तत्रेति** ।

अग्नेः स्तुत्स्तो । देवताद्वन्द्व इति । 'ईदग्नेः सोमे'ति तत्रैव ईकारविधानादिति

१ 'यदि तस्मिन्' । २ 'दिदियिढ्वे' ।

अग्निसोमौ माणवकाविति ।। तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ।। न वक्तव्यम् । 'गौण-मुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिः'[1] । तद्यथा 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय'[2]इति न वाहीकोऽनुबध्यते ।। कथं तर्हि वाहीके वृद्धयात्वे भवतो–गौस्तिष्ठति गामान-येति ? ।। अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति ।। शब्दाश्रये च वृद्धयात्वे ।। [अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः] ।

प्र,] **गौणमुख्ययोरिति ।** लौकिक एवाऽयं न्यायः शास्त्रे आश्रीयते 'स्वं रूपं शब्द-स्ये'ति रूपग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते । स चार्थो[3] मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः । तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्नि-सोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाऽभावः । **शब्दाश्रये चेति ।** प्रातिपदिकस्य वृद्ध्यात्वे, प्रातिपदिकन्तु न लौकिकेनार्थेनाऽर्थवत्, किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिता-भ्यां कल्पितेन । तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वाऽभावाद्गौणमुख्याभावाद्रूपमात्रा-श्रयं कार्यं प्रवर्तते । तस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वाऽर्थे प्रयोगः । अथ वा शब्दो

उ.] भावः । भाष्ये–**अग्निसोमाविति ।** तन्नामानावित्यर्थः । यद्वाऽयं माणवकोऽग्निरयं सोम इति केनचिदुक्ते तयोर्द्वन्द्वप्रयोगेण किंचित्कार्यं बोधयितुं यदा 'अग्निसोमौ भोजये'ति प्रयुज्यते तदेदमुदाहरणम । **रूपग्रहणादिति ।** 'स्व'मित्येवान्तरङ्गत्वादिहेतुभी रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपग्रहणं रूपवदर्थपरिग्रहार्थम् । **स चार्थ इति ।** शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । **ननु** यदि सादृश्यादग्निषोमशब्दस्यान्यत्र वृत्तिस्तदान्तरङ्गत्वात्स्वार्थमादाय षत्वप्रवृत्तिरस्त्येव । संज्ञाशब्दयोर्द्वन्द्वे तु कथं गौणत्वमत आह–**तत्र प्रसिद्धीति ।** ननु 'गोत' इत्यादौ गोशब्दादेः प्रातिपदिकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वसत्त्वात् कुतो न गौणमुख्य-न्यायावतार इत्यत आह–**प्रातिपदिकस्येति । तस्याञ्चेति ।** शब्दान्तरसन्निधानाद्धि गौणार्थप्रतिपत्तिः । न च तत्प्रातिपदिकस्य, केवलस्य लोकेऽप्रयोगादिति भावः । गौणमुख्यत्वं लोकव्यवहारगम्यमिति लौकिकाऽर्थनिष्ठमेव तत्, नत्वन्वयव्यतिरेककल्पितार्थनिष्ठमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्त्वेवं सति 'महद्भूत'इत्यादिघटकमहदादीनामपि शास्त्रीयप्रक्रियायां कल्पितैवार्थवत्तेति तत्रापि न्यायाऽप्रवृत्त्यापत्तिः । तस्मात्कल्पितार्थवत्त्वमादायाऽर्थवत्परिभाषाया यथा प्रकृतिप्रत्ययविषये प्रवृत्तिस्तथा कल्पितगौणमुख्यत्वमादाय गौणमुख्यन्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति चिन्त्यमेतत् । गामित्यादौ यथात्त्वप्रवृत्तिस्तथा ओतसूत्रे निरूपितम् । इत एवाऽस्वरसात्-**'गोत्वादियोगो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते । अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित'**इति रीत्या प्रातिपदिककार्येषु तन्न्यायाऽप्रवृत्तिं

१ इदं वार्त्तिकं । व्याख्या चास्य–'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिर्भवति'इति लुप्तेत्यन्ये । २ 'रनूबन्ध्यो' । ३ 'चार्थे' ।

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८५ ॥

॥*॥ सान्ताभ्यां च ॥*॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—मातुःष्वसा मातुःस्वसा । पितुःष्वसा पितुस्वसा [इति] ॥*॥ मातुः पितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ * ॥ मातुः पितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' ॥ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८।३।८७ ॥

अस्तिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—अनुसृतं विसृतमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं-यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चैतं

प्र.] न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनाऽर्थान्तरे प्रवर्तते, अर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारः। तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थे एव वर्तमानं वृद्ध्यात्वे प्रतिपद्यते, पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयणम् । [अग्नेःस्तुत] ॥

मातुः। सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति । एकदेश[विकृत]स्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं, 'वा शरी'ति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात् , पक्षे 'विसर्जनीयस्य स'इति सकारविधानात् । तस्माद्रेफनिर्देशस्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ॥ [मातुःपितुर्भ्याम्] ॥

उपस । अस्तिग्रहणमिति । अस्तिसकार एवाऽकारे लुप्ते क्रियावाचित्वा-

---

उ.] दर्शयति—अथवेति । न कदाचिदिति । शब्दार्थसम्बन्धाऽनित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । पदान्तरारोपितेति । पदान्तरसन्निधानेनाऽऽरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । 'पदार्थान्तरे'ति पाठे पदार्थान्तर आरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । स्वार्थः—स्वप्रवृत्तिनिमित्तम् । [अग्नेःस्तुत] ॥

मातुःपितुर्भ्यां । रेफान्तयोरिति । उत्तरपदे रेफान्तत्वं स्पष्टं, पूर्वपदेऽपि तत्साहचर्यात्तत्त्वमेव, विसर्गस्तु लाक्षणिकः । तत्र रेफान्तस्य स्वसृशब्दे परे क्वाप्यप्रयोगात्सामर्थ्येन साक्षात्तत्स्थानिकविकारोपलक्षणत्वेन विसर्गान्त एव स्यात् , न तु विसर्गस्थानिकसाऽन्त इति वार्तिकारम्भ इति भावः । ननु रेफान्ताभ्यां परस्य षत्वे सम्भवत्येकदेशविकृतन्यायाश्रयेण सान्तग्रहणं व्यर्थमत आह—स्वसृशब्द इति । एवञ्च उभयत्राऽप्येकदेशविकृतन्यायेनैव सूत्रप्राप्तिरिति भावः । भाष्ये—सान्तस्यापीति । अपिना विसर्गान्तम् ।

उपसर्गप्रा । अस्ति सकार एवेति । सकारस्य प्रस्तुतत्वात्तदर्थान्वयिनोरेवोपसर्ग-

---

१ इदं लुप्तं सम्प्रति। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'न भविष्यति' । ४ 'रेफान्ते'ति सर्वत्र पाठः ।

सकारं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति,–अभिषन्ति विषन्तीति। न ह्यस्तिः क्रियावचनः ॥ कः पुनराह 'नाऽस्तिः क्रियावचन' इति । क्रियावचनोऽस्तिः । आतश्च क्रियावचनः,–व्यत्यनुषते–'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यनेनात्मनेपदं भवति ॥ कर्मव्यतिहारश्च कः ? ॥ क्रियाव्यतिहारः ॥ प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् ॥ प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति ॥ इष्यते उपसर्गात्स्यतेः षत्वम् । आतश्चेष्यते–एवं [तर्हि[1]] ह्याह–'उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जा'मिति॥ प्रादुःशब्दात्तर्हि स्यतेर्मा भूत् ॥ प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत्,–अनुसूतेरप्रत्ययः–[अनुसूः[1]], अनुस्वोऽपत्यमानुसेयः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।८।३।८८॥

किमर्थं स्वपेः सूपिभूतस्य ग्रहणं क्रियते ? ॥ * ॥ सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत् ॥ * ॥ **सुपेः षत्वमुच्यते तत्स्वपेर्मा भूदिति । सुस्वप्नः[3] विस्वप्नगिति ।** ॥ * ॥ विसुष्वापेति केन न ॥ * ॥ **विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति ? ॥**

प्र.]दुपसर्गप्रादुर्भ्यां परः संभवति नान्य इति प्रश्नः। **न ह्यस्तिरिति।** परिस्पन्दनरूपस्यैवाऽर्थस्य क्रियात्वादिति भावः। **क्रियावचन इति।** न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति भावः। **'कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणा'**मित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्दः, **'यत्क्रियायुक्ता'** इत्यादौ तु क्रियामात्रवृत्तिरित्यविरोधः। **व्यत्यनुषत इति ।** व्यत्यनुभवन्त इत्यर्थः। **प्रादुःशब्दश्चेति ।** केषांचिच्छब्दानां नियतविषयत्वदर्शनात्। **अनुसूतेरिति ।** अनुसूत इत्यनुसूः। 'सत्सूद्विषे'ति क्विप्। 'चतुष्पाद्भ्यो ढ'ञिति ढञ्। **'ढे लोपोऽकद्र्वाः'** इत्युकारलोपे कृते सकारमात्रं क्रियावाचीति षत्वप्रसङ्गः।

सुविनिर्दु। विस्वप्नगिति। 'स्वपितृषोर्नजि'ङिति नजिङ्प्रत्ययः। ताच्छीलि-

---

उ.] प्रादुसोर्ग्रहणमिति भावः। **न परिस्पन्द एवेति।** किन्तु धात्वर्थमात्रमिति भावः। भूवादिसूत्रे विस्तरेणैतत्प्रतिपादितम। **व्यत्यनुभवन्त इति।** परस्परमनुभवन्त इत्यर्थः। **भाष्ये–प्रादुःशब्दात्तर्हीति।** 'प्रादुःसूत'मित्यादाविति भावः। **नियतविषयत्वेति।** यथोक्तं भाष्ये–'समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहितोऽश्वःशोण'इत्यादि। **[उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति]।**

सुविनिर्दुर्भ्यः। ननु ताच्छीलिकानां रूढिशब्दत्वेन क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावा-

---

१ इदं क्वचिन्न। २ श्लोकवार्त्तिकम्। ३ 'विस्वप्नः' पा०।

॥ * ॥ हलादिशेषान्न[1] सुपिः ॥ * ॥ हलादिशेषे कृते नैष सुपिर्भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां संप्रसारणमिति; किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाद्धलादिः शेषः ॥ * ॥ इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ * ॥ इष्यते हलादिः शेषात्पूर्वं संप्रसारणम् ॥ आतश्चेष्यते—एवं [तर्हि] ह्याह[2]—'अभ्याससम्प्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेने'ति ॥ एवं तर्हि 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्या[3]सस्ये'त्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ * ॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ॥ * ॥ प्राक्सितसंशब्दनात्स नियमः, उत्तरश्च सुपिः पठ्यते ॥ एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥*॥ अनर्थके विषुषुपुः ॥*॥ यद्यर्थवतो ग्रहणं 'विषुषुपु'रिति न सिध्यति ॥ नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥*॥ सुपिभूतो[4] द्विरुच्यते ॥*॥ सुपिभूतस्य द्विर्वचनम् ।

प्र.] केष्वपि क्वचिदस्ति क्रियाणामुपसर्गयोगः—'आगामुक'मित्यादौ। साधुकारिणि प्रत्ययविधानात् । विसुष्वापेति । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषां'मिति संप्रसारणे कृतेऽकृत एव हलादिःशेषे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्याऽन्तरङ्गत्वात्षत्वप्रसङ्गः। कृते वा हलादिःशेषे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्। हलादिः शेषादिति। संप्रसारणात्प्रागेव परत्वाद्धलादिशेषः। इष्टं पूर्वमिति । 'विव्याधे'त्यादिसिद्धये। स्थादिष्विति। स्थादीनामेवाभ्याससकारस्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाऽभावः । स्थादीनामिति । स्थादीनां संबन्धी नियमो नाऽत्र प्रवर्तते । यस्मात्स्थासूत्रे प्राक्सितादिति वर्तते, तेन 'प्राक्सिताद्ये धातवस्तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्व'मित्येवं नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतय एव निवर्त्यन्ते, सुपिस्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते । अर्थवद्ग्रहण इति। स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवाऽर्थवानवयवयोश्चा-

उ.] त्कथमुपसर्गयोगोऽत आह—ताच्छीलिकेष्विति । 'उपसर्गा'दिति अत्रापि सम्बध्यत इति कैयटस्वरसः । 'पूर्वं धातुः साधनेने'ति पक्षे । त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिपक्षे त्वाह—कृते वेति । प्रागेव परत्वादिति । अभ्यासविकारेषु बाधकानामबाधकत्वस्य च समावेशे तात्पर्यं । स च न्याय्यक्रमेणैवेति भावः । एवं च वकारस्य सम्प्रसारणेऽपि सुपिरूपाऽभाव इति तात्पर्यम् । विव्याधेति । परत्वाद्धलादिः शेषे यकारधकारयोर्निवृत्तौ वस्य सम्प्रसारणेऽपि रूपाऽसिद्धयेति भावः । तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषांग्रहणेन वा पूर्वं सम्प्रसारणं, पश्चाद्धलादिः शेष एष्टव्यः । ततश्च सुपिरूपत्वात्षत्वप्रसङ्गः । स्यतय एवेति। स्तौतिस्तोभत्योस्तु 'शर्पूर्वाः' इति खयः शेषे षत्वप्राप्तेरेवाऽभावादिति भावः । अवयवयो-

१ श्लोकवार्त्तिकं । २ 'लिट्यभ्यासस्य' (६-१-१७) इत्यत्रोक्तम् ।
३ 'भ्यासस्येति' । ४ 'षुपिभूतो' ।

॥*॥ सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न।
हलादिःशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥
स्थादीनां नियमो नाऽत्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः।
अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥*॥

कपिष्ठलो गोत्रे ।८।३।९१।

॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ ॥ * ॥ **कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम्। 'गोत्र' इत्युच्यमाने इहैव स्यात्–कापिष्ठलिः। इह न स्यात्–कपि-**

प्र.]नर्थक्यं,द्विःप्रयोगेऽप्यर्थस्यानावर्त्तनाद्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम्।
सुपिभूत इति। परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम्। तत्र स्थानिवत्त्वात्सुब्ग्रहणेन समुदायस्य ग्रहणात्सिद्धं षत्वम्। द्विःप्रयोगेऽपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम्। 'विसुष्वापे'त्यत्र तु स्वपेर्द्विर्वचनं न सुपेरिति षत्वाऽभावः। के चित्तु 'षुपिभूतो द्विरुच्यत' इति पठन्ति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः। [**सुविनिर्दुर्भ्यः**]।
कपिष्ठलो। कपिष्ठल इति। गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते, तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य 'स्थल'सकारस्य षत्वेन भाव्यं न तु परमप्रकृतौ, नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः। यस्माद्गोत्रे प्रक्रियते प्रवर्तते गोत्रस्य

उ.] **श्चानर्थक्यमिति**। उत्तरखण्डस्याऽर्थवत्त्वधातुत्वादेरेकाचो द्वे दयतेर्दिगीत्यादिसूत्रस्थभाष्यादावश्यकत्वेन द्विवचनमयुक्तम्। 'अभ्यासस्यानर्थक्य'मित्येव तु भाष्याशयः। यथा चैतत्तथा 'एकाचो द्वे'इत्यत्र निरूपितम्। **परत्वादिति**। 'वचिस्वपी'ति यत्सम्प्रसारणं तस्य द्वित्वात्परत्वात्। लिट्यभ्यासस्येति त्वभ्यासस्य विधानाद्वित्वोत्तरमेव। तद्वक्ष्यति–**विसुष्वापेत्यत्रत्विति। समुदायाश्रयमेवेति।** सुपेरेवायं द्विः प्रयोग इति पर्यालोचनया समुदाये सुप्त्वबुद्धिरित्यर्थः। इदमपि चिन्त्यं, समुदाये तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात्। अन्यथैच्छिकद्विःप्रयोगेऽपचपचदित्यादेः साधुत्वापत्तिस्तुल्यन्यायादिति। अतएव पाठान्तरं दर्शयति–**केचित्त्विति।** परे तु स्वादिभ्यः परेषां सुप्यादीनां सस्य षत्वमिति सूत्रार्थः। तत्रावयवत्ववत्तत्सम्बन्ध्यवयवत्वमपि षष्ठ्यर्थ इति तत्सिद्धिः। अतएव 'स्थादिष्वि'त्यस्य नियमार्थत्वमुपपद्यते। यद्वाऽत्र प्रकरणे तत्तद्धातोस्तत्समानाकारस्य च ग्रहणमिति न दोष इत्याहुः।
कपिष्ठलो गोत्रे। पारिभाषिकमिति। कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायादिति भावः। 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र'मिति तु ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वान्नाश्रीयते, अस्य ज्ञापकसूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वाद्वेति बोध्यम्। **गोत्राभिधानमिति**। गोत्रप्रत्यय इत्यर्थः। प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धिं दर्शयति–**यस्मादिति**। 'अकर्त्तरि कारके'इत्यपादाने क्तिन्।

ष्ठलः कापिष्ठलायनः ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते 'कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'गोत्रे यः कपिष्ठल शब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वे'ति ॥ [कपिष्ठलो गोत्रे] ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमे·वर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।८।३।९७।

'स्थ' इति किमिदं धातुग्रहणमाहो स्विद्रूपग्रहणम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि धातुग्रहणं—'गोस्थान'मित्यत्र प्राप्नोति। अथ रूपग्रहणं सव्येष्ठाः[1] परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्धातु-ग्रहणम् ॥ कथं गोस्थानमिति ? ॥ सवनादिषु पाठः करिष्यते ॥

अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् ॥ कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथि-रिति? ॥ ॥ * ॥ स्थःस्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

प्र.] वा या प्रकृतिः कारणं तदभिधाने षत्वं। तेन[4] सर्वमिष्टं सिद्धयति। **नैवं विज्ञा-यत इति** । न गोत्रं षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं, किं तर्हि, दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स साधुर्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिनः षत्वं न भवती-त्युक्तं भवति । अथ वा प्रवराध्यायपठितं गोत्रं गृह्यत इति षत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेन दोषः । [**कपिष्ठलो गोत्रे**]।

अम्बा । **किमिदमिति** । यदि स्थशब्दः प्रथमया निर्दिश्यते, 'स्थशब्दः[2] सकारस्य मूर्द्धन्यं प्रतिपद्यत' इति, तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थःशब्दः षष्ठ्या निर्दि-श्यते ततो धातुग्रहणमिति भावः । **सवनादिष्विति** । आदिशब्दस्य प्रकारार्थ-त्वाद्गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणषत्वाः सर्वे सवनादयः । **स्थःस्थास्थिन्-स्थॄणामिति** । स्थाशब्दः क्विबन्तः 'ईत्वे वकारप्रतिषेध'इति वचनात्प्रत्यय-लक्षणेनेत्वं न भवति । 'स्थि'[3]न्नितीन्प्रत्ययान्तः । 'स्थृ'शब्द ऋप्रत्ययान्तः ।

उ.] **कपिस्थानवाचिन इति**। यौगिकस्येत्यर्थः। **प्रवराध्यायेति**। स्वसन्तानस्य व्यपदेश-हेतुराद्यः पुरुषो वसिष्ठादिरपि तत्र गोत्रशब्देनोच्यते ॥ [**कपिष्ठलो गोत्रे**] ॥ ९६ ॥

अम्बाम्बगो । **प्रथमयेति** । अत्र पक्षे 'मूर्द्धन्य'इत्यनुवृत्तं द्वितीयया विपरिणम्यते । 'प्रतिपद्यते' इति वाऽऽध्याह्रियत इत्याह—**स्थशब्द इति** । **प्रकारः**—सादृश्यं । तच्च प्रयोगे-ऽनिष्टपत्वेनेत्याह—**अनिष्यमाणषत्वा इति** । **वचनादिति** । भाष्यप्रयोगादेवेत्यन्ये । अत्र विजेवेत्यन्ये । [**अम्बाम्बगोभूमि**] ॥ ९७ ॥

१ 'सव्येष्ठाः' पा० । २ 'स्थः' । ३ 'थिन्' । ४ 'न सर्वं' ।

सुषामादिषु च ।८।३।९८।

[॥*॥ अविहितलक्षणमूर्धन्यःसुषामादिषु ॥ * ॥] अविहितलक्षण-मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१।

॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ्प्रतिषेधः ॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तरामिति ॥ [ह्रस्वात्तादौ तद्धिते] ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ।८।३।१०५।

॥ * ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थकं वचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् ॥*॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि वचनमनर्थकम् [इत्येव] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्' । पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ [स्तुतस्तोमयोः] ॥

सनोतेरनः ।८।३।१०८।

॥ * ॥ सनोतेरन इति च ॥ *॥ [सनोतेरन इति च]॥ किम् ? ॥ वचनमनर्थकमित्येव ॥ किं कारणम् ? ॥ [पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्] ॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्–'सनोतेरनकारस्यैवं यथा स्यादिह मा भूत्–गोसनि'मिति ॥*॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥*॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादि [कृतत्वात्सिद्धम् । सवनादि]षु पाठः करिष्यते ॥*॥ सन्नर्थं तु ॥ * ॥ सन्नर्थं त्विदं वक्तव्यम् । सिसनिषति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासा'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ ण्यर्थं तर्हीदं

प्र.] स्तुतस्तो । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि षत्वं प्रवर्तते । तदत्र स्तुत-स्तोमग्रहणं प्रत्याख्यायते, छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव । [स्तुतस्तोम]।

सनोतेरनः । सिसनीरिति । एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याऽभावा-

---

उ.] सुषामा । भाष्ये–अविहितलक्षणेति । अविहितो लक्षणेन मूर्द्धन्यो यस्येत्यर्थः । भिन्नपदपाठे–मूर्द्धन्य इत्यर्श आद्यजन्तम् । 'अविहितलक्षण'इत्यस्याऽकृतशास्त्र इत्यर्थः ।।९८।। स्तुतस्तोम । ननु पूर्वपदादित्येतदुत्तरसूत्रे पूर्वपदशब्दस्य समासाद्यावयवे रूढत्वात् 'नृभिष्टु-तस्ये'ति वाक्ये कथं तेन सिद्धिरत आह–पूर्वपदमिति । सर्वत्र पूर्वपदशब्द एवमेवेत्याहुः ।

सनोतेरनः । अस्य 'गोषा' इति विङन्तमुदाहरणम् । सवनादिष्विति । एवञ्च

---

१ 'लक्षणो मूर्द्धन्यः' । इदं भाष्यमित्यन्ये । २ अयं पाठो लुप्तो भवेत् । ३ 'तिङि' ।

वक्तव्यं–सिसानयिषतीति[5] ॥ कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ सामर्थ्यात् । 'अण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्ती'ति कृत्वा ण्यन्तो[2] विज्ञास्यते ॥ अथ वाऽयमस्त्यण्यन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः–सिसनीः ॥ [सनोतेरनः] ।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ।८।३।११०।

किमर्थं सवनादिष्वश्वसनिशब्दः पठ्यते ? ॥*॥ षत्वबाधनार्थम् ॥*॥ 'पूर्वपदा'दिति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, इणन्तादिति तत्रानुवर्तते,अनिणन्ताश्चायं, नैव प्राप्नोति नाऽर्थः प्रतिषेधेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिष्यश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनिणन्तादपि षत्वं भवती'ति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ जलाषाहं माष इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ अथ वैकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भः । अश्वषा इति ॥

सिचो यङि ।८।३।११२।

अथोपसर्गादिति[1] या प्राप्तिः–भवितव्यं तस्याः प्रतिषेधेनोताहो न ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ उपसर्गात् षत्वं प्रतिषेधविषये आरभ्यते, तद्यथैव पदादिलक्षणं[3] प्रतिषेधं बाधते एवं 'सिचो यङी'त्येतमपि बाधते[4] ॥ न बाधते[4] ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति ।

प्र.] ण्यन्तस्य नियमाऽभावात्सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याहुः ।[**सनोतेरनः**]॥

न रपर । माष इति । मानं माः, मां सनोतीति । जनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वम् । विभक्तौ ङसि परत 'आतो धातो'रित्याल्लोपः । **एकदेशविकृतार्थं इति ।** अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकम्–अनिणन्तादप्यश्वशब्दात्षत्वं भवतीति । माषो जलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वसिद्धिः । [**न रपर**] ॥

सिचो यङि । तस्मादभिसेसिच्यत इति । ननु 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति प्रति-

---

उ.] 'गोषणि'मिति सषत्वपाठो वेदे प्रामादिकः । 'सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात्सोऽपि साधु'रिति **कश्चित् । इत्याहुरिति ।** अत्राऽरुचिबीजन्तु प्रकृतिभागस्य सनोतित्वाऽनपायः । सवनादिपाठो वा । [**सनोतेरनः**] ॥

नरपर । माष इत्यत्र सनोतेरन इति षत्वप्राप्तिं दर्शयति–**मानं मा इति ।** जलाषाहे पूर्वपदादिति षत्वं । पूर्वपरिहारादुत्तरस्य विशेषं दर्शयति–**अश्वेति । [नरपर]** ॥

सिचो यङि । प्रकरणे इति । वस्तुतस्त्वेवं सत्यादेशप्रत्यययोरित्यस्यैवेदं बाधकं

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'ण्यन्ते' । ३ 'सात्पदादि' । ४ 'बाधेत' । ५ 'मा' ।

न चाऽप्राप्ते पदादिलक्षणे[1] प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते, 'सिचो यङी'-त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ॥ अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त' इत्येवमुपसर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । 'सिचो यङी'त्येतन्न बाधिष्यते । तस्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम् ॥

सोढः ।८।३।११५।

किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते ? ॥ यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत्परिषहत इति ॥ [सोढः] ।

स्तम्भुसिवुसहां चङि ।८।३।११६।

॥ * ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात् ॥ * ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति । पर्यसीषहत् ॥ [स्तम्भुसिवु सहां]

सुनोतेः स्यसनोः ।८।३।११७ ॥

सनि किमुदाहरणम् ? ॥ सुसूषति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासा[2]'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि—अभिसुसूषति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाऽभ्यासस्ये[3]'त्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अभिसुसूतेरप्रत्ययः—अभिसुसूः । विसुसूः[4] । निसुसूः[4] ॥ [सुनोतेःस्यसनोः] ॥

सदेः परस्य लिटि ।८।३।११८ ।

॥ * ॥ सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । परिषस्वजे ॥

॥ ❀ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥ ❀ ॥

प्र.] षेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति । उच्यते । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगः' । विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम् । [नरपर]

❀ इति कैयटीये भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च ॥ ❀

उ.] स्यात् । एवञ्च स्पष्टप्रतिपत्तये 'उपसर्गा'दित्यतः प्रागेव निषेधप्रकरणे कर्त्तव्ये उत्तरत्र

---

१ 'सात्पदादि' । २ 'षणीत्येत' । ३ 'भ्यासेन चे' । ४ इदं क्वचिन्न ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ।८।४।१।

॥ * ॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम् ॥ * ॥ **रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' 'ऋकाराच्चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—मातॄणां पितॄणामिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं । योऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥** ॥*॥ एकदेशे[1] नुडादिषु चोक्तम् ॥*॥ **किमुक्तम् ? ॥ अग्रहणं[2] चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहण'मिति । तस्मा-**

प्र.]रषाभ्यां नो णः समानपदे । रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णान्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह—**रषाभ्यामिति । योऽसावृकार इति ।** येषां दर्शनमर्द्धमात्राकालो रेफ ऋकारेऽस्तीति, तन्मतेन केवलस्याऽप्रयोगादास्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येवं मातॄणामित्यादावपि भविष्यति । येषामपि दर्शनं मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति, तन्मतेऽपि 'रषाभ्या'मिति रेफो गृह्यमाणोऽण्त्वाद्भिन्नकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति । यत्तूच्यते रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति, तद्भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया । अथवा रषाभ्यामिति रेफाकृतिर्निर्दिश्यत इति ऋकारस्थादपि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः । **न हि वर्णैकदेशा इति ।** नाऽव्यपवृक्तस्याऽवयवे तद्विधिर्यथा द्रव्ये'ष्वित्युक्तं सन्ध्यक्षरवार्त्तिके । तथा च 'मांसं न विक्रेतव्य'मिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते, तत्र मांसबुद्धेरभावात् । यदप्युक्तम्—अण्त्वाद्रेफ ऋकारस्थं रेफं सावर्ण्याद्गृह्णातीति । तदयुक्तम् । नहि ऋकारस्थरेफस्य

उ.] करणेन, 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन चाऽस्य निषेधस्य बलवत्त्वान्न दोषः ॥

इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

रषाभ्यां । न च संसृष्टस्याऽर्द्धमात्रिकस्य रेफस्य सम्भवे कथमृकारस्थस्य ग्रहणं स्यादित्यत आह—**येषां दर्शनमिति । केवलस्येति ।** वर्णान्तरानुपाश्रितस्येत्यर्थः । **आस्तीर्णेति ।** 'यथे'तिशेषः । **तदभिन्नस्येति ।** रेफातिरिक्तवर्णान्तरं सर्वं रेफेन भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नमेवेत्यर्थः । एकदेशस्याऽण्ग्रहणेनाऽग्रहणे ग्राहकसूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने वा युक्त्यन्तरमाह—**अथवेति ।** ऋकारादेर्नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वादवयवे तज्जातिसत्त्वे मानाऽभावाच्च नेदं युक्तं । 'रश्रुतिर्निर्दिश्यत' इति युक्तं वक्तुम् । **नाव्यपवृक्तस्येति ।** अभिन्नबुद्धिविषयस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः—पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीति वार्तिकार्थः । अथवा 'रेफाकृतिनिर्देशा'—

---

1 'एकादेशे' पा० । अस्य व्याख्या लुप्ता । २ 'अण्ग्रह' ।

द्गृह्यन्ते[1] ॥ एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनन्तरत्वात्' । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'अड्व्यवाये' इत्येवं भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'रषाभ्यां नो णः समानपदे' । ततो 'व्यवाये' । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । तत 'अट्कुप्वाङ्नुम्भि'रिति ॥ इदमिदानीं किमर्थं ? ॥ नियमार्थम्—'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यै'रिति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवति

प्र.]स्थानप्रयत्नवत्त्वं । तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम् । यथा च नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाऽभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाऽभावः, एवं वर्णवर्णैकदेशयोरपीति भावः । नुडादिषु चोक्तमिति । अग्रहणपक्षे नुडादिषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यं भवेदिति ग्रहणपक्ष आश्रीयते । इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये मा भूद्व्यापारः, यथा अग्न इन्द्र इत्यादावेकारोऽयादेशं प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इह तु 'मातृणा'मिति समुदायस्य न कस्मिंश्चिद्विधौ[3] निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यं प्रति कस्मान्निमित्तत्वं न प्रतिपद्यते ? ॥ भेदेन चोपलम्भान्नाव्यपवृक्तस्येति न्यायो नास्ति । यत्तद्रेफादिति । रेफ एव भक्तिस्तस्या यत्परमित्यर्थः । ऋकारभागं च व्यवधायकमिच्छन्ति । न तत्कचिदिति । मात्रातुर्यस्य[4] पृथगभावात् । एतैरेवेति । येऽक्षरसमाम्नाये पठ्यन्तेऽकारादयः, ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादयः

उ.] दिति यदुक्तं तत्राह—यथा चेति । पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतीति । अत्र नरसिंहावयवानामित्यनुकृष्टव्यं । ननु समुदाये एवाऽवयवानां गुणभावेन प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्कथं कार्ययोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रधानकार्याऽभावे गुणा अपि कार्यं प्रतिपद्यन्त इत्याह—इह समुदायस्येति । भेदेन चेति । यथा 'माषा न भोक्तव्या' इति निषेधो मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते, तत्र तद्बुद्धिसद्भावात्. एवमृकारस्थो रेफो भेदेन प्रतिभासात्कार्यं प्रतिपद्यत एवेत्यर्थः । 'रेफाद्भक्ते'रिति समानाधिकरणमित्याह—रेफ एवेति । भक्तिः—भागः । ऋकारभागं—तदन्तर्वर्त्यज्भागमित्यर्थः । 'इकारभाग'मिति पाठोऽज्भाग इकारसदृश इति मतेन बोध्यः । अतएवाऽवकहडचक्रे ऋ ॠ ऌ ॡ इति चतुर्णामिकारराश्या निर्णय उक्तः स्वरशास्त्रे । मात्रातुर्यस्येति । रेफोऽर्द्धमात्र, उभयतोऽज्भक्तिरर्द्ध-

१ 'गृह्यते' । २ 'वर्णग्रहणेऽपीति' । ३ 'क्वचित्' । ४ 'चतुर्थस्य' ।

ऋकाराण्णत्व'मिति यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्–नार्नमनिरिति ॥ यत्तर्हि तत्रैव 'तृप्नोति'शब्दं पठति ॥ यच्चाऽपि नृनमनशब्दं पठति ॥ ननु चोक्तं 'वृद्ध्यर्थमेतत्स्या'दिति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । [इदमस्ति[1]-'छन्दस्यृदवग्रहा'दिति । 'ऋतः' ।] ऋतो [उत्तरस्य[2]] नो णो भवति । ततः 'छन्दस्यृवग्रहात्' । 'ऋत' इत्येव ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२।

॥ * ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः ॥ * ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन । अक्षदर्शेन[3] ॥*॥ न वाऽन्येन व्यपेतत्वात्[4] ॥*॥ न वा वक्तव्यः[5] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन व्यपेतत्वात्[4]' । अन्येनाऽत्र व्यवायः ॥ यद्यप्यत्रान्ये व्यवायोऽडाऽपि तु व्यवायो-[6]

प्र.] सर्वे ते आक्षरसमाम्नायिकाः । अत्र च 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठ'ञिति भवार्थे ठञ्, 'प्रयोजन'मित्यनेन वा । यदयमिति । इदं ज्ञापकमृकारादपि नो णो भवतीत्यनुमापयति । अथ वा वर्णैकदेशोऽपीह रेफो गृह्यते, रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते, भक्तिव्यवधानेऽपि वा णत्वं भवतीत्यनुमीयते । [रषाभ्यां नो णः] ॥

अट्कुप्वा । अड्व्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राऽडादिव्यवायविषये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषा निर्दिष्टाङ्गविकलोपतिष्ठत इति यत्राऽडादिव्यवायोऽन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः । न वेति । 'रषाभ्या'मित्यत्र 'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वाऽप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादि-

उ.] मात्रा । अत्र मानं प्रत्याहाराह्निके उक्तम् । एवञ्च परभागो मात्रातुर्य इति स्पष्टमेव । एवञ्च 'नाव्यपवृक्तस्ये'तिन्यायादङ्ग्रहणेन ग्रहणाऽभाव इति भावः । प्रयोजनमित्यनेन वेति । प्रयोजनशब्दश्च प्रकृते प्रयोजकपरः । शेषं भाष्यं प्रत्याहाराह्निके व्याख्यातम् । तत्र बहिरङ्गा वृद्धिरित्येतद्वार्तिकमतेन । भाष्यकृता 'खरवसानयो'रिति सूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तेः सिद्धन्तितत्वात् । [रषाभ्यां नो णः] ।

अट्कुप्वा । ननु व्यवाये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपस्थित्या णत्वाऽप्राप्तेः किं प्रतिषेधेनेत्यत आह–एतत्सूत्रेति । अडादिव्यवाये इति । तद्व्यवाये विधानसामर्थ्यात्तावन्मात्रकृतानन्तर्याऽभावेऽपि णत्वं भवति । अन्यव्यवाये तु निर्दिष्टग्रहणेन तद्व्या-

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'ऋत उत्तरस्य नो' । ३ 'दर्शनेन' पा० । ४ 'व्यवेत' । ५ 'वक्तव्यं' । ६ 'प्यन्येनात्र' ।

ऽस्ति । तत्रास्त्यड्व्यवाय[१] इति प्राप्नोति ॥ अटैव व्यवाये भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत्?॥न हि॥ कथमुच्यमानं गंस्यते?॥अड्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदिहि यत्राऽटा चाऽन्येन च व्यवायस्तत्र स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। 'व्यवाये नो णो भवती'त्येव ब्रूयात्॥ अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र मा भूत्–कृत्स्नं मृत्स्नेति ॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्याच्छर्व्य[१]वाये नेत्येव ब्रूयात् ॥*॥ तत्समुदाये णत्वाऽप्रसिद्धिर्यथान्यत्र ॥*॥ तत्समुदाये–व्यवाय समुदाये–णत्वस्याऽप्रसिद्धिः–अर्केण अर्घेण । ['यथान्यत्र'[२]] । यथाऽन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति ॥ क्वाऽन्यत्र ? ॥ 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' । निंस्से निंस्स्वेति ॥ किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति ? ॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति । तद्यथा–वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः–'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति। तद्यथा 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ॥ यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति–किरिणा गिरिणेति॥ उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते, तद्यथा–'गर्गैः सह न भोक्तव्य'मिति, प्रत्येकं च न भुज्यते समुदितैश्च ॥*॥ कुव्यवाये हादेशेषु

प्र.] व्यवाये णत्वमनुजानाति नाऽन्यव्यवाये, तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादितिभावः । **अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति** । सामर्थ्येनाऽप्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति । अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायाऽसम्भवाद्व्यवाय इत्येवाऽड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमटैव व्यवाय इत्यवधारणार्थं विज्ञायत इत्यर्थः । **अनिर्दिष्टैरिति** । अडादिव्यतिरिक्तैः । **शर्व्यवाये नेति** । अस्मादेव च निषेधादन्यव्यवाये णत्वमुपास्यते । **यद्येवमेकेनेति** । द्वाभ्यामपि व्यवाये न प्राप्नोति-अर्केणेति । **उभयथेति** । व्यवायोपलक्षणायाऽडादीनामुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च यथा-

उ.]वृत्तेर्न प्रवर्तते इति भावः । न च व्यवायपदश्रुत्या विरोधान्निर्दिष्टांऽशाऽप्रवृत्तिः । निर्दिष्टपदस्य तदतिरिक्ताऽक्षरसमाम्नायिककृताऽव्यवायपरत्वात् । तदाह–**सामर्थ्येनापीति**। अनेनास्यैकदेशयुक्तित्वं ध्वनयति । अन्यथा नव्घटितेन गुर्वर्थेन न्यासेन कथमन्यथासिद्धिमस्य वदेत् । भाष्ये–**शर्व्यवायेनेति**। शर्ग्रहणं चुट्टुलानामप्युपलक्षणम् । अतएवाऽऽर्लीत्यादौ न दोषः । **द्वाभ्यामपीति** । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायाश्रयणे सर्वैरेव व्यवाये णत्वं स्यान्नैकेन न द्वाभ्यामित्यर्थः। **व्यवायोपलक्षणायेति** । व्यवायकर्तृबोधनायेत्यर्थः । यथा

१ 'तत्राड्व्यवायः' । २ 'तुशर्व्यवाये ने । ३ 'इदं क्वाचित्कम् ।

प्रतिषेधः[1] ॥*॥ कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ * ॥ प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानीति ॥ * ॥ [वृत्रघ्नः[3] स्रुघ्नः प्राघानीति प्रयोजनम्] ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

॥ * ॥ नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधः ॥ * ॥

नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रेन्वनम् प्रेन्वनीयम् ॥ * ॥ अनागमे च णत्वम् ॥ * ॥ अनागमे च णत्वं वक्तव्यम्[4] । तृम्फणम्[5] तृम्फणीयम्[6] ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाये वचनात्तु[7] सिद्धम् ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाये नो णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । नकारेऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–प्रेन्वनं प्रेन्वनीयम् ॥ अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं– 'नुमो योऽनुस्वार'इति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–तृम्फणं[6] तृम्फणीयम् ॥

एवं तर्ह्ययोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितस्तत्राऽनुस्वारे कृतेऽड्व्यवाये इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृतेऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम् ॥ [अट्कुप्वाङ्]

प्र].सम्भवं व्यवाये णत्वं भवति। वृत्रघ्न इति। 'प्रातिपदिकान्ते'ति णत्वप्रसङ्गः । स्रुघ्न इति । स्रुचो हन्यन्तेऽस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः । प्रेन्वनमिति । 'इजादेः सनुम' इति णत्वप्रसङ्गः । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्देश इति भावः । नुमो योऽनुस्वार इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपातः ॥

उ.] 'वृषलैर्न प्रवेष्टव्य'मिति वृषलस्य प्रवेशनिषेधपरनोदनायां प्रत्येकं संहतानाञ्च प्रवेशो निषिध्यते एवमिहापीत्यर्थः । प्रातिपदिकान्तेति । 'कुमति चे'त्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । 'स्रुघ्न' इत्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति प्राप्तिः । अतएव ऋगयने निपातनमाश्रित्य 'अग' इति तत्र प्रत्याख्यातं भाष्ये । अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति । तत्करणेऽपि 'बहुवृत्रहाणी' त्यसिद्धेः, उपसर्गसंबन्धसत्त्वेन[8] 'वृत्रघ्न' इत्यसिद्धेश्च, 'प्रघनाघन' इत्यत्र णत्वापत्तेश्चेति भावः । वार्तिकस्य त्वत्र करणात्सर्वणत्वनिषेधकत्वमिति बोध्यम् । 'हादेशेष्वि'ति विशेषणात् 'द्रुघण' इत्यादौ 'पूर्वपदा'दितिणत्वं भवत्येव । तत्र हि द्रावुपपदे हन्तेरप् घनादेशश्च हन्तेरन्तोदात्तो विधीयते । द्विनकारक इति । तत्र पूर्वो नकारोऽनुस्वारस्य परसवर्णेन निर्दिष्ट इति व्याख्यास्यत इति भावः । [अट्कुप्वाङ्नुम्]।

---

१ अयं पाठः प्रायिकः । २ केचित्तु इदं भाष्यमित्याहुः । ३ अयं पाठस्त्रुटितो भवेत् । ४ 'कर्तव्यम्'। ५ इदं क्वचिन्न । ६ 'तृम्प' । ७ 'वचनात्सिद्धं'वा । ८ 'सम्बन्धासत्त्वेन'।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।८।४।३॥

॥*॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥ **पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजयन् ?** ॥*॥ तद्धितपूर्वपदस्थाऽप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ **तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत्। खारपायणः, करणप्रियः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र सम्बन्धादेतदवगन्तव्यं–'यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम' इति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ उत्तरपदं प्रति** ॥*॥ संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः ॥*॥ **संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्याऽयं प्रतिषेधो विज्ञायते–'अग' इति ॥ तत्र को दोषः ?** ॥ * ॥ तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥ **तत्र पूर्वेण संज्ञायां चाऽसंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति ॥** ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम्[1] ॥*॥ **योगविभागः करिष्यते–'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'। ततः 'अगः' । गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च[2] णत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः**

प्र.]पूर्वपदा। तद्धितेति। 'पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्व'मिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । **खारपायण इति** । खरपस्यापत्यं गोत्रं । नडादित्वात् फक् ।

सम्बन्धिशब्दाविति। पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते। समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव। **समान[पदे][2]मेवेति** । समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागाऽपेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाऽप्रसङ्गः । एवं च विध्यर्थमेतत्सूत्रं, न नियमार्थम् । अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं, यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति, तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदत्वमेव नास्ति । अत्राहुः– यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वा-

---

उ.] पूर्वपदात् । पूर्वपदे याविति । पूर्वपदग्रहणं तत्स्थे लाक्षणिकमिति भावः । **नियमादिति** । समासे समानपदत्वात्पूर्वेण सिद्धेऽस्यारंभादित्यर्थः । **पूर्वपदावयव इति** । आक्षेपोऽप्युत्तरपदावयवनस्येति भावः । पूर्वपदशब्दो रूढ इति तात्पर्यम् । भाष्ये– **नित्यं णत्वप्रसङ्ग इति** । सर्वत्र संज्ञायामसंज्ञायां च णत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । **ऋगयनादिभ्य इति** । ऋगयनव्यतिरिक्तानां तु गव्यवधाने णत्वप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति

---

१ अस्य व्याख्या लुप्ता भवेत् । २ इदं क्वचिन्न ।

प्रतिषेधः ॥*॥ अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसंज्ञायाम् ॥*॥ न वाऽर्थः प्रतिषेधेन ॥ णत्वं कस्मान्न भवति ?॥ 'यथा सर्वनामसंज्ञायाम्' । उक्तं च सर्वनामसञ्ज्ञायां[1] 'सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव'इति ॥ यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते–सर्वादीनि सर्वनामानीति, इहेदानीं किं निपातनम् ? ॥ इहापि निपातनमस्ति ॥ किम् ? ॥ 'अणृगयनादिभ्य' इति ॥ नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानपद' इत्युच्यते, न चैतत्समानपदम् ॥ समासे कृते समानपदम् ॥ समानपदमेव[2] यन्नित्यं । न चैतन्नित्यं समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्समानं चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ [पूर्वपदात्संज्ञायामगः] ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।८।४।६।

॥ * ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्यः[3] ॥ * ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–देवदारुवनम् ॥ * ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधः[3] ॥ * ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । तिमिरवनम् ॥ [विभाषौषधिवन] ।

अह्नोऽदन्तात् ।८।४।७।

॥*॥ अदन्तादन्तस्य[2] ॥*॥ अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–दीर्घाह्नी शरदिति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं । नैषाऽहञ्छब्दात्षष्ठी ॥ का तर्हि ? ॥ अह्नशब्दात्प्रथमा ।

प्र.]ऽभावः । इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाऽव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते । **समानग्रहणमिति** । 'पद'इत्येवाऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवात्सामर्थ्यादेकत्वसङ्ख्याया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरङ्गीकृताऽवधारणा विज्ञायत इत्यर्थः । **[पूर्वपदात्]** ॥

उ.] भावः । **यत्र द्वावपीति** । एवं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाऽघटितत्वमेव समानपदत्वमिति भावः । **सामर्थ्यादेकत्वेति** । अनुवादगतत्वेऽपि सामर्थ्यात्तद्विवक्षेति भावः । इदं चिन्त्यं, पदान्तरेऽप्रवृत्त्यापत्तेः । तस्मात्पदे इत्युक्त्यैव प्रत्यासत्त्या रवनानामेकपदस्थत्वे लब्धे तत्सामर्थ्यात्तल्लाभ इति बोध्यम् । **[पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः]** ॥

विभाषौषधि। भाष्ये–**द्व्यक्षरेति** । अत्राऽक्षरशब्देनाऽच्सहितं व्यञ्जनम् । अतएवेरिकादिभ्यः प्रतिषेधः सार्थकः । **[विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः]** ॥

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'समानमेव' । ३ 'इदं लुप्तं सम्प्रति ।

'पूर्वसूत्रनिर्देशश्च'[1] ॥ अथ वा युवादिषु पाठः करिष्यते ।। [अह्नोऽदन्तात्]।।

वाहनमाहितात् ।८।४।८।

॥*॥ आहितोपस्थितयोः[2] ॥*॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्–इक्षुवाहणम् शरवाहणम् ॥ अपर आह ॥*॥ वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम् ॥*॥ यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत्[3]– गर्गवाहनमिति ।। [वाहनमाहितात्] ।

वा भावकरणयोः ।८।४।१०।

॥*॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। गिरिणदी गिरिनदी। चक्रणितम्बा चक्रनितम्बा।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।८।४।११।

॥*॥ प्रातिदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम्॥*॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् ।। किं प्रयोजनम् ? ॥ 'असमासान्तप्रतिषेधार्थम्' । असमासान्तस्य मा भूत्–गर्गभगिनी

प्र.] अह्नोऽदन्तात् । पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्या न निरदिक्षन्नित्यर्थः । अथवेति । अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः, 'प्रातिपदिकान्ते'ति विकल्पेन णत्वं मा भूत् । [अह्नोऽदन्तात्] ।

वाह । आहितोपस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । 'स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वाद्भूतकालस्येहाविवक्षे'त्यन्ये आहुः । वाहनं वाह्यादिति । वहनीयवाचिन इत्यर्थः । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव। [वहिनमाहितात्]

प्रातिपदिका। समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो

उ.] अह्नोऽदन्तात् । अवश्येति । एवं चाऽदन्तानुकरणक्लेशो वृथैवेति भावः ।

वाहनमा । आहितम्–आरोपितं । वाह्यम्–उपस्थितम् । अनारोपितवाह्यमपि सन्निहितवाह्यं । वचनमिति । उपस्थितेत्येतदित्यर्थः । सूत्राक्षरैरेवाऽस्याऽर्थस्य सिद्धिं दर्शयति–स्वस्वामीति । वहनीयेति । वहनीयाऽर्थवाचकात्परस्य वाहनस्य णत्वमित्यर्थः । तत्किं गार्ग्यवाहणमित्यसाध्वेव, नेत्याह–यदेति । [वाहनमाहितात्] ॥

प्रातिपदिकान्त । ननु कृतेऽपि समासान्तग्रहणे समासप्रातिपदिकावयवत्वात्-

---

1 इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । 2 इदं लुप्तम् । 3 'भूदिति' पा० ।

दक्षभगिनीति ॥ न वा भवति–गर्गभगिणीति ? ॥ भवति यदैतद्वाक्यं· गर्गाणां भगो गर्गभगः, गर्गभगोऽस्याऽस्तीति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति–गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति, तदा न भवितव्यं, तदा मा भूदिति[1] ॥ यदि समासान्तग्रहणं क्रियते माषवापिणी व्रीहिवापिणीत्यत्र न प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ॥ * ॥ [लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति ॥ * ॥ तत्र युवादिप्रतिषेधः ॥ * ॥ तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। आर्ययूना क्षत्रिययूना। प्रपक्वानि परिपक्वानि। दीर्घाह्नी शरदिति ॥

कुमति च ।८।४।१३।

अथेह कथं भवितव्यं–माषकुम्भवापेण व्रीहिकुम्भवापेणेति, नित्यं णत्वेन भवितव्यम्[3]आहोस्विद्विभाषया ? ॥ यदा तावदेतद्वाक्यं भवति–कुम्भस्य वापः कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति,–तदा

प्र.] नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः। गर्गभगिनीति। 'भगि'न्नित्येतस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तो नकार इति णत्वप्रसङ्गः। अन्तशब्दश्चाऽवसानवर्त्त्येकदेशवाची। यथा वस्त्रान्त इति। गर्गभगोऽस्यास्तीति। खारपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयोः पूर्वेणैवाऽत्र णत्वं न त्वनेन। माषवापिणीति। ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्षः। नकारान्तेन समासः पश्चादीकार इति सिद्धान्तः। प्रपक्वानीति। अत्र 'कुमति चे'ति नित्यं णत्वं प्राप्नोति। [प्रातिपदिकान्त]।

कुमति च। अथेति विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः। विग्रहद्वयेऽप्यर्थाभेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्य गजस्नानतुल्यत्वात्। न चाऽत्र णत्वेन भाव्यम्, 'पदव्यवाय' इति प्रतिषेधात्। केचित्त्वाहुः–यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाऽभावान्निषेधाऽप्रवृत्तिः।

उ.] णत्वं स्यादेवेत्यत आह–अन्तशब्दश्चेति। न त्वेकदेशमात्रवाचीति भावः। नत्वनेनेति। समासप्रातिपादिकान्तत्वाऽभावान्नकारस्येति भावः। [प्रातिपदिकान्तनुम्]।

कुमति च। निष्प्रयोजनत्वमुपपादयति—विग्रहद्वयेऽपीति। निषेधप्रतिषेधप्रतियोगिनः प्राप्तिमात्रनिरूपणपरं भाष्यमित्यन्ये। केचिदाहुरिति। अत्राऽरुचिबीजन्तु प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव निषेधप्रवृत्त्याऽत्र तस्य दुर्लभत्वं। किं चाऽपदादिविधाविति

१ इतिः क्वचिन्न। २ इदं लुप्तम्। ३ 'भाव्यम्'। ४ 'अजागलस्तन'।

नित्यं णत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति,-माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवाप इति,-तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।८।४।१४।

असमासग्रहणं किमर्थम् ? ॥ समास इति वर्त्तते, असमासेऽपि यथा स्यात्-प्रणमति परिणमति ॥ क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम् ? ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायामग'इति ॥ कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् ? ॥ पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात् । समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ समासेऽपि यथा स्यात्-प्रणामकः । परिणामकः॥ यदि तर्हि समासे चाऽसमासे चेष्यते नार्थो'ऽसमासेऽपि'ग्रहणेन । निवृत्तं पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाण्णत्वं वक्ष्यामि ॥ समासे नियमान्न प्राप्नोति॥ असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

प्र.] कुम्भस्य वापः कुम्भवापो, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध [इति] । [कुमति च] ।

उपसर्गा । समास एतद्भवतीति । ननु 'सुबामन्त्रित' इत्यत्रोक्तम्—'अविशेषेणैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति, तेन चर्मनमन्नित्यत्र णत्वं न भविष्यती'ति । उच्यते । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः । **समासे नियमादिति ।** यदा 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते । समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्धं णत्वं नियम्यते । यदा तु समानग्रहणात्समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासेपिग्रहणस्य ज्ञापकत्वाऽनुपपत्तिः । न्यायात्तु प्रकरणे प्रकरण-

---

उ.] पर्युदासेनाऽपदान्तविधावेव तत्प्रवृत्तेर्न लुमतेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वम् । एवञ्चेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम । [कुमति च] ।

उपसर्गाद । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानायेति । तत्र हि चर्मनमन्, कूपे सिंचन्नित्यादौ णत्वषत्ववारणाय स्वरग्रहणमित्युक्ते, पूर्वपदादिति नियमाण्णत्वं न भविष्यति-इति चोदिते 'समासे एतद्भवतिपूर्वपद'मित्याद्युक्त्वा 'नेत्याह अविशेषणे'त्यादिना स्वरग्रहणं प्रत्याख्यात । तच्चाऽयुक्तमिति 'रूढियोंगमपहरती' ति न्यायसिद्धैतद्भाष्याद्विज्ञायते, तदाह-**नत्वेष इति । विध्यर्थत्वादिति ।** अयमेव युक्तः पक्षस्तत्र सिद्धान्तितश्चेति ज्ञापकत्वमसङ्गतम् । एवं चाऽसमासेऽपीति सूत्रं व्यर्थमेवेति भावः । ननु प्रत्येकं योगानामानर्थक्ये मानाभावात् स्वस्व

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'अजागलस्तन'

एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न योगो योगेऽसिद्धः ॥ किं तर्हि ? ॥ 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ यत्तदुक्तं–निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोती'ति, न स दोषो भवति ॥ * ॥ णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देशः ॥*॥ [णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देशः]। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न च णोपदेशं प्रति क्रियायोगः ॥ एवं तर्ह्याहाऽयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति, न च णोपदेशं प्रत्युपसर्गोऽस्ति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधः ॥ * ॥ [वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो] वक्तव्यः। प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्–प्रनायको ग्राम इति ॥ ॥*॥ सिद्धं तु यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ ['यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात्']। यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'णोपदेशं प्रत्युपसर्गाऽभावादनिर्देश'इति ॥ नैष दोषः। णोपदेश इति–नैवं विज्ञायते-ण उपदेशः णोपदेशः, णोपदेशस्येति ॥ कथं तर्हि ? ॥ ण उपदेशोऽस्य सोऽयं णोपदेशः, णोपदेशस्येति ॥

प्र.]स्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते, प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तदन्तर्गतानां योगानामानर्थक्याद्योगे योगस्याऽसिद्धत्वायोगात्। असिद्धत्वेन कार्याऽसम्पादनादनर्थकत्वमितिभावः। प्रकरणाऽसिद्धत्वेपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम्। अथवा 'निष्कृत'मित्यादौ विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधेयं न तु सकारस्य। **णोपदेशं प्रतीति**। उपदिश्यत इत्युपदेशो, णश्चासादुपदेशो णोपदेश इति कर्मधारयं मत्वा चोद्यते। **नैवं विज्ञायत इति**। उपसर्गग्रहणस्य मा भूद्गौणार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते। [**उपसर्गादसमासे**]।

उ.]साध्यप्रयोगसाधनेन सार्थक्याचेत्यत आह **अथवेति**। एवञ्चैतत्पक्षाश्रयणे न किंचित्फलमिति भावः। **कर्मधारयमिति**। अन्तरङ्गत्वादिति भावः। भाष्ये–**सिद्धन्तु यं प्रतीति**। यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णोपदेशस्य नस्य ण इत्यर्थ इति भावः। नन्वन्तरङ्गकर्मधारये संभवति कथं बहिरङ्गबहुव्रीह्याश्रयणमत आह–**उपसर्गेति**। तदा उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमित्याश्रयणीयं स्यादिति भावः। [**उपसर्गादसमासेऽपि**]।

१ इदं लुप्तम्। २ 'नो णो'। ३ इदंप्रायो लुप्तम्। ४ 'किन्तर्हि'। ५इदं क्वचिन्न। ६'गौणत्वं'

हिनुमीना ।८।४।१५।

॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रहिणोति प्रमीणीते ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्रहिणुतः प्रमीणाति ॥*॥ सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अचः स्थानिवत्त्वात्' । स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः–'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति ॥ [हिनुमीना] ।

आनि लोट् ।८।४।१६।

लोडिति किमर्थम् ?॥ प्रहिमानि कुलानि, प्रवपानि मांसानि ॥*॥ आनिलोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात्॥*॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अर्थवद्ग्रहणात्' । अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणं, नैषोऽर्थवान् । ॥*॥ अनुपसर्गाद्वा ॥*॥ अथ वा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–प्रयाणि, परियाणीति, अत्रापि नाऽऽनिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः ॥ कथम् ?॥ यत्क्रियायुक्ता इति.–नैवं विज्ञायते 'यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति ॥ कथं तर्हि ?॥ या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

प्र.] आनि लोट् । आनिशब्दमिति । क्रियायोगग्रहणस्यैव 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रती'ति व्याख्यानम् । योगश्चाऽर्थलक्षणः । तत्र प्रयोगविषया क्रियाऽऽश्रीयते । सा च न क्व चिदसंसृष्टाऽस्तीति समुदायस्था आश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति क्रियायोगः । तत्राऽयं सूत्रार्थः–'उपसर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्व'मिति । तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् । [आनिलोट्]।

उ.] हिनुमी । भाष्ये–स्थानिवत्त्वादिति । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वंतु न, त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तेः । एकदेशविकृतन्यायेनापीदं सिध्यतीतीदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति केचित ॥

आनि लोट् । यत्क्रियेत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे हेतुं दर्शयन् तत्पक्षे इष्टसिद्धिं दर्शयति–क्रियायोगेति । प्रयोगविषयेति । तस्या एव मुख्यत्वात् । नतु शास्त्रीयान्वयव्यतिरेकविषयेति भावः । न क्वचिदिति । पदस्यैव लोके प्रयोगात् । एतेन निरा समन्तान्नयति तत्कुलं

---

१ इदं क्वचिन्न ।

**नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपति-
वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।८।४।१७।**

॥ * ॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसङ्ख्यानम्[1] ॥ * ॥ **नेर्गदादिष्वड्व्यवाय उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रण्यगदत् । परिण्यगदत्** ॥*॥आङि[1] च ॥*॥ **आङि चेति वक्तव्यम् । प्रण्यागदत् ।** ननु चाऽयमड् गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन **ग्राहिष्यते ॥ न सिध्यति । अङ्गस्याऽडुच्यते, विकरणान्तं चाऽङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तोऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्ह्यड्व्यवाय इति वर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति ॥ तद्वै कार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः ॥ तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥**

अनितेः ।८।४।१९। अन्तः ।८।४।२०।

अन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ अनितेरन्तग्रहणं संबुद्ध्यर्थम् ॥*॥ **अनिते-रन्तग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'संबुद्ध्यर्थम्' । हे प्राण् ।**

अपर आह–॥*॥ अनितेरन्तः पदान्तस्य[2] ॥*॥ **अनितेरन्तग्रहणं क्रियते, 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्[3]** ॥*॥यो वा तस्मादनन्तरः॥*॥

प्र.] नेर्गदन । तदिति । तत्र हि निमित्तयो रेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकार-स्याऽटा व्यवाय आश्रितः । इह तु नेः परे गदादयो व्यवहिता इति णत्वाऽ-प्रसङ्गः । **तत्रापीति ।** यत्र यन्निमित्तं तत्राऽस्याऽडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । **[नेर्गदनद] ।**

अनितेः । सम्बुद्ध्यर्थमिति । अनितेर्नकारोऽन्त एवेऽत्यन्तग्रहणसामर्थ्या-त्पदस्याऽन्तो विज्ञायत इति 'पदान्तस्ये'ति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते । **अपर आहेति**—पाठभेदं दर्शयति । वस्तुतस्तु नाऽस्ति भेदः । **यो वा तस्मा-**

उ.] निरानीत्यादौ णत्वव्यावृत्त्यर्थं, तदुपसर्गत्वादर्थवत्त्वाच्चेति परास्तं, भाष्यप्रामाण्येन तथाप्रयोगानभिधानादिति दिक् । **[आनि लोट्] ।**

नेर्गद । कार्यिशब्देन नकारो गृह्यत इत्याह–**नकारस्येति । 'नेः परे गदादय'** इति पाठः । **यत्र यदिति ।** पूर्ववत्परस्यापि निमित्तत्वान्निमित्तनिमित्तिनोरटा व्यवाये णत्वमित्यर्थः समान इत्यर्थः । **[नेर्गदनदपतपदघुमास्यति] ।**

अनितेरन्तः । संबुद्ध्यर्थत्वेऽपि योगविभागस्य पूर्वसूत्रेऽन्त इत्यपकृष्यते इत्याह–**यो वेति ।** वाशब्दश्चाऽर्थे । **सामर्थ्यादिति ।** अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्येति

---

१ इदं क्वचिन्न । २ केचित्त्विदं न वार्तिकमित्याहुः । ३ 'प्राप्तस्तद्बा' पा० ।

अथ वा–अयमन्तशब्दोऽस्त्येवाऽवयववाची । तद्यथा–वस्त्रान्तो वसनान्त इति । अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा–उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते[2] अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात्–प्राणितीति । इह मा भूत्—पर्यनितीति[1] ।

उभौ साभ्यासस्य ।८।४।२१ ।

॥ * ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥ * ॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते, प्राणिणिषति ॥ [उभौ साभ्यासस्य] ॥

प्र.] दिति । अस्मिन् पक्षे 'प्रा'णिति सम्बुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम् । तद्यः सामीप्य इति । एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाश्रीयते । 'पर्य्यनिती'त्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाऽभावः । [अनितेः] ।

उभौ साभ्यास । साभ्यासस्य द्वयोरिति–उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति । उभावित्यस्मिन्नसति साऽभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृतेऽनन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्य सिद्धत्वाद्व्यवहितार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते । [उभौ साभ्यासस्य] ॥

उ.] भाष्योक्तेरेकादेशस्य परादिवद्भावेन रेफस्याऽनितिसमीपत्वाऽक्षतेरिदं किमर्थमिति चिन्त्यं । यत्तु 'न पदान्त'सूत्रे नव्यैर्निमित्तसमीपस्थो योऽनितेर्नकार इति, निमित्तसमीपस्थाऽनितेर्यो नस्तस्य णत्वमिति द्वेधा व्याख्यानं भाष्ये स्थितमित्युक्तं, तत्कथं भाष्याक्षरस्वरससिद्धमिति चिन्त्यम् । अन्तशब्दश्चाऽत्राऽव्यवहितसमीपवाची, व्याख्यानात् । प्राणितीत्यत्र स्थानिवत्त्वं तु न, अपूर्वविधित्वात्पञ्चमीसमासस्याऽनित्यत्वाच्चेति दिक् । भाष्ये–**समीपे यो रेफ इति** । 'अन्त' इति विभक्त्यन्तरेण विपरिणम्यते इति भावः । [**अनितेरन्तः**] ।

उभौ साभ्या । वचनसामर्थ्याच्चेति । अनेन तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः । 'साभ्यासस्ये'ति च 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायेनाऽनितेर्विशेषणं, न नस्य । एतेनाऽभ्याससहितनस्येत्यर्थे रमागमेन रोपधयोरिवाऽभ्यासनिवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । **तक्रकौण्डिन्येति** । वस्तुतस्तु एवं हि 'न' इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्याधिकारादुभयोरिति वदेत्, अत्पूर्वस्येतिवत् । अतएव 'यो रेफस्तस्मान्नस्ये'ति 'अनिते'रित्यत्र भाष्ये उक्तं । किञ्चाऽभ्यासस्यानर्थकत्वात्तस्य पूर्वेण सिद्धिरित्यपि चिन्त्यं । तस्मात्साभ्यासग्रहणप्रयोजनपरतयैवेदं भाष्यं योज्यम् । तथाहि–अभ्यासस्यानर्थक्यादुत्तरखण्डस्य व्यवहितत्वान्न पूर्वेणैकस्याऽपि सिद्धिः । अत्र सूत्रेऽभ्यासेनेत्यभ्यासस्येति वा करणेऽपि द्वयोर्न सिद्धिः । अतः

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'विज्ञास्यते' ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२।

हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम् ? ।। प्रघ्नन्ति परिघ्नन्ति ।। * ।। हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम् ॥ * ।। [हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्[1]]। किमुक्तम् ? ।। 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध' इति ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य] ॥

उपसर्गादनोत्परः ८।४।२८।

कथमिदं विज्ञायते–ओकारात्परः–ओत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति, आहो स्विदोकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति ? ।। किं चातः ? ।। यदि विज्ञायते 'ओकारात्परः ओत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति,–प्र नो मुञ्चतम्—अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते–ओकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति,–प्राणो वनिर्देवकृता,–अत्र[2] न प्राप्नोति ।। उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति। प्र नः मुञ्चतम्–प्र नो मुञ्चतम् । प्र उ नः–प्रोनः ।। *।। भाविन्यप्योति नेष्यते ॥ * ॥ भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते ।। एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ।। [उपसर्गादनोत्परः] ॥

प्र.] उपसर्गादनोत्परः। उभयथा च प्रक्रम इति । प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयाऽर्थः क्रमपाठः । भाविन्यपीति । यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति, संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्त्तते, सांप्रतिकसद्भावे तु भाविगतिर्दुलभेति पाठान्तरमाश्रितम्। अथवोभयथा च प्रक्रमे इत्यस्याऽयमर्थः,–उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति । भाविनीति । ओकारार्थ उकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थसम्भवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः ।

उ.]साभ्यासस्येत्युक्तमिति। अतएव वार्तिककृता साभ्यासस्येति पदं गृहीत्वा 'द्वयोरिष्ट'मित्युक्तम्। उभौग्रहणप्रयोजनं तु 'एकःपूर्वपरयो'रित्यत्र भाष्ये उक्तम्–आदेशद्वयलाभार्थमिति । अन्यथा ऊडत् रम्वच्च सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोर्निवृत्तौ स्थान्यभावादेव पुनः प्रवृत्त्यभावेनादेशद्वयलाभो न स्यात् । एवं च भाष्ययोर्न विरोध इति दिक् । [उभौ साभ्यासस्य] ।

उपसर्गादनोत्परः । भाष्ये–उभयथा चेति । तन्त्रेण समासद्वयाऽङ्गीकारे इत्यर्थः । प्रक्रमे दोष इत्यत्र 'प्रक्रम'शब्दार्थमाह–ग्रन्थेति। क्रमपाठ इति। पदसंहितयोर्द्वयोरपि तुल्यकालमभ्यासार्थः पाठः क्रमपाठ इत्युच्यते। अत्र व्याख्याने 'क्रमे' इत्येव सिद्धे 'प्र'शब्दो व्यर्थोऽतः पक्षान्तरमाह–अथवेति । ओकारार्थ[1] इति । ओकारे उकारश्च ओकारशब्देनोच्यत इत्यर्थः । मूलेऽन्यतर[2]ग्रहणमुपलक्षणं बोध्यम् । अत्र पाठान्तराश्रयणे बीजमाह–

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'अत्रापि निषेधः प्रा' ।

कृत्यचः । ८।४।२९ ॥

॥ * ॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमनेन वासेन॥** [कृत्यचः]॥

णेर्विभाषा । ८।४।३० ॥

॥ * णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । प्राप्यमाणं प्राप्यमानम् ॥***॥ तद्वि[2]-धानात्सिद्धम् ॥*॥ **[तद्विधानात्सिद्धम्][1]। विहितविशेषणं णिग्रहणं 'ण्यन्ताद्यो विहित' इति** ॥*॥ अड्धिकाराद्वा ॥ * ॥ **अथ वाऽड्व्यवाय इति वर्तते ।**।

इजादेः सनुमः ।८।४।३२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'कृत्यच' इत्येव सिद्धम् ? ॥ * ॥ नियमार्थोऽय[2]-मारम्भः॥*॥**[नियमार्थोऽयमारम्भः][1]।इजादेरेव च सनुम्कान्नान्यस्मात्सनुम्का[3]-दिति । क्व मा भूत् ? ॥ प्रमङ्कनं परिमङ्कनम् ॥***॥ सनुमो णत्वेऽवधारणाऽ-

---

प्र.] कृत्यचः । निर्विण्णस्येति । अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वच-नम् । तत्र परस्य णत्वं, पूर्वस्य ष्टुत्वम् । **[कृत्यचः]** ।

णेर्वि । णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति णत्वं स्यादिति णेरितिवार्त्तिका-रम्भः । **साधनव्यवाय इति** । साधनाऽभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः 'साधन'शब्देनोच्यते । विकरणः साधनाभिधायीति केषांचिन्मतेन वा । **तद्विधानादिति ।** सूत्रेषु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराण्ण्यन्ताद्यो विहितः कृदि-त्याश्रीयते । **अड्धिकाराद्वेति** । 'ण्यन्तात्परो यः कृ'दित्येवमप्याश्रीयमाणे न दोषो, ण्यन्तस्य कृतां चाड्व्यवायेपि णत्वाभ्यनुज्ञानात् । **[णेर्विभाषा]** ।

इजादेः । सनुमो णत्व इति । नियमे प्राप्तबाधः, सिद्धस्य पुनरुपादानादनु-

---

उ.] मुख्यार्थेति । पाठान्तरेति । उभयथाचार्येण शिष्येभ्यः सूत्रं पाठितमिति भावः । यद्वा **पाठान्तर**शब्देन न्यासान्तरम् । **[उपसर्गादनोत्परः]** ।

णेर्विभाषा । साधनाभिधायिनीति । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचाराद्गौणोऽयं व्यपदेश इत्यर्थः । **विकरण इति ।** अत्र पक्षे साधनशब्देन साधनाभिधायी उच्यते । तस्मादिति परिभाषायां सत्यां कथं विहितविशेषणलाभोऽत आत-**सूत्रेष्विति** । विहित पदाध्याहारसामर्थ्यात्तस्या अत्राऽप्रवृत्तिरिति भावः । परिभाषाप्रवृत्त्यभिप्रायेण पक्षान्तर-मित्याह-**ण्यन्तात्पर इति** । [णेर्विभाषा] ।

---

१ इदं लुप्तं भवेत् । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इदं क्वाचित्कम् ।

प्रसिद्धिर्विधेयभावात् ॥*॥ **सनुमो णत्वेऽवधारणस्या**[1]**ऽप्राप्तिः ॥ किं कारणम् ?॥ 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्थ्यान्नियमो भवति ? ॥ विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥ इह चाऽस्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् ॥ तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति, अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः** ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्-ग्रहणात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्'। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यं 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपि-सनुमा'मिति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–प्रेङ्खणीयम्**[2] **। प्रेङ्खणम् ॥** * ॥ कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणम् ॥*॥ **कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं–'सनुमो णत्वेऽवधारणा**[1]**प्रसिद्धिर्विधेयभावा'दिति ॥ नैष दोषः । 'हल' इति वर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'हलश्चेजुपधा'दिति ॥ तद्वै तत्रादि-विशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः॥ कथं पुनर्ज्ञायते–'तत्रादिविशेषण'मिति ?॥ 'इजुपधा'दित्युच्यते तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेन ॥ तत्रादिविशेषणं सदिहाऽन्तविशेषणं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'इजादे'रित्युच्यते तत्र नाऽर्थ आदि-विशेषणेन ॥ अथ वा 'इजादेः सनुम' इत्यत्र 'णेर्विभाषे'त्येतदनुवर्त्तिष्यते॥**

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ।८।४।३४।

॥ * ॥ भादिषु पूञ्ग्रहणम् ॥ * ॥ **भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।**

प्र.] वाददोषश्च । विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति भावः। **सिद्धं त्विति ।** तेन 'प्रमङ्कन'मित्यादौ णत्वं न भवति । तत '**इजादेः सनुम**' इति योगो विध्यर्थः सम्पद्यते । **तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेनेति ।** इजुपधस्य हलन्तत्वाऽव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम् । **तत्र नार्थ इति ।** इजादेर्हलादित्वाऽसम्भवादन्तविशेषणं हल्ग्रहणं सम्पद्यत इति 'हल-न्तादिजादेः सनुमो यो विहितः कृत्तत्रस्थस्ये'त्येवं विज्ञायमाने ण्यन्ताद्विध्यर्थोऽयं योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते । **[इजादेः सनुमः] ।**

उ.] इजादेः सनुमः । नियमाद्विधेर्ज्यायस्त्वे बीजमाह–**नियम इति । विध्यर्थ इति ।** सर्वत्र सनुमो निषेधेनाऽप्राप्तेरिति भावः । **[इजादेः सनुमः] ।**

---

१ 'अप्रसिद्धि' पा० । २ 'प्रेङ्खणं' 'प्रेङ्खणीयं' पा० । ३ 'विधेयाऽभावात्' पा० ।

इह माभूत्—प्रपवणं सोमस्येति ॥ * ॥ ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ किं पून एव ? ॥ 'ने'त्याह ॥ * ॥ अविशेषेण[1] ॥ * ॥ प्रभापनं परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ।८।४।३५।

॥ * ॥ षात्पदादिपरवचनम् ॥ * ॥ षात्पदादिपरग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्-निष्पानं दुष्पानम् । इह मा भूत्–सुसर्पिष्केण[2] सयजुष्केण[3] ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते–'पदस्यान्तः पदान्तः, पदान्ता'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदे अन्तः पदान्तः, पदान्तादिति ॥

नशेः षान्तस्य ।८।४।३६।

॥*॥ नशेरशः ॥*॥ नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । इह पुनर्[4]नशेः ष इतीयता सिद्धं, सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥ [नशेः षान्तस्य] ॥

पदव्यवायेऽपि ।८।४।३८।

प्र.] न भा । ण्यन्तस्य चेति । ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ।

षात्प । षात्पदादीति । 'पदादौ परतो यः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्वं न भवती'त्यर्थः । पदेऽन्त इति । 'षात्पदा'दित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात्षान्तात्पदादिति लब्धेऽर्थेऽन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते ॥

नशेः षान्त । प्रनङ्क्ष्यतीति । नशेः षत्वे 'षढोः कः सी'ति कत्वे कृते रूपं । 'मस्जिनशोर्झली'ति नुमागमः । स च षत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते, पूर्वत्राऽसिद्धमितिवचनात् । षान्तेति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद्यश्च संप्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेधः । [षात्पदान्तात्] ॥

उ.] न भाभू । धात्वन्तरत्वादिति । 'प्रभायमान'मित्यादि सिद्धये 'भादिभ्य' इति विहितविशेषणमिति भावः । [नभाभूपू] ।

षात्पदा । सप्तमीसमास इति । 'पदे' इत्येव तु नोक्तं, विधेयविशेषणत्वशङ्कावारणार्थत्वात् । अत्र पक्षे 'निष्पान'मित्यादौ सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासोऽङ्गीकार्यः । पदग्रहणं वा तद्योग्यपरम् । [षात्पदान्तात्] ।

---

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'ससर्पि' । ३ 'अयजुष्केण' पा० । ४ 'पुन'रिति क्वचिन्न ।

॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धिते ॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते 'पदेन व्यवायः पदव्यवायः, पदव्यवाये'इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदे व्यवायः पदव्यवायः, पदव्यवाय इति ॥ [पदव्यवायेऽपि] ॥

क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९।

॥ * ॥ [3]अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु ॥ * ॥ [[3]अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु] द्रष्टव्यः ॥ [क्षुभ्नादिषु च] ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०।

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न श्चावित्येवोच्येत ?॥ आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्—यज्ञः राज्ञः याच्ञा ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'सङ्ख्यातानुदेशो ने'ति [4]यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति ॥

ष्टुना ष्टुः ।८।४।४१।

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न ष्टावित्येवोच्येत ? ॥ आनन्तर्यमात्रे

क्षुभ्नादिषु । अविहितेति । 'न भाभूपूकमिगमी'त्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ।

उ.] पदव्यवायेऽपि । भाष्ये–अतद्धित इति । व्यवधायकपदस्य तद्धितभिन्नपरत्वं चेदित्यर्थः । पदव्यवाय इति । सविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्तिरिति भावः । नस्य तु न विशेषणम् , आर्द्रगोमयेणेत्युदाहरणाऽसङ्गतेः । पदे व्यवाय इति । अतएव 'रम्यवीणे'-त्यादौ 'प्रातिपादिकान्ते'ति णत्वं भवत्येव । वार्तिकमतेऽपि एकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्ने परतः पदेन व्यवाये नेत्यर्थान्न दोषः । न चोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधादुदाहरणदौर्लभ्यम् । अदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव निषेधप्रवृत्तेः,प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तेश्च, 'असर्वनामस्थाने यचि भ'मिति तत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति भावः ।

क्षुभ्नादि । अविहितेति । अविहितो लक्षणेन णत्वप्रतिषेधो यस्येत्यर्थः । भिन्नपदपाठे णत्वप्रतिषेधशब्देनाऽर्शआद्यचा तद्वानुच्यते। 'अविहितलक्षण'इत्यस्याऽकृतशास्त्र इत्यर्थः ।

स्तोः श्चु । आनन्तर्यमात्रे इति । पूर्वस्मिन् परस्मिंश्चेत्यर्थः । अत्र संयोग इत्यध्याह्रियते । तेन 'चित'मित्यादौ न दोषः । अतएव 'चिततूलभारिषु', 'डतरादिभ्य' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । [स्तोः श्चुना श्चुः]॥

---

१ लुप्तम् । २ 'क्षणणत्व'। इदं भाष्यमेव न वार्त्तिकमित्यन्ये ।
३ इदं क्वचिदपिन । ४ 'नेहेति' ।

ष्टुत्वं यथास्यात्–पेष्टा लेढा ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नेह सङ्ख्यातानुदेशो भवती'ति, यदयं 'तोःषी'ति प्रतिषेधं शास्ति ॥ [ष्टुना ष्टुः] ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ।८।४।४२।

अनामिति किमर्थम् ? ॥ षण्णां भवति काश्यपः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते–'अना'मिति ॥ * ॥ अनाम्नवतिनगरीणां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ [न पदान्ताट्टोरनाम्] ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५।

॥*॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम् ॥*॥ । यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति च वक्तव्यम् । वाङ्मयम् । त्वङ्मयमिति ॥

अनचि च । ८।४।४७।

॥*॥ द्विर्वचने यणो मयः ॥*॥ द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम् ॥ किमुदाहरणम् ? ॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी उल्क्का वल्म्मीकमित्युदाहरणम् ॥ अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी दध्य्यत्र मध्व्वत्रेत्युदाहरणम्? ॥*॥शरः खयः॥*॥ शरः खय इति वक्तव्यम्॥ किमुदाहरणम्? ॥ यदि'शर' इति पञ्चमी'खय'इति षष्ठी 'स्थ्थाली स्थ्थाते'त्युदाहरणम् । अथ 'खय' इति पञ्चमी 'शर' इति षष्ठी, वत्स्स[र]ः क्ष्षीरम् अफ्स्सरा इत्युदाहरणम् । ॥*॥ अवसाने च ॥*॥ अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् त्वक् । स्रुक्क्स्रुक् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधः–'अचि ने'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं 'यदन्यदच' इति ॥

प्र.] अनचि च । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । पाठोऽयं लेखकप्रमादान्नष्टः,– ''पर्युदासे ह्यच्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याऽ-

---

उ.] अनचि च । भाष्ये–क्षीरमिति । अव्युत्पत्तिपक्षे इदं । व्युत्पत्तिपक्षे घसः कीरन्प्रत्यये अल्लोपे पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति चर्त्वे खयः परत्वं बोध्यम् । एतेन 'द्वित्वे परसवर्णत्वंसिद्धं वक्तव्य'मिति वचनसामर्थ्यादस्य वर्णद्वित्वेऽप्रवृत्तेः, प्रवृत्तौ वा द्वित्वभाज एवाऽसिद्धत्वनिषेधकमेतदित्यपास्तम । मानाभावाच्च । तस्मादस्यैव तत्प्रपञ्च इति बोध्यम् । 'शरोऽची'ति तु सौत्रस्यैव निषेधः । तदेव ध्वनयन्नाह–वाक् इति । अन्यथा चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्धस्यैव

---

१ 'लेष्टा' । २ 'किम् पा० । ३ 'षण्नगरी' ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।८।४।४८।

॥*॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति तत्परे च ॥*॥ **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र 'तत्परे चे'ति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनि**[1] ॥*॥ वा हतजग्धपरे च ॥*॥ **वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम् । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ।** ॥ * ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ * ॥ **चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । वथ्सः[2] । ख्षीरम्[3] । अफ्सराः ।** [नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य] ॥

प्र.] प्रसङ्गात् । तस्मात् "नायं पर्युदासो यदन्यदच इति ॥ किं तर्हि—प्रसज्यप्रतिषेधोऽचि ने"त्ययं पाठः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते । अच उत्तरस्य यरो नूनं द्विर्वचनं सर्वत्राऽस्ति यतोऽचि प्रतिषिध्यते । एवं चाऽनैमित्तिकं द्विर्वचनमवसानेऽपि भवति । वेत्यधिकाराच्च वा भवति । [**अनचि च**] ॥

नादिन्या । वा हतजग्धपर इति । हतं जग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासो, राजदन्तादित्वाच्च परशब्दस्य परनिपातः । **पुत्रहतीति ।** बहुव्रीहिः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'ति वा ङीष् । [**नादिन्याक्रोशे**] ॥

उ.] द्वित्वेऽन्त्यस्य वाऽवसान इति चर्त्वे पूर्वत्र गस्यैव श्रवणं स्यात् , न च तस्यापि 'खरि'चेति चर्त्वं,वाऽवसान इत्यस्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाऽभावात् । प्रकरणे 'प्रकरणमसिद्ध'मिति पक्षस्त्वभ्युचय इति स्पष्टमेव 'असमासेऽपी'ति सूत्रे कैयटे । न चाऽसिद्धत्वाभावेऽपि वावसान इति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्गकारे झशि परे झलां जशिति जश्त्वे उक्तरीत्यैव चर्त्वाभावे गश्रवणं दुर्वारम् । अस्मादेव भाष्योदाहरणात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य द्वित्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न, कृते च तस्मिन्प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये द्वित्वातिरिक्तस्यासिद्धत्वं नेत्यर्थान्न दोष इत्याहुः । **इत्ययं पाठ इति ।** पूर्वपाठेऽपि ' न वक्तव्य'मित्यस्य 'सूत्रेण सिद्धेरि'ति शेषः । तत्खण्डयति आरंभवादीति योजनीयमित्यन्ये । **अचउत्तरस्येति ।** चकारो वा विध्यर्थ इति बोध्यम् । द्वित्वाभावविशिष्टस्यापि भाष्ये उदाहरणादाह—**वेत्यधिकाराच्चेति ।** 'सर्वत्र शाकल्यस्ये'ति वा विकल्प इति बोध्यम् । [**अनचि च**] ।

नादिन्या । तत्परे इति, षष्ठ्यर्थे सप्तमी । पुत्रशब्दपरे पुत्रशब्दे विद्यमानस्य यर इति वार्थः। सूत्रे आदिनीति लुप्तसप्तमीकमित्याशयेनोदाहरति—**पुत्रपुत्रादिनीति ।** आक्रोशस्य स्त्रीष्वेव प्रसिद्धत्वाच्च । अतएव पूर्वसाहचर्याच्च हतजग्धयोरपि स्त्रियामेव । तदाह—**पुत्रहतीति । अस्वाङ्गेति ।** तत्र 'जाते' रित्यस्य संबन्धादिदं चिन्त्यम् । पुत्रशब्दस्याऽजातित्वात् । तस्माद्गौरादिष्विमौ पाठ्यावित्याहुः । **वथ्साः अफ्सरा इति ।** नचात्राऽऽद्ये

---

१ 'दिनी' पा० । २ 'वथ्सरः' पा० । ३ इदं क्वचिन्न ।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।८।४।६१।

॥ * ॥ उदः[1] पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ अघ्न्ये दूरमुत्कन्दं[2] ॥ ॥*॥ रोगे च[1]॥*॥ रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको रोगः ॥

शश्छोऽटि ।८।४।६३।

॥*॥ छत्वममि [तच्छ्लोकेन तच्छमश्रुणेति प्रयोजनम्] ॥*॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति ॥

[अभ्यासे चर्च ।८।४।५४।

प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिर्चीषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । बुबुधे । ददौ ॥ [अभ्यासेचर्च] ॥]

झरो झरि सवर्णे ।८।४।६५।

सवर्णग्रहणं किमर्थम् ॥ * ॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं समसङ्ख्यप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'समसङ्ख्यप्रतिषेधार्थम्' ॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ इह न स्यात्–शिण्ढि पिण्ढि ॥ [झरो झरि]

अ अ इति ।८।४।६८।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अकारोऽयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य

प्र.] झरो झरि सवर्णे। शिण्ढीति। डकारस्य ढकारे परतो लोपः । यथासङ्ख्याश्रयेणे[3] तु न स्यात्। सवर्णग्रहणात्तु–यथासङ्ख्याऽभावः । नहि यथासङ्ख्ये सत्यप्यसवर्णो झरस्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । [झरो झरि]

अ अ। किमर्थमिति। अकारस्याऽकारवचने प्रयोजनाऽभावात्प्रश्नः । अका-

---

उ.] वदेः सः, अन्त्येऽप्पूर्वात्सर्तरसिः उभयत्रापि चर्त्वेन चयिति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्कथमेतदुदहरणमिति वाच्यम् । पाणिनिमतसिद्धाऽव्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेण सत्त्वात् ।

उदःस्था। उत्कन्दक इति। न च सस्यान्तरतम्यात्थकारे तस्याऽसिद्धत्वाच्चर्त्वं दुर्लभं, भाष्येऽभ्यासे चर्चेत्यस्य परत्र पाठेन चर्त्वस्यैव परत्वेन तं प्रत्यस्याऽसिद्धत्वाभावादित्याहुः । वृत्त्युक्तः पाठस्तु चिन्त्य एव । [उदःस्थास्तम्भोः]

अभ्यासे चर्च। अन्तरतमपरिभाषालब्धार्थमन्वाचष्टे–प्रकृतिचरामिति ॥

झरो झरि सवर्णे। डकारस्य ढकार इति। ष्टुत्वजश्त्वादीनां पूर्वत्वादिति भावः।

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'उत्कन्द' पा०। ३ 'श्रयेण'

संवृतताप्रत्यापत्तिः क्रियते ॥ किं पुनः कारणं विवृत उपदिश्यते ? ॥

॥*॥ आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः ।
आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥*॥१॥

आदेशार्थं तावत्–वृक्षाभ्याम् । देवदत्ता३ । आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम् । सवर्णार्थं च–अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् । अकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा [च] अतिखट्वः अतिमालः इत्यत्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्थो प्रत्यापत्तिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥*॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ खटा माला ॥ नैष दोषः ॥ यथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोऽपि भवितव्यं, तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥

प्र.]रोयमिति । सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृतदोषयुक्तोऽकार उपदिष्टस्तस्य प्रयोगे संवृतस्यैवोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम् । अक्षरसमाम्नायग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम् । किं पुनरिति । कस्मात्पुनः कारणादित्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति प्रथमा । श्लोकोपन्यासाय प्रश्नः । प्रयोजनं तु 'अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः । तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ' इति वार्तिककृता पूर्वमेव प्रतिपादितम् । आदेशार्थमिति । अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्तम् ,–वृक्षभ्यामिति । यद्यपीदं प्रयोजनमकारवार्तिके भाष्यकृता प्रत्याख्यातं 'नैव लोके नचवेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः किं तर्हि विवृतौ' यौ स्तस्तौ भविष्यत'इति; तथापि प्रयोजनान्तरसद्भावादिह प्रत्याख्यानादरो न कृतः, पूर्वमेव वा प्रत्याख्यानात् । आकारस्येति । इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनं–'नैव लोके नच वेदेऽकारोऽस्ति'विवृत'इति । दीर्घप्रतिषेध इति । दीर्घस्योपलक्षणा-

---

उ.] अ अ । सवर्णार्थमिति । सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः । तस्य प्रयोगे इति । शास्त्रे विवृतोपदेशात्प्रयोगेऽपि तथैव श्रयेताऽतस्तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यापत्तीति । संवृत एव कार्यार्थं विवृतत्वारोपाद्दोषमात्रनिरासेन तथा व्यवहार इति भावः । उपलक्षणमिति । संपूर्णशास्त्रदृष्ट्याऽस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु विवृतोपदेशप्रयोजनस्य अइउणित्यत्रोक्तत्वात् पुनः प्रश्नो व्यर्थोऽत आह—श्लोकेति । श्लोकवार्तिकव्याख्यानायेत्यर्थः । प्रयोजनान्तरकथनाच्च न पौनरुक्त्यमित्याह––अत्रापीति । प्रयोजनान्तरेति । सवर्णग्रहणार्थत्वरूपेत्यर्थः । इदमपीति । एवञ्च सवर्णार्थैव प्रत्यापत्तिरिति भावः । प्रतिषे-

॥*॥ आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम् ॥*॥ आदेशस्य चाऽनण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । ॥*॥ सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देशः कर्तव्यः-'अद' इति ॥

अपर आह-॥*॥ अकार[स्य]प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला ॥ नैष दोषः ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि-वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्याम् ॥ अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि-अपि काकः श्येनायते ॥ ननु चाऽत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव [तत्] न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ दधीयति मधूयति ॥ [* ॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम् ॥ *]॥ आदेशस्य चाऽनण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ * ॥ सिद्धं तु तपरनिर्दे-

प्र.] र्थत्वात्प्लुतस्याऽपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्वचित्तु 'दीर्घप्लुतप्रतिषेध' इति पाठः। इह स्थान्यकारो विवृतोऽण्त्वात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । आदेशस्येति । संवृताऽकारोऽण्न भवतीति सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । भाव्यमानत्वाच्च । उदात्तेति । ततश्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितस्तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः, इष्टं च न सिध्यतीति, सर्वगुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वात् । सिद्धं त्विति । 'अद' इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोऽकारस्तपरः । तात्परस्तपर इत्येवं द्वितीयस्तपरः । एवन्त्विति । यतस्त-

उ.] धस्य वक्तव्यतामुपपादयति-इह स्थान्यकार इति । 'अ अ' इति सूत्रे इत्यर्थः। वार्तिके हेतुकथनमुपलक्षणमित्याह--भाव्यमानत्वाच्चेति । इष्टं चेति । उदात्तादिगुणयुक्तह्रस्वस्थाने तद्गुणकस्यैव प्रत्यापत्तिरिष्टा, सा च सवर्णग्रहणाऽभावे न सिध्यतीत्यर्थः । अत्र सिद्धन्त्विति प्रथमवार्तिके 'अत् अ' इति, उत्तरत्र तपरत्वरहितः पाठः । 'अपर आह' इति पक्षे उभयत्रापि तपरनिर्देश इति भेदः । तद्व्याचष्टे-अद इति सूत्रमिति । तः पर इति । तपरसूत्रे तन्त्रेणार्थद्वयाश्रयणादिति भावः । भिन्नकालाविति । नियमफलकविध्यर्थं च तत्सूत्रं । तद्ध्वनयन्नाह—आदेशस्तु तत्कालानिति । 'अपर आह'-त्येतद्व्याचष्टे--केचिदिति । षण्मात्रिका इति । एकश्रुतिविषयेण सहोदात्तानु-

१ इतोऽग्रे-अत्रैव चैष दोषः-आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति पा० ।
२ 'तस्मात्परः' ।

शात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । 'अद्'दिति** ॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिक[1]भिन्नानां भगवतः [2]पाणिनेः सिद्धम् ॥*॥ **एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । 'एकशेषनिर्देशोऽयम्'–अ अ[3] अ इति ॥**

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि[मुनि]विरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ चतुर्थः पादोऽष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ।

प्र.]परस्ततः स्थान्यकारो भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति । आदेशस्तु तत्कालान्गुणान्तरयुक्तान्ग्रहीष्यति । केचिददिति द्वावपि तपरौ पठितव्याविल्याहुः । **एकशेषनिर्देशाद्वेति** । षण्मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते । एवमादेशा अपि षडेव । ततश्चैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते । तत्र यथासङ्ख्यं षण्णां विवृतानां स्थाने षडादेशाः संवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम् ॥

श्रुत्वा शास्त्राणि विद्वद्भ्योयथाप्रज्ञं यथाऽऽगमम् । भाष्यदीपं व्यधत्तेमं कैय्यटो जैय्यटात्मजः॥ १॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

उ.]दात्तस्वरितानुनासिकाऽननुनासिकाः षडित्यर्थः । यद्वा उदात्तादित्रयमनुनासिकत्वतदभावाभ्यां द्विधेति षट् । **सामर्थ्यादिति** । अन्यथैकशेषाश्रयणमनर्थकं स्यादिति भावः । **स्थानिभिरिति** । आदेशैस्त्वनण्त्वादेव न गृह्येतेति भावः । **सिद्धमिष्टमिति** । अनेन व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाभ्यां सकलपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति । अन्ते मङ्गलाचरणं च कृतं भवति । एवं सूत्रकारेणाऽपि विष्णुवाचकाऽकारस्य द्विरुच्चारणाद्विर्विष्णुस्मरणरूपं मङ्गलमाचरितम् । किं चा'ऽकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवती'ति श्रुतेरकारस्य सर्वशब्दप्रकृतित्वात्, 'अ'इति ब्रह्मे'ति शब्दब्रह्मरूपत्वश्रवणाच्च महामङ्गलार्थता । वार्तिककृताऽपि 'भगवतः पाणिनेः सिद्ध'मिति सिद्धशब्दोच्चारणेन कृतं मङ्गलं । भगवता पतञ्जलिनाऽपि 'एकशेषनिर्देशोऽयम अ' इत्यन्ते वदता कृतं मङ्गलम् । एवञ्च तदध्यायिनां प्रवक्तॄणां च सकलपुमर्थसिद्धिर्दर्शिता । यथोक्तम्—'**इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिरितिसर्वेष्टसिद्धिः॥**

भाष्याब्धेः सप्रदीपस्य भगवत्कृपया मया । यथामति कृता व्याख्या प्रीयतां भगवांस्तया॥ १॥

गङ्गा शिवश्च शेषश्च रक्षन्त्वेनां तु सर्वशः । सतां हृदयपद्मेषु प्रसिद्धिं प्रापयन्तु च ॥ २ ॥

इति श्री शिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृतेमहाभाष्यप्रदोपोद्योतेऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ पाणिनेराचार्यस्य'। ३ 'अ–अ इति' पाठान्तरम् ।